

**BÖLGESEL KALKINMADA KAMU YATIRIMLARININ ROLÜ: AĞRI İLİ
ÜZERİNE BİR ANALİZ**

Hasan ARPAÇ

204001083

Yüksek Lisans Tezi

İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat Bilim Dalı

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Nazife Özge BEŞER

Ağrı 2023

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

HASAN ARPAÇ

BÖLGESEL KALKINMADA KAMU YATIRIMLARININ ROLÜ: AĞRI İLİ
ÜZERİNE BİR ANALİZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Doç. Dr. Nazife Özge BEŞER

AĞRI – 2023

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “BÖLGESEL KALKINMADA KAMU YATIRIMLARININ ROLÜ: AĞRI İLİ ÜZERİNE BİR ANALİZ” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliğinin İlgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

17.11.2023

Hasan ARPAÇ

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VII
ABSTRACT.	IX
TABLolar DİZİNİ.....	X
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	XII
GRAFİKLER DİZİNİ.....	XIII
HARİTALAR DİZİNİ.....	XIV
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ.....	XV

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ.....	1
---------------	---

İKİNCİ BÖLÜM

2. KALKINMA, BÖLGESEL KALKINMA.....	5
2.1. Kalkınma Kavramı.....	5
2.2. Kalkınma, Büyüme ve Gelişme.....	6
2.2.1. Kalkınma ve Büyüme İlişkisi.....	7
2.2.2. Kalkınma ve Gelişme İlişkisi.....	9
2.3. Bölgesel Kalkınma.....	9
2.3.1. Yerel Kalkınma.....	11
2.3.2. Bölgesel Kalkınma.....	12
2.4. Bölgesel Gelişmişlik Düzeyleri.....	13
2.5. Bölgesel Kalkınma Düzeyinin Belirleyici Unsurları.....	16
2.5.1. Nüfus.....	17
2.5.2. Sosyokültürel ve Sosyoekonomik Faktörler.....	18
2.5.3. Sermaye Birikimi.....	19
2.5.4. Doğal Kaynakların Varlığı.....	20
2.5.5. Teknoloji.....	21
2.5.6. Adil Gelir Dağılımı.....	22
2.6. Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Amaçları.....	24
2.6.1. Bölgelerarası Gelişmişlik Farklılıklarının Giderilmesi.....	25
2.6.2. Bölgelerarası Gelir Dağılımında Dengenin Sağlanması.....	25
2.6.3. Bölgesel Kalkınmada İstikrarın Sağlanması.....	26
2.7. Türkiye’de Bölgesel Kalkınmaya Genel Bir Bakış.....	27
2.8. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Ajansları.....	32

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BÖLGESEL KALKINMADA KAMU YATIRIMLARININ ETKİSİ.....	41
3.1. Bölgesel Kalkınmada Kamunun Rolüne İlişkin Temel İktisadi Görüşler....	43
3.1.1. Klasik İktisadi Düşünce.....	44
3.1.2. Keynesyen Düşünce.....	45
3.1.3. Arz Yanlı İktisadi Düşünce.....	46

3.1.4. Parasalcı İktisadi Düşünce.....	47
3.2. Kamu Harcamalarının Milli Gelir İçindeki Payı.....	48
3.3. Kamu Yatırımlarının Sınıflandırılması.....	50
3.3.1. Yönetimsel (İdari) Sınıflandırma.....	50
3.3.1.1. Organik Sınıflandırma.....	51
3.3.1.2. Fonksiyonel Sınıflandırma.....	53
3.3.2. İktisadi (Ekonomik) Sınıflandırma.....	55
3.3.2.1. Reel - Transfer Harcamaları.....	55
3.3.2.2. Verimli Harcamalar – Verimsiz Harcamalar.....	56
3.3.2.3. Cari Harcamalar – Yatırım Harcamaları.....	57
3.4. Türkiye’de Kamu Yatırımlarına Genel Bir Bakış.....	58

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. AĞRI İLİNDE BÖLGESEL KALKINMA, KAMU YATIRIMLARI, KAMU YATIRIMLARININ ŞEHRE ETKİSİ.....	63
4.1. Ağrı İlinin Sosyoekonomik Gelişmişlik Durumu.....	63
4.2. Şehrin Genel Değerlendirmesi.....	66
4.2.1. Ağrı’nın Coğrafi Konumu.....	66
4.2.2. Ağrı’nın Nüfusu ve Demografik Yapısı.....	67
4.2.3. Ağrı’da Eğitim, Sağlık, Kültürel ve Çevresel Altyapı.....	70
4.2.3.1. Ağrı’da Eğitim Altyapısı.....	70
4.2.3.2. Ağrı’da Sağlık Altyapısı.....	72
4.2.3.3. Ağrı’da Kültürel Altyapı.....	74
4.2.3.4. Ağrı’nın Çevre ve Belediye Hizmetleri Altyapısı.....	75
4.3. Ağrı İlinin Yatırım Ortamı ve Ekonomik Sektörleri.....	77
4.3.1. Ağrı’da Tarım ve Hayvancılık.....	77
4.3.1.1. Tarım Arazilerinin Kullanımı.....	77
4.3.1.2. Tarımsal Üretim.....	79
4.3.1.3. Bitkisel Üretim.....	80
4.3.1.4. Hayvancılık.....	82
4.3.2. Ağrı’nın Sanayi Durumu.....	84
4.3.3. Ağrı’da Madencilik.....	89
4.3.4. Ağrı’nın Ticaret Ortamı, Dış Ticaret, Lojistik.....	90
4.4. Ağrı’da Kamu Yatırımları ve Bölgesel Kalkınmaya Etkisi.....	93
4.4.1. Ağrı’ya Yapılan Kamu Yatırımları.....	94
4.4.2. Ağrı’da Kamu Yatırımlarının Bölgesel Kalkınmaya Etkisi.....	115
4.4.3. Ağrı’da Yatırım Yapılabilecek Alanlar.....	116
4.4.3.1. Jeotermal Seracılık.....	116
4.4.3.2. Özel Apart ve Öğrenci Yurtları.....	117
4.4.3.3. Damızlık Sığır Yetiştiriciliği.....	118
4.4.3.4. Et Besiciliği.....	119
4.4.3.5. Süt İnekçiliği.....	120
4.4.3.6. Arıcılık.....	120

4.4.3.7.	Yem Bitkileri Üretimi.....	120
4.4.3.8.	Tarım Makineleri Üretimi.....	121
4.4.3.9.	Küp Şeker Üretimi.....	122
4.4.3.10.	Deri İşleme ve Üretim Tesisi.....	122
4.4.3.11.	Atölye Tipi El Halıcılığı.....	122
4.4.3.12.	Metal Ürünleri İmalatı.....	123
4.4.3.13.	Antrepo.....	123
4.4.3.14.	Tuğla ve Kiremit Fabrikası.....	123
4.4.3.15.	Biyogaz Üretimi ve Yenilenebilir Enerji Üretimi Tesisleri..	124
4.4.3.16.	Isı Yalıtım Malzemeleri İmalatı.....	125
4.4.3.17.	Alışveriş Merkezi (AVM) Yatırımı.....	125
4.4.4.	Teşvikler.....	126
4.4.4.1.	Gelir Vergisi Stopaj Desteği.....	127
4.4.4.2.	Gelir Vergisi İndirimi.....	128
4.4.4.3.	Yatırım Yeri Tahsis.....	129
4.4.4.4.	Kredi Faiz Desteği.....	129
4.4.4.5.	Katma Değer Vergisi (KDV) İstisnası.....	129
4.4.4.6.	Gümrük Vergisi Muafiyeti.....	129

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. AĞRI İLİ SWOT ANALİZİ.....	130
--------------------------------------	------------

ALTINCI BÖLÜM

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	135
KAYNAKLAR.....	138
ÖZGEÇMİŞ.....	147

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ BÖLGESEL KALKINMADA KAMU YATIRIMLARININ ROLÜ: AĞRI İLİ ÜZERİNE BİR ANALİZ

Hasan ARPAÇ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Nazife Özge BEŞER
2023, 163 Sayfa.

Jüri: Doç. Dr. Nazife Özge BEŞER
Doç. Dr. Murat BEŞER
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman UĞURLU

Bu çalışmada bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarının genel bir değerlendirilmesi yapılarak kamu yatırımlarının bölgesel kalkınmaya etkisi ve Ağrı İli özelinde yapılan kamu yatırımları incelenmiştir. Gelişmiş bölgeler ile geri kalmış bölgeler arasında ekonomik gelişmişlik farklılıklarının varlığı, ulusal ekonomiye doğrudan veya dolaylı olarak zarar vermektedir. Ülkeler hem bölgesel düzeyde kalkınmayı sağlayıp yerel ihtiyaçlara cevap verebilmek için hem de geri kalmış bölgelerin ulusal düzeyde yarattığı sorunları ortadan kaldırabilme adına bölgelerarası eşitsizlikleri gidermeye çalışmaktadırlar. Bu yüzden ülkedeki geri kalmış bölgelerin ekonomik canlılığını arttırma noktasında başvurulan en önemli araçlardan biri kamu harcamalarıdır. Ayrıca özel sektör yatırımlarını bölgeye çekebilmek için devlet tarafından sağlanan teşvikler de bu noktada önem arz etmektedir. Ülkemizin en az gelişim gösteren bölgesinde yer alan Ağrı İli sosyoekonomik gelişim seviyesi en az olan illerin başında gelmektedir. Kentin birçok dezavantaja sahip olması ekonomik seviyesinin geride kalmasına neden olmaktadır. Ağrı’da yaşanan ekonomik sorunların beraberinde hem kültürel hem de sosyolojik birçok sorun yarattığı görülmektedir. Ayrıca Ağrı İli eğitim ve sağlık alanlarında da Türkiye’nin en geri kalmış illerinden biri konumundadır. Bu alanlarda yapılacak iyileştirmelerin de temel dinamiği kamu harcamalarıyla gerçekleşmektedir. Bu çerçevede çalışmada Ağrı İline

yapılan kamu yatırımlarının 1980 ve 2022 yılları arası dönem incelenmiş olup yapılan harcamaların kentin sosyoekonomik gelişmişlik seviyesine yaptığı etkiler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Harcamaları, Bölgelerarası Gelişmişlik Farklılıkları, Kalkınma, Bölgesel Kalkınma, Kamu Yatırımları, Ağrı İline Yapılan Kamu Yatırımları.

ABSTRACT

THE ROLE OF PUBLIC INVESTMENTS IN REGIONAL DEVELOPMENT: AN ANALYSIS ON THE PROVINCE OF AĞRI

Hasan ARPAÇ

Thesis Advisor: Assoc. Dr. Nazife Özge BEŞER
2023, 163 Page.

Jury: Assoc. Prof. Dr. Nazife Özge BEŞER
Assoc. Prof. Dr. Murat BEŞER
Assist. Prof. Dr. Süleyman UĞURLU

In this study, the effects of public investments on regional development and public investments made in Agri province were examined by making a general evaluation of interregional development differences. The existence of economic development differences between developed regions and underdeveloped regions directly or indirectly damages the national economy. In this respect, one of the most important tools used to increase the economic vitality of the underdeveloped regions of the country is public expenditures. In addition, incentives provided by the state in order to attract private sector investments to the region are also important at this point. The province of Agri, which is located in the least developed region of our country, is one of the most underdeveloped provinces of Turkey in terms of socioeconomics. The fact that the city has many disadvantages causes its economic level to lag behind. It is seen that the economic problems in Agri cause many cultural and sociological problems. In this framework, the period between 1980 and 2022 of public investments in Agri province was examined and the effects of the expenditures on the socioeconomic development level of the city were emphasized.

Keywords: Public Expenditures, Interregional Development Differences, Development, Regional Development, Public Investments, Public Investments in Agri Province.

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Az Gelişmiş ve Gelişmiş Bölge Farklılıkları.....	15
Tablo 2. Türkiye’de Eğitim Durumlarına Göre Yoksulluk Oranları (%).....	23
Tablo 3. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında Bölgesel Yaklaşımların Bütünleşik Değerlendirmesi.....	29
Tablo 4. 2020 Yılı İtibarıyla Kalkınma Ajanslarının Personel Eğitim Durumu.....	34
Tablo 5. 2020 Yılı Kalkınma Ajansları tahmini ve Gerçekleşen Gelirler (TL).....	38
Tablo 6. Türkiye’de Kamu Genel Bütçesinden En Çok Pay Alan Kurumlar (%).....	51
Tablo 7. Türkiye’de Kamu Genel Bütçesinden En Az Pay Alan Kurumlar (%).....	52
Tablo 8. Fonksiyonel Sınıflandırmaya Göre Bütçe Ödenek ve Gerçekleşmeleri.....	54
Tablo 9. Ağrı İli 1980 – 2022 Yılları Toplam Nüfus ve Yıllara Göre Değişimi.....	67
Tablo 10. Ağrı İli 1975 – 2016 Yılları Arasında Göç Verileri.....	69
Tablo 11. Ağrı İlinde 2021 Yılında Makine, Alet ve Ekipman Varlığı.....	79
Tablo 12. Ağrı’da 2021 Yılı Bitkisel Üretim Durumu.....	81
Tablo 13. 2021 Yılı Toplam Büyükbaş Hayvan Varlığı.....	82
Tablo 14. 2021 Yılı Toplam Küçükbaş Hayvan Varlığı.....	83
Tablo 15. 2021 Yılı Arılı Kovan Varlığı.....	84
Tablo 16. 2015-2020 Yılları Arasında Cari Fiyatlarla Ağrı GSYH’sinin Gelişimi...87	
Tablo 17. Ağrı’daki Sanayi İşletmelerinin İlçelere Dağılımı.....	88
Tablo 18. Ağrı İlinde 2017 – 2021 Yılları Arasında Madencilik ve Taş Ocakçılığı Girişim Sayıları.....	90
Tablo 19. 2016 – 2017 Dönemine Göre İllerarası Rekabetçilik Endeksi Değerleri ve İllerin Sıralaması.....	90
Tablo 20. 2022 Yılı Gürbulak Sınır Kapısına Türlerine Göre Araç Giriş – Çıkış Sayıları.....	92
Tablo 21. 1980 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Ağrı İline Yapılan Kamu Yatırımları (TL).....	94
Tablo 22. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Eğitim Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL).....	96
Tablo 23. Ağrı’da 2018 Yılı Eğitim Harcamaları İçin Merkezi Yönetim Bütçesinden Ayrılan Pay ve 2019 Yılı Bütçe Tahmini.....	97
Tablo 24. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Sağlık Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL).....	98
Tablo 25. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Ulaştırma ve Haberleşme Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL).....	100

Tablo 26. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Tarım Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL).....	102
Tablo 27. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Konut Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL).....	105
Tablo 28. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Enerji Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL).....	107
Tablo 29. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Turizm Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL).....	109
Tablo 30. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla İmalat Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL).....	110
Tablo 31. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Madencilik Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL).....	112
Tablo 32. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Diğer Kamu Hizmetleri Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL).....	113
Tablo 33. Bölgesel Teşvik Uygulamalarında Vergi İndirimi.....	128
Tablo 34. SWOT Kelimesinin Açılımı ve Tanımı.....	130

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. 2022 Yılında Kalkınma Ajanslarının Gelir Gerçekleşmelerinin Gelir Kaynakları Bazında Dağılımı.....	38
Şekil 2. 2020 Yılı Kalkınma Ajanslarının Gider Gerçekleşmelerinin Fonksiyonel Bazda Yüzde Dağılımı.....	39

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1. 2020 Yılı Ajans Personelinin Eğitim Düzeyine Göre Dağılımı.....	35
Grafik 2. Ağrı İlinde 2017 – 2021 Yılları Arasında Yüz Bin Kişi Başına Toplam Hastane Yatak Sayıları.....	73
Grafik 3. 2017 – 2021 Yılları Arasında TRA2 Bölgesi İlleri ve Erzurum İli Bin Kişiye Düşen Hekim Sayıları.....	74
Grafik 4. Ağrı’da 2012 – 2020 Yılları Arasında kanalizasyon Hizmeti Verilen Belediye Nüfusunun Toplam Belediye Nüfusuna Oranı (%).....	77
Grafik 5. Ağrı’da Arazi Kullanım Durumuna Göre Arazi Sınıflandırması.....	78
Grafik 6. Ağrı İlinde 2021 Yılında Üretilen Bitkisel Ürünlerin Yüzdesel Dağılımı.....	81
Grafik 7. 2020 Yılı Ağrı İli Sanayisinin Türkiye Sanayisine Oranla Ölçek Dağılımı.....	88
Grafik 8. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Eğitim Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL).....	97
Grafik 9. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Sağlık Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL).....	100
Grafik 10. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Ulaştırma ve Haberleşme Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL).....	101
Grafik 11. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Tarım Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL).....	104
Grafik 12. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Konut Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL).....	106
Grafik 13. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Enerji Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL).....	108
Grafik 14. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da İmalat Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL).....	111
Grafik 15. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Diğer Kamu Hizmetleri Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL).....	114

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. 2017 SEGE verilerine göre İllerin Yatırım Desteklerin Göre

Kademeleri.....127

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

%	: Yüzde
C°	: Santigrat derece
AB	: Avrupa Birliği
AHİKA	: Ahiler Kalkınma Ajansı
ANKARA	: Ankara Kalkınma Ajansı
AVM	: Alışveriş Merkezi
BAKA	: Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı
BAKKA	: Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı
BEBKA	: Bursa, Eskişehir, Bilecik Kalkınma Ajansı
BKYP	: Beş Yıllık Kalkınma Planı
BM	: Birleşmiş Milletler
ÇKA	: Çukurova Kalkınma Ajansı
DAKA	: Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı
DAP	: Doğu Anadolu Projesi
DİKA	: Dicle Kalkınma Ajansı
DOĞAKA	: Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı
DOKA	: Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı
DOKAP	: Doğu Karadeniz Projesi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
FKA	: Fırat Kalkınma Ajansı
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GEKA	: Güney Ege Kalkınma Ajansı
GMKA	: Güney Marmara Kalkınma Ajansı
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
İBBS	: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması
İKA	: İpekyolu Kalkınma Ajansı
İSTKA	: İstanbul Kalkınma Ajansı
İŞKUR	: İş ve İşçi Bulma Kurumu
İZKA	: İzmir Kalkınma Ajansı
KARACADAĞ	: Karacadağ Kalkınma Ajansı
KDV	: Katma Değer Vergisi

KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsler
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
KUDAKA	: Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı
KUZKA	: Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı
KYK	: Kredi Yurtlar Kurumu
M²	: Metre Kare
MARKA	: Doğu Marmara Kalkınma Ajansı
MEVKA	: Mevlana Kalkınma Ajansı
MTA	: Maden ve Tetkik Arama
NUTS	: Nomenclature D'unités Territoriales Statistiques (Fransızca)
OKA	: Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı
ORAN	: Orta Anadolu Kalkınma Ajansı
OSB	: Organize Sanayi Bölgesi
SEGE	: Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırmaları
SERKA	: Serhat Kalkınma Ajansı
SS	: Sanayi Sitesi
SSBS	: Sanayi Sicil Bilgi Sistemi
STK	: Sivil Toplum Kuruluşları
TKDK	: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TOKİ	: Toplu Konut İdaresi Başkanlığı
TRAKYAKA	: Trakya Kalkınma Ajansı
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
YİBO	: Yatılı İlköğretim Bölge Okulu
ZAFER	: Zafer Kalkınma Ajansı
ZBK	: Zonguldak, Bartın, Karabük Projesi

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

Ekonomik büyüme ve gelişme süreçlerine bakıldığında günümüzde olduğu gibi tarihin farklı dönemlerinde de bazı bölgeler çok gelişmişken bazı bölgelerin ise nispeten daha az gelişmiş olduğu gözlemlenebilmektedir. Bu kapsamda az gelişmiş bölgeler ile gelişmiş bölgeler arasında ekonomik dengesizliklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Sanayi devrimi öncesine bakıldığında özellikle su kaynaklarının etrafında kurulmuş kentler, geniş ticaret ağlarına sahip kentler; İpek Yolu, Baharat Yolu, Tuz Yolu, Kral Yolu gibi ticaret yollarının geçtiği kentler diğer yörelere göre daha gelişmiş bölgeler olarak göze çarpmaktadır. Bu gelişmiş bölgelerin hem ekonomik düzeylerinin hem de sosyokültürel etkileşim seviyelerinin diğer bölgelerden üst seviyede olduğu görülmektedir (Arpaç ve Beşer 2022).

Ulus devlet kavramının ortaya çıkışıyla birlikte küreselleşen dünyanın ekonomik yapısını etkileyen birçok faktörün de değiştiği görülmektedir. Bu değişimlere bağlı olarak ülkelerin gelişmişlik düzeyini belirleyen unsurların da yapısal değişikliğe uğradığı gözlemlenmektedir. Yine Sanayi Devrimi ve sonrasındaki süreçte yerel ve bölgesel kalkınmanın önemi üzerinde durulmuştur. Yerel kalkınma ve bölgesel kalkınma faktörlerinin önemi kentsel ve bölgesel ekonomik dengesizliklerin giderek büyümesiyle birlikte artmıştır. Kalkınma kavramı ise daha çok devletin özel sektör yatırımlarını özendirme noktasında yerel birimlerin var olan kıt kaynakları en verimli şekilde kullanma süreci olarak değerlendirilmektedir (Beşer 2019). Son yüzyılda ise ülkeler arasındaki ekonomik rekabetin hem çok farklı boyutlara ulaştığı hem de giderek hızlandığı görülmektedir. Bunun sonucunda ekonomik kalkınma ve gelişmede dünya ülkeleri arasında önemli farklılıkların ortaya çıktığı gözlemlenmektedir (Bulut 2003). Ekonomik dengesizliklere bağlı oluşan bu farklılıklar sadece ülkeler arasında oluşmakla kalmamış olup bir ülkenin farklı bölgeleri arasında da kendini göstermektedir. Günümüze gelindiğinde ise bölgelerarası gelişmişlik düzeyini devlet politikaları, altyapı, enerji kaynaklarının varlığı, beşeri sermaye, kültür ve turizm kaynaklarının varlığı gibi faktörler belirlemektedir (Schmutzler 1999). Bu kapsamda örnekleri çoğaltılabilecek bu imkânlarla veya koşullara pozitif anlamda sahip olan bölgelerin ekonomik yapısı zaman içinde gelişip sanayileşme süreci hız kazanırken, bu

imkânlara veya koşullara sahip olmayan bölgelerde ise genellikle tarım sektöründe gelişim gösteren bir ekonomik yapı oluşur. Tabi bu bölgeler görece diğer bölgelerden daha geride kalmaktadır (Pirili 2011).

Potansiyel olarak gelişmeye müsait veya gelişim için gerekli koşulların sağlandığı bölgeler sanayileşip zenginleşerek kentleşme, istihdam, sosyoekonomik gelişme gibi birçok noktada var olan potansiyelini sürekli arttırmaktadır. Gelişime müsait olmayan veya ekonomik yapısı zayıf olan görece daha geri kalmış bölgelerde ise bu alanlardaki gelişmeler daha yavaş ilerlemekte ve kamunun müdahalesine ihtiyaç duymaktadır. Süreç böyle işlerken gelişen bölgeler ile gelişimi yavaş ilerleyen bölgeler arasında bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları ortaya çıkmaktadır. Bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları ise ekonomik dengesizliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu dengesizlikler beraberinde birçok sorun meydana getirmektedir. Bölgelerarası gelişmişlik farklılıkların sebep olduğu sorunların giderilmesi için; geri kalmış bölgelerin gelir seviyesinin arttırılmasına yönelik adımlar atılmalıdır. Yine bu bölgelerde; ekonomik faaliyet çeşitliliğinin arttırılması, bölgedeki potansiyelleri harekete geçirecek girişimlerin desteklenmesi, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, kaynakların yerinde kullanılmasının sağlanması gibi çalışmaların yürütülmesi gerekmektedir (SERKA 2013).

Kalkınma Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin en önemli hedeflerinden biridir. Kalkınma bir ülkenin sadece milli gelir düzeyinin artışı olarak düşünülmemelidir. Kalkınma ile birlikte aynı zamanda bu ülkenin ekonomik, siyasal ve sosyal yapısındaki değişimleri de ele almak gerekmektedir. Ülkenin topyekûn kalkınması ile birlikte refah artışı, teknolojik ilerlemeler, eğitim, sağlık, kültürel gibi alanlarda toplum standartlarının yükselmesi ve bu gelişimin sürdürülebilir olması da önem arz etmektedir (Aksel 2014). Bu kapsamda kalkınmanın en önemli unsurlarından biri olarak da bölgesel kalkınma görülmektedir. Bölgesel kalkınmanın doğru ve sürdürülebilir politikalarla yürütülmesi ve sonuç alınması durumunda hem bölgelerarası eşitsizliğin giderilmiş olacağı hem de ülke ekonomisinin kalkınmasına olumlu etki sağlayacağı düşünülmektedir.

Kamu yatırımları bölgelerarası ekonomik dengesizliklerin giderilmesinde kullanılan en önemli araçlardan biridir. Özellikle sanayisi gelişmemiş, çoğunlukla

tarıma dayalı bir ekonomik yapıya sahip ve tarımsal faaliyetlerin de iklim koşullarına bağlı olarak kısıtlı olduğu kentlerin kalkınmasında kamu harcamaları çok önemli bir rol üstlenmektedir. Kamusal harcamalar hem devlet politikaları çerçevesinde hem de yerel aktörlerin geliştirdiği projeler çerçevesinde belirli planlar dâhilinde yapılarak bölgenin kalkınmasında çok önemli etki doğurmaktadır. Devlet kaynaklarının belirli program ve projeler dâhilinde bu gelişmemiş bölgelere aktarılması, kamuya ait arazilerin özel şirketlere teşvik amacıyla ücretsiz veya çok cüzi bir ücret karşılığında kiralanması, bölgedeki sosyokültürel gelişmelerin takibi ve yapılması planlanan çalışmaların reklam ve tanıtımının yapılması gerekmektedir.

Türkiye’de bölgesel kalkınma ile ilgili çalışmalar özellikle son yıllarda hızlanmasıyla birlikte 5 yıllık olarak hazırlanan 10 farklı kalkınma planı yürürlüğe konmuştur. İlki 1963 yılında hazırlanan kalkınma planları çerçevesinde hem ülkenin kalkınmasında hem de bölgelerin kalkınmasında devletin ve kamu yatırımlarının çok önemli bir rol üstlendiği görülmüştür. Türkiye’nin doğusu ile batısı arasında oluşan ve çok ciddi boyutlara ulaşan bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesi noktasında kamu yatırımları, krediler ve teşviklerin en önemli etkenler arasında olduğu düşünülmektedir (Demirtaş ve Aksel, 2018).

Ülkenin genel ekonomik seviyesinin altında kalan bölgelerde ekonomik yapının dengesizliğine bağlı olarak bu bölgelerde birçok sorun ortaya çıkmaktadır. Ekonomik gelişmişlik seviyesi düşük olan bölgelerde özellikle istihdam yetersizliğine bağlı oluşan işsizlik en önemli sorunlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır. Ekonomik zorluklarla mücadele eden bölge halkının geçim sıkıntıları işsizlik sorunuyla daha da büyümektedir. Geri kalmış bölgelerdeki bu sorun çoğu zaman istihdam olanaklarının daha geliştiği büyük şehirlere göç edilmesine neden olmaktadır. Kimi aileler geri kalmış bölgelerden göç edip büyükşehirlere giderken kimi ailelerde ise aktif çalışabilen kişiler dönemsel olarak büyükşehirlerde çalışıp tekrar memleketlerine dönmektedirler. Bu sorunsal hem devamlı bir istihdam sürecinin sağlıklı oluşmasını engellemekte hem de ailelerinden uzakta yaşamak durumunda kalan kişiler için maddi sorunların beraberinde birçok sosyal ve kültürel sorunların ortaya çıkmasına da neden olmaktadır. Büyükşehirlere göç eden aileler ise gittikleri yerlerde birçok sosyokültürel sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Ayrıca yaşanan yoğun göç olaylarından dolayı çoğu gelişmiş bölgede çarpık kentleşme,

gecekkondulaşma, aşırı nüfus yoğunluğu gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bu çerçeveden hareketle geri kalmış bölgelerde ekonomik sorunlar ve ekonomik sorunlara bağlı ortaya çıkan sosyokültürel sorunların giderilebilmesi için bölgeye kamu harcamaları veya kamu destek ve teşvikleri ile özel yatırımlar yönlendirilmelidir (Arpaç ve Beşer 2022).

Türkiye’deki bölgelerarası gelişmişlik düzeyleri incelendiğinde Doğu Anadolu Bölgesi diğer bölgelere göre son sırada yer almaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinin gelişmişlik seviyesi en düşük olan illerinden birisi de Ağrı’dır. Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü’nün 2017 yılında yayınlanan “İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırmasında” belirtilen sıralamaya göre Ağrı İli 80. sırada yer alarak gelişmişlik sıralamasında sondan bir önceki il olmuştur.

Bu çalışmada kalkınma, bölgesel kalkınma, yerel kalkınma kavramları çerçevesinde Ağrı İline yapılan kamu yatırımlarının kentin yerel ve bölgesel kalkınma sürecine etkisi incelenecektir. Bu amaçla yapılan yatırımların kentin sosyoekonomik durumuna bağlı olarak ne düzeyde olduğu araştırılarak yatırımların yeterli olup olmadığı değerlendirilecektir. Ağrı’da yapılan kamu yatırımlarının incelenmesinin yanında kente yatırım yapılabilecek alanlar da incelenecektir. Ayrıca çalışmada Ağrı İli için SWOT analizi yöntemi ile kentin güçlü yanları-zayıf yanları ve fırsatları-tehditleri de incelenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KALKINMA, BÖLGESEL KALKINMA

2.1. Kalkınma Kavramı

Bir ülkenin en önemli hedeflerinden biri kalkınmadır. Kalkınma kavramı bir tek ekonomik açıdan düşünülmemelidir. Ülkeler veya toplumlar sosyal ve kültürel refah seviyelerinin artması için ekonomik kalkınmayı hedeflemektedirler. Çünkü bir devletin ekonomik gücü ne kadar iyi seviyede olursa topluma ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel, güvenlik kısacası her alanda daha üst seviyede hizmet sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çerçevede kalkınma ile birlikte kişi başına düşen milli gelirin artması, üretim kapasitelerinin artması, refah seviyelerinin artması sonucu toplumun hem iktisadi hem de sosyokültürel gelişiminin yenilenerek artacağı gözlemlenmektedir (Aksel 2014).

Literatürde kalkınma kavramı ile ilgili farklı tanımlamalar olsa dahi genel bir tanım yapılacak olursa: kalkınma, bir ülkenin üretim yapısının iyileştirilerek üretilen ürünlerin özellikle yüksek katma değere sahip ürünler haline getirilmesi ile topyekûn ve adil bir dağılımla toplumun gelir düzeyinin ve refah seviyesinin yükseltilmesi olarak düşünülmektedir. Kalkınma ile birlikte devletler toplumun sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarında meydana gelen değişimin ve bu değişime bağlı olarak gelişimin yükseltilmesini hedeflemektedirler. Ülkenin sosyal, siyasal ve ekonomik yapısında kalkınma süreci ile birlikte oluşan değişim ve gelişimin milli gelir artışını da beraberinde getireceği düşünülmektedir. Milli gelirdeki bu artışın sürdürülebilir ve sürekli olması gerekmektedir. Kalkınma kavramı için yapılan yorumlardan bazıları ise ekonomik büyümeden ziyade adil ve dengeli bir gelir dağılımı üzerinde durmaktadır (Aksel 2014).

Ayrıca kaynakların en verimli şekilde ve doğru noktalara kullanılması, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişin hızlandırılması, eğitim, sağlık, altyapı gibi toplumun temel dinamiklerine gerekli yatırımların yapılması, üretimde kalitenin, katma değer ve verimliliğin artırılması gibi süreçlerin de kalkınma ile oluşturulabileceği düşünülmektedir. Bu çerçeveden hareketle kalkınma kavramının

salt ekonomik veriler olarak değil toplumun gelişiminde rol alan bütün aktörleri içinde barındıran kompleks bir yapı olduğu söylenebilir (Tonta ve Küçük 2005).

Ekonomik kalkınma ise var olan kaynakların en verimli şekilde kullanılmasıyla ekonomik büyümenin sürdürülebilir hale getirilmesi ve bu büyümeye bağlı olarak ekonomik, siyasal, sosyal aktörlerin dizayn edilmesi, yaşam standartlarının yükseltilmesi olarak düşünülmektedir. Ekonomik kalkınmanın temel amacının ülkelerin gelişen refah seviyesi ile birlikte çoğunluğa adil ve dengeli bir gelir dağılımı sağlamaya yönelik olduğu söylenebilmektedir. Yine ekonomik kalkınma kavramının da toplumun sosyal, politik alanlarını da etkilediği gözlemlenmektedir. Bu çerçevede incelendiğinde kalkınmayı bir ülkenin tüm mekanizmalarıyla hareket eden sürdürülebilir bir gelişmişlik faaliyeti olarak düşünmek gerekmektedir (Todaro ve Smith 2011).

2.2. Kalkınma, Büyüme ve Gelişme

Dünya genelinde olduğu gibi ekonomi alanında da Sanayi Devrimi ile birlikte büyük değişimlerin yaşandığı gözlemlenmektedir. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler ile birlikte artan yoğun nüfus tüketim miktarlarını çok büyük oranlarda arttırdığı görülmektedir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da elbette üretim mekanizmalarının da arttığı gözlenmektedir. Üretimin yetersiz kaldığı ve tüketimi karşılayamadığı durumlarda ortaya çıkan negatif durum ise kalkınma ile giderilmeye çalışılmıştır. İkinci dünya savaşının hem toplumsal hem de ekonomik sonuçlarıyla mücadele etmek zorunda kalan ülkeler bu süreçten sonra hem ekonomik alanlarda hem kültürel veya teknoloji alanlarında çok ciddi kalkınma çabaları içerisine girmişlerdir. Kalkınma süreci bu noktadan sonra sanayileşme, ekonomik genişleme, çağdaş ülke seviyesine çıkma, gelişme gibi anlamlar kazanmıştır. Kalkınma ile birlikte hedeflenen politikalar hem teknik yapıda hem de kurumsal yapıda iyileştirmeler olarak ortaya çıkmaktadır. Kalkınma kavramı birçok farklı tanımla ve yorumlanması olmakla beraber temel olarak gelişme ve değişim noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Kalkınma sürecinde ülkenin üretim kapasitesinin artırılması ve gelir seviyesinin yükseltilmesi ile birlikte sosyal yaşam koşullarının, ekonomik yapının ve kurumsal düzenlemelerin topyekûn iyileştirilmesi planlanmaktadır (Tıraş 2012).

Ekonomik büyüme ve ekonomik gelişme kavramları kalkınmanın birer parçası birer aşaması olarak düşünülmektedir. Bir ülkedeki üretim faaliyetlerinin belli bir dönem içerisindeki artışı ekonomik büyüme olarak tanımlanmaktadır. Özellikle gayri safi yurtiçi hasılda meydana gelen artışlar ekonomik büyüme göstergesi olarak nitelendirilmektedir. Ekonomik gelişme ise kalkınma sürecini tamamlayabilmiş ülkelerin sosyal, siyasal alanlardaki refah artışı olarak değerlendirilmektedir. Ancak kalkınma kavramı büyüme ile birlikte sosyal, siyasal, ekonomik gelişmeyi ifade etmektedir. Yani kalkınma toplumun tümünün yaşam standartlarının iyileştirilmesi anlamlarını taşımaktadır (Aksel 2014).

2.2.1. Kalkınma ve Büyüme İlişkisi

Kalkınma ve büyüme kavramları zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılıyor olsa da aslında birbirinden farklı kavramlardır. Ekonomik büyüme bir ülkede mevcut bulunan kıt kaynakların arttırılması, var olan kaynak ve değerlerin kalitelerinin arttırılarak üretim miktarının arttırılması veya üretim bantlarının genişletilmesi, üretimde kullanılan teknolojinin yenilenmesi ile üretim düzeyinin arttırılması olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda ekonomik büyüme kavramını, üretim faktörlerindeki gelişmelere bağlı olarak kişi başına düşen reel milli gelirin düzenli ve sürekli bir şekilde artması olarak da tanımlanmaktadır (Aktuğ 2010).

Ekonomik kalkınma veya genel olarak kalkınma kavramı ise daha kapsamlı anlamda düşünülmektedir. Kalkınma bir ülkenin topyekûn tüm bileşenleri ile hem ekonomik anlamda gelişmesi hem de o ülkenin yaşam koşullarının arttırılarak refah seviyesinin yükselmesi anlamlarına gelmektedir. Bu kapsamda düşünüldüğünde aslında ekonomik büyümeyi kalkınmanın bir parçası bir süreci olarak değerlendirmek mümkün olmaktadır. Bir ülkenin kalkınmayı sağlıklı ve sürdürülebilir çerçevede yürütebilmesi için elbette ki ilk önce ekonomik büyümeyi gerçekleştirmesi gerekmektedir. Ekonomik büyüme süreçlerinin sürdürülebilir ve doğru sonuçlara odaklanarak ilerlemesi de neticede ülkenin kalkınmasına pozitif yönde bir etkiye bulunacağı tespitini doğurmaktadır (Beşer 2019).

Ekonomik büyüme, bir ülkedeki kişi başına düşen milli gelirin arttırılması veya o ülkede üretilen mevcut mal ve hizmetlerin arttırılması olarak düşünülmektedir. Büyüme sadece reel verilerle ilgilenmekte olup ekonomide var

olan kayıt dışı üretimleri gözetmemektedir. Ayrıca yine toplumun sosyal ve politik unsurlarının gelişme süreçleri büyüme kavramı kapsamında değerlendirilmemektedir. Ülkenin var olan doğal kaynaklarının tüketimi ve bu tüketimin topluma ne düzeyde etkisinin olduğu da büyüme kavramının değerlendirme süreçlerine girmemektedir. Ancak kalkınma kavramı büyümeden farklı olarak tüm bu süreçleri bünyesinde barındıran daha kapsamlı bir kavram olarak düşünülmektedir. Kalkınma süreci toplumun veya bölgenin var olan kaynaklarının en iyi düzeyde değerlendirilmesi ile bölge halkının yaşam standartlarının yükseltilmesini de hedeflemektedir. Bu hedefler çerçevesinde kalınma aynı zamanda refah seviyesinin arttırılması için toplumun ihtiyaç duyduğu sosyoekonomik dönüşümleri de sürecin bir parçası olarak bünyesinde barındırmaktadır. Ekonomik kalkınma bir ülkenin tüm kurumsal yapıları üzerinde etkili olmakla beraber sosyal, politik, ekonomik ve teknolojik değişim ve dönüşümleri takip ederek sosyoekonomik ve sosyokültürel yapının tümüyle ilerlemesini hedeflemektedir. Bu ilerlemeye bağlı olarak da ülkenin refah seviyesinin tüm alanlarda yükselmesi ve aynı zamanda yatırım miktarlarının da yükselmesi anlamlarına geldiği düşünülmektedir (Kekeva 2021).

Kalkınma sürecinde kişi başına düşen milli gelirin ve üretim kapasitesinin arttırılması gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere nazaran az gelişmiş ülkeler için daha çok önem arz etmektedir. Kalkınma az gelişmiş ülkelerde üretim kapasitesinin arttırılmasının yanında toplumun ekonomik ve sosyal yapısındaki pozitif değişimleri ifade etmektedir. Kalkınmanın en önemli bileşenleri arasında üretim seviyesinin arttırılması ve kişi başına düşen milli gelirin arttırılması yer almakla birlikte teknolojinin gelişmesi, sanayi sektörünün Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (GSYH) içerisindeki payının arttırılması hedeflenmektedir. Ayrıca üretimde katma değeri yüksek ürünlere ağırlık verilmesi, ihracatta tarıma dayalı ekonomiden sanayiye dayalı ekonomiye geçilmesi gibi faktörler de yer almaktadır. Büyüme ise sadece üretim kapasitelerinin iyileştirilmesi ve kişi başına düşen milli gelirin arttırılmasını hedeflemektedir (Han ve Kaya 1999).

Kalkınmayı sürdürülebilir politikalar ile başarabilmiş ülkeler genellikle sosyoekonomik ve sosyokültürel açılardan yüksek katma değer kazanmış gelişmiş ülkeler olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında gelişmiş ülkelerin kalkınma ile ilgili

çok fazla problemleri bulunmamaktadır. Bu ülkeler artık çoğunlukla büyümüş olan ekonomilerinin daha da nasıl büyütülebileceği üzerinde durmaktadırlar. Gelişmekte olan bir ülke ise henüz kalkınmamış olabilir ancak ekonomik büyüme içerisinde varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Gelişmekte olan ülke ekonomik büyüme süreci tamamlanırken kalkınmanın bileşenlerini de bir araya getirmeye çalışmaktadır. Sonuç itibariyle ekonomik kalkınma büyümeden farklı olarak gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülke düzeylerine yaklaşma süreci içerisindeki yapısal değişimi olarak tanımlanmaktadır (Bakırtaş 2014).

2.2.2. Kalkınma ve Gelişme İlişkisi

Gelişme kavramı daha çok gelişmiş ekonomileri ilgilendirmektedir. Ekonomik gelişme sosyoekonomik ve sosyokültürel kalkınmayı başaran toplumlardaki refah düzeyini, demografik yapıyı, kentleşme oranını, genç nüfus oranını, kültürel etkileşim oranını, toplumun sosyal grupları arasındaki ilişkileri gibi unsurların kalkınma sürecinin bir parçası olarak var olmasını sağlamaktadır (Yılmaz 2011:13).

Gelişme kavramı kişi başına düşen milli gelirin artışına odaklanan büyüme kavramına ve bir ülkenin tüm alt ve üst yapısındaki niteliksel iyileştirmelere odaklanan kalkınma kavramına dayalı olarak toplumun yaşam kalitesindeki değişimleri ele almaktadır. Bu çerçevede bakıldığında büyüme ve kalkınma süreçlerini doğru adımlarla gerçekleştirebilmiş gelişmiş bir ülke, vatandaşlarının yaşam refahının en üst seviyelere çıkabilmesi için gelişmeye önem göstermektedir. Gelişmeyi sadece ekonomik açıdan değil ülkenin tüm sosyoekonomik ve sosyokültürel bileşenleri çerçevesinde düşünmek gerekmektedir. Ekonomik gelişmesini sürdürülebilir politikalar ile gerçekleştirebilmiş bir ülke toplumun diğer bileşenlerine yönelebilmekte ve gelişimi diğer alanlara çekebilmektedir. Ancak bunu henüz gerçekleştiremeyen ülkeler öncelikle ekonomik gelişmeye önem vereceğinden soysal alanlara yönelememektedir.

2.3. Bölgesel Kalkınma

Bölge kentlerden büyük ama ülkelerden küçük yerleşim yerleri için kullanılan bir terimi ifade etmektedir. Bölge kavramının literatürde birçok anlamı bulunmakla

birlikte kullanıldığı dönem, coğrafya ve şartlara göre farklı anlamları içinde barındırmaktadır. Genel olarak fiziksel yakınlığı bulunan, doğal, sosyal, siyasal, ekonomik özellikler açısından benzerlik gösteren kentlerin bütününe bölge denmektedir. Bölge bu benzer özellikleri taşıyan homojen kentlerin birleşmesiyle oluşan geniş alanlar olarak da tanımlanmaktadır (Sevinç ve Azgün 2012: 2).

Ülkeler çoğunlukla birkaç bölgeye ayrılırlar. Bu bölge ayrımları çeşitli niteliklere göre belirlenmektedir. Nüfus, demografik özellikler, ulaşım, kaynak dağılımı, fiziksel yakınlık, coğrafi özellikler, etnik, sosyal, siyasal ölçütler gibi etmenler bölgelerin sınıflandırılmasında dikkate alınan faktörlerden bazılarıdır. Bölgelerin sınıflandırılması ile birlikte ülkelerde bölgesel farklılıklar da oluşmaya başlamaktadır. Bölgelerin mevcut kaynakları, iş gücü potansiyelleri, doğal zenginlikleri gelişmişlik düzeyleri gibi birçok etmen bölgelerarası farklılıkların oluşumunda etkili olabilmektedir (Sevinç ve Azgün 2012: 2).

Doğal, sosyal, politik ve ekonomik nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan bölgesel farklılıkların coğrafi koşullar, bölge altyapısı, bölgedeki üretim düzeyi, bölgedeki mevcut sermaye birikimi, eğitim düzeyleri, ekonomik yatırımların değişkenliği gibi birçok nedenle ortaya çıkabileceği düşünülmektedir. Bütün bu nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan bölgesel farklılıklar ülkelerde bazı yönetsel ve ekonomik sorunlara yol açmaktadır. Ülkenin bir bütün olarak kalkınabilmesi için tüm bölgelerinin refah seviyesinin artırılması ve ekonomik gelişmenin sağlanması gerekmektedir. Ancak yukarıda sayılan nedenlerden dolayı oluşan bölgesel farklılıklar bu durumun sağlıklı oluşmasına engel olmaktadır (Erzen 2013: 12).

Ülkelerin farklı bölgelerinde, her bölgenin kendine has bazı özelliklerine göre, ekonomik yapılarındaki dengesizlikler de değişkenlik gösterebilmektedir. Bölgenin coğrafi konumu, iklim yapısı, doğal kaynaklarının varlığı veya doğal kaynakları kullanabilme imkânı gibi fiziki unsurlar bölge ekonomisinin seyrine yön vermektedir. Yine demografik yapıdaki farklılıklar, altyapı, sermaye stoku, girişimcilik seviyesi gibi unsurlar da bölgenin ekonomik gelişmişlik düzeyini etkileyen faktörlerdendir. Sayılan bu ölçütler bölgelerin gelir dağılımında farklılıkların oluşmasına neden olmaktadır. Gelir dağılımında yaşanan bu

adaletsizliklerin giderilmesi için yapılan çalışmaların birçoğunda kalkınma kavramı önem kazanmaktadır (Demirtaş ve Aksel 2018).

Ülkelerin bazı bölgelerinin gelişip bazı bölgelerinin nispeten daha geride kalması bölgelerin taşıdığı özelliklere bağlı olarak kaçınılmaz bir sonuçtur. Ancak bu durum yukarıda da değinildiği gibi elbette ki ülkenin tam anlamıyla gelişimini olumsuz etkilemektedir. Bu çerçevede ülkeler de bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını giderebilmek veya en aza indirebilmek için çeşitli proje ve uygulamalara yönelmektedirler.

Ekonomik yapısı gelişmemiş bölgelerin kişi başına düşen reel geliri kalkınma süreci ile arttırılarak bu bölgelerin refah seviyesinin iyileştirilmesi planlanmaktadır. Kalkınma süreci ile amaçlanan sadece ekonomik yapının güçlendirilmesi değildir. Aynı zamanda bu bölgelerin sosyokültürel yapısının da düzeltilmesi hedeflenmektedir. Çünkü ülkelerin gelişim seviyelerini sadece ekonomik unsurlar belirlememektedir. Bir ülkenin gelişmişlik seviyesini ekonomik unsurların yanı sıra tarihsel, kültürel ve sosyolojik faktörlerin de etkilemektedir. Bölgenin ekonomik seviyesi yükseldikçe artan refaha bağlı olarak bu bölgelerde sosyokültürel gelişim de artmaktadır. Kalkınma kavramı bu açıdan düşünüldüğünde doğru ve uygulanabilir planlamalar ile bölgeye özgü şartları taşıması gerekmektedir (Beşer 2019). Kalkınma süreci her ülkede farklı bir gelişim süreci gösterebileceği gibi bir ülkenin farklı bölgelerinde de değişik zamanlarda gelişim gösterebilmektedir. Bazı önemli yatırım alanlarının veya yatırım sürecinde kullanılacak sermayenin diğer bölgelere nazaran daha gelişmiş bölgelere yoğunlaşması bölgelerarası ekonomik farklılıkları daha da arttırmaktadır. Bu doğrultuda kalkınma iki farklı açıdan değerlendirilmektedir.

2.3.1. Yerel Kalkınma

Yerel Kalkınma yerel halkın yaşam kalitesini ve refah düzeyini arttırmayı amaçlamakla beraber bölgenin ekonomik gelişmişlik seviyesini arttırmak anlamına gelmektedir. Görece geri kalmış bölgenin ekonomik canlandırma ile diğer bölgelerle olan rekabette daha güçlü olması6 hedeflenmektedir. Yerel kalkınma politikaları ile bölgeye özellikle yeni istihdam alanları yaratılarak ekonomik canlılık sağlanmaya çalışılmaktadır. Yerel kalkınma planları her bölgeye göre farklı şekillenmektedir (Beşer 2019).

Yerel kalkınmanın daha etkili ve uygulanabilir olması için yetkinin yerel güçler tarafından kullanılması çok önemlidir. Birleşmiş Milletler tarafından geliştirilip gündeme getirilen “Yerel Gündem 21” çerçevesinde kentlerde yerel yönetimler ile sivil toplumun tüm paydaşları bölgenin gündemini belirlemek amacı etrafında birleşmektedir. Bu doğrultuda hem katılımcı demokrasi geliştirilmekte hem de çevre ile yaşam kalitesi arttırılmaktadır (Arar 2002).

Yerel Kalkınma altyapı, ulaşım gibi fiziki kalkınma noktasında ortaya çıkmakla beraber toplum yaşantısını maddi ve manevi olarak düzenleme gibi süreçlerde sosyal kalkınma olarak da düşünülebilir. Toplumdaki eğitim ve kültürel gelişmeleri sürdürülebilir politikalarla geliştirmeye çalışmak da kültürel kalkınma olarak nitelendirilebilir. Yine yerel kalkınmanın alt birimlerinden biri olarak ortaya çıkan siyasi kalkınma ise katılımcı bir demokrasi modelinin geliştirilmesi olarak nitelendirilebilir. Halkın demokrasi sürecine katılımı sağlanarak ortak karar alma sürecinin güçlendirmesi en önemli noktalardandır. Özellikle kentin ekonomisine katkıda bulunacak yatırım, proje ve politikalarla ortaya çıkan kalkınma ise ekonomik kalkınma olarak yorumlanabilir (Beşer 2019).

2.3.2. Bölgesel Kalkınma

Ülke genelinde hazırlanan kalkınma planlarının yanı sıra her bölge için farklı çalışmalar da yapılmaktadır. Her bölgenin kendine özgü ekonomik ve sosyal bileşenleri göz önünde bulundurularak bölgenin yapısına uygun kalkınma planları hazırlanmaktadır. Bölgesel kalkınma bu bölgeye özgü hazırlanan kalkınma planlarının uygulanabilirliği noktasında önem kazanmaktadır. Bir ülkedeki bölgelerarası eşitsizlikler ve ekonomik gelişmişlik farklılıkları büyüdükçe bölgesel kalkınma sürecine duyulan ihtiyaç da artmaktadır. Ülkedeki bölgelerin kalkınması ülkenin genel anlamda kalkınması olarak da düşünülmektedir. Bölgesel kalkınma ile birlikte gelir dağılımındaki eşitsizliklerin giderilmesi hedeflenmektedir. Yine bölgelerarası kaynak dağılımındaki dengesizliklerin giderilerek etkin bir kaynak dağılımının sağlanması da bölgesel kalkınmanın en nihai amaçlarından biri olduğu düşünülmektedir (Beşer 2019).

Ülkelerin bazı bölgelerinde sanayileşme ve kentleşme seviyeleri artarken bazı bölgelerinde ise daha az gelişim gösterebilmektedir. Bu durum bölgelerarası

ekonomik gelişmişlik farklarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Geri kalmış bölgenin ekonomik yapısına bağlı olarak kültürel gelişimi de yavaş ilerlemektedir. Gelişim seviyesi geri kalan bölgelerde başta işsizlik olmak üzere birçok sorun ortaya çıkmaktadır. Yaşanan ekonomik sıkıntıların üstesinden gelemeyen bölge halkı istihdam probleminin de artmasıyla birlikte daha gelişmiş bölgelere göç etmektedirler. Bu durum ise gelişen bölgelerdeki özellikle sanayisi gelişmiş büyük şehirlerde aşırı nüfus yoğunlaşması ve çarpık kentleşme gibi sorunların doğmasına neden olmaktadır. Ülkeler bütün bu dengesizliklerin giderilmesi amacıyla bölgesel kalkınma çerçevesinde geri kalmış bölgelerin gelişmişlik seviyesini arttırmaya çalışılmaktadır. Bu kapsamda bölgesel kalkınma planları hazırlamaktadırlar (Arpaç ve Beşer 2022).

Bölgesel kalkınma planları hazırlanırken bölgelerin ekonomik, sosyal, kültürel, demografik gibi özellikleri göz önünde bulundurularak bölgeye özel proje ve politikalar geliştirilmelidir. Özellikle yerel yönetim aktörlerinin etkin rol göstereceği bu süreçte bölgenin yapısına en uygun stratejiler araştırılarak uygulanabilir ve sürdürülebilir kalkınma politikaları geliştirilmelidir. Bölgede istihdam edilebilir iş gücü tespit edilerek buna yönelik sermaye ayrılmalı ve kullanılacak teknoloji de bu ölçütlere dayandırılmalıdır. Bölgeye dışarıdan yapılacak yatırımlarla birlikte öncelikle bölgenin kendi doğal veya beşeri kaynaklarına yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Geri kalmış bölgelerin özel sektör yatırımlarını çekebilmesi çoğu zaman zor olmaktadır. Bu yüzden özel sektör yatırımlarının bölgeye gelebilmesi için bazen çeşitli teşviklerin verilmesi gerekmektedir (Takım 2010).

2.4. Bölgesel Gelişmişlik Düzeyleri

Bir ülkenin farklı bölgeleri çeşitli etmenlere bağlı olarak farklı gelişim düzeylerine sahip olabilmektedir. Bölgenin bulunduğu coğrafi konumu, demografik yapısı, nitelikli iş gücü, sermaye varlıkları, doğal kaynakları gibi özelliklere bağlı olarak diğer bölgelere göre daha az veya daha çok gelişim gösterebilmektedir. Az gelişen bölgeler gelişmiş bölgelere göre nispeten daha geride olacağından ülkenin bütünüyle kalkınmasına olumsuz bir etki yapmaktadır.

Az gelişmiş bölgeler her ülkede farklı özelliklere sahip olabilmektedirler. Bu bölgelerin sosyoekonomik yapıları her ülkenin kendine has nitelikleri çerçevesinde

değişkenlik göstermekte ve ona göre şekillenmektedir. Gelişme potansiyeli ya hiç olmayan ya da bu potansiyeli kaybetmek üzere olan bölgeler az gelişmiş bölge olarak nitelendirilebilir. Bu bölgeler gelişmiş bölgeler ile karşılaştırıldığında hem sosyal hem de iktisadi anlamda bazı avantajlarının eksik kaldığı gözlemlenmektedir. Ülke genelinde düşünüldüğünde az gelişmiş bölgelerin gelir seviyesinin veya gelir artışının ülke standartlarının altında kaldığı tespit edilmektedir. Az gelişmiş bölgelerin ekonomik faaliyetleri çoğunlukla tarıma dayalıdır ve tarımsal faaliyetler de modern tarım yöntemlerinin kullanılmadığı katma değeri düşük ürünlere yönelimin olduğu görülmektedir. Ayrıca bu bölgelerde eğitim seviyesinin istenilen düzeylerde olmamasına bağlı olarak nitelikli iş gücünün de yetersiz olduğu tespit edilmektedir. Nitelikli iş gücü potansiyelinin yetersiz olmasının yanında istihdam olanaklarının yetersiz olmasından dolayı gelişmiş büyükşehirlere nitelsiz iş gücünün göç ile yığılmalara sebep olduğu gözlemlenmektedir (Kulaksız 2008).

Az gelişmiş bölgeler, düşük kişi başı gelir, beslenme yetersizliği, etkisiz sanayileşme, tarımda modernleşme yerine eski geleneksel tarım sektörünün devamı, nüfus artış hızının yüksek olması ve yetersiz işgücünün varlığı, eğitim düzeyinin istenilen seviyelerde olmaması, okuryazarlık oranının düşük olması, doğal kaynaklara bağlı olarak beşeri sermaye eksikliği, yetenek eğitimi, kurum kültürü eksikliği, doğal kaynaklardan yeterince faydalanılmaması, hammaddelerin İşlenmiş ürüne dönüşmemesi, gibi birçok noktalarda gelişmiş bölgelerden geri kalmaktadır (Çatal, 2007). Az gelişmiş bölgeler hem sosyoekonomik olarak hem de sosyokültürel olarak gelişmiş bölgelere göre daha az avantaja sahip olmaktadır. Gelişmiş bölgelerde özellikle istihdam olanaklarının az gelişmiş bölgelere oranla çok daha fazla olduğu bilinmektedir. Ayrıca birçok noktada daha iyi imkânların var olduğu gelişmiş bölgelere az gelişmiş bölgelerden yoğun şekilde göç olayları da yaşanmaktadır.

Gelişmiş bölgeler ise diğer bölgelere oranla daha yüksek gelir düzeyine sahiptir. Gelir düzeyinin ve refah seviyesinin yüksek olması gelişmiş bölgelere yatırım yapmayı daha cazibeli hale getirmektedir. Yatırımcılar özellikle altyapı, ulaşım gibi noktalarda avantajlara sahip olan gelişmiş bölgelere yönelmektedirler. Ayrıca gelişmiş bölgeler sosyal ve kültürel düzeyleri, eğitim ve sağlık olanakları, istihdam olanakları, nitelikli iş gücü potansiyelleri gibi birçok açıdan az gelişmiş

bölgelere göre daha avantajlı konumdadır. Bu şekilde çoğaltılabilecek avantajlara sahip gelişmiş bölgelere elbette ki daha fazla yatırım yapılmakta ve bu bölgelerin ekonomisi de diğer bölgelere göre daha hızlı bir büyüme eğilimi göstermektedir. Yine gelişmiş bölgelerde az gelişmiş bölgelere oranla tasarruf miktarları daha çok olmakta ve refah seviyesi daha yüksek olmaktadır (Arpaç ve Beşer 2022).

Tablo 1. Az Gelişmiş ve Gelişmiş Bölge Farklılıkları

Özellikler	Az Gelişmiş Bölgeler	Gelişmiş Bölgeler
Ekonomik seviye ve ekonomik yapı	Düşük ve tarıma dayalı	Yüksek ve sanayiye dayalı
Altyapı düzeyi	Yetersiz	Yeterli
Eğitim imkânları	Yetersiz	Yeterli
Sağlık imkânları	Yetersiz	Yeterli
Göç verme oranı	Yüksek	Düşük
Teknoloji Düzeyi	Düşük	Yüksek
Gelir dağılımı ve istihdam oranı	Dengesiz ve düşük	Dengeli ve yüksek
Beslenme düzeyi	Düşük	Yüksek
Doğal kaynakların kullanılma uygunluğu	Elverişsiz	Elverişli
Tarım alanlarının kullanılabilirliği	Az ve dar	Çok ve geniş
Bilim insanı sayısı	Düşük	Yüksek
Faktör verimliliği	Düşük	Yüksek

Kaynak: Aksel 2014:30.

Tablo 1 incelendiğinde az gelişmiş bölgelerin gelişmiş bölgelere nazaran birçok noktada eksikliklerinin olduğu görülmektedir. Özellikle ekonomik gelişmişlik düzeyine bağlı olarak eğitim, sağlık olanaklarının ve istihdam olanaklarının yetersiz kalması az gelişmiş bölgelerin en önemli sorunları olmaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi az gelişmiş bölgelerin ekonomik yapısı çoğunlukla tarıma dayalı olmaktadır. Buna karşın gelişmiş bölgelerin ekonomik yapısı katma değeri yüksek sanayi üretimine dayalı olmaktadır. Bu da az gelişmiş bölgenin geride kalmasına neden olmaktadır. Yine tablo 1'deki verilere bakıldığında gelişmiş bölgelerde beslenme oranları daha iyi düzeyde olmakta ve gelir dağılımı dengeli seyretmektedir. Tüm bu sonuçlar çerçevesinde daha iyi olanaklara sahip olan gelişmiş bölgelerde daha çok bilim insanı çıkmakta, bu bölgelerin teknolojik gelişimi daha hızlı ve teknolojiye cevap verme oranı yüksek olmaktadır. Az gelişmiş bölgelerde doğal kaynakların varlığı yeterli düzeyde olsa bile teknolojinin kullanımı ve ekonomik

sürecin düzensiz işlemesi nedeniyle doğal kaynakların kullanımı gelişmiş bölgelere göre yetersiz kalmaktadır. Bazı durumlarda az gelişmiş bölgelerdeki doğal kaynakların veya yeraltı zenginliklerin işlenmesi için uygun zeminin olmamasından ötürü bu kaynaklar gelişmiş bölgelere taşınıp orada işlenmektedir. Bu süreç elbette az gelişmiş bölgelerin gelişimini olumsuz etkilemektedir. Tablo 1’de belirtildiği üzere az gelişmiş bölgelerin altyapı sorunları daha çok olmaktadır. Özetle gelişmiş bölgelerin ekonomik gelişmişlik düzeyi de yüksek olduğundan buna paralel tüm alanlarda gelişme göstermektedir. Aksine az gelişmiş bölgelerin ekonomik gelişmişlik düzeyi düşük olduğundan bölgenin tüm unsurlarının gelişimi yavaş veya yetersiz ilerlemektedir.

Az gelişmiş bölgeler ile gelişmiş bölgelerin bölgesel gelişmişlik düzeyleri karşılaştırıldığında elbette ki gelişmiş bölge daha çok avantaja sahip olabilmektedir. Ancak bölgesel gelişmişlik düzeyleri sadece bölgelerin karşılaştırılması için yapılmamalıdır. Aynı zamanda bölgelerarası eşitsizliğin giderilmesi için üretilecek mekanizmaların belirlenmesinde de bu ayrımlar kullanılmalıdır. Bölgelerarası farklılıkların giderilmesi için yürütülecek sağlıklı ve sürdürülebilir politikaların başlangıç noktası gelişmiş bölge ile az gelişmiş bölge düzeylerinin karşılaştırılması olmalıdır. Bu çerçeveden hareketle bölgesel kalkınma süreci ve bölgelerarası eşitsizliklerin giderilmesi noktasında bölgesel gelişmişlik düzeyleri önem arz etmektedir. Nitekim hangi bölgenin ne düzeyde olduğu sağlıklı veriler ile analiz edilmediğinde bu bölgelere ne tür yatırımların yapılması gerektiği veya bölgelerarası eşitsizliklerin giderilmesi için ne yapılması gerektiği de belirlenemeyecektir.

2.5. Bölgesel Kalkınma Düzeyinin Belirleyici Unsurları

Bölgesel kalkınma bir süreçtir ve bu sürecin belirleyici unsurları bulunmaktadır. Bir bölgenin kalkınmasında etkili olabilecek unsurlar nüfus, sosyokültürel faktörler, sermaye birikimi, teknoloji, adil gelir dağılımı, doğal kaynakların varlığı ve doğal kaynaklara yakınlık durumu şeklinde çoğaltılabilir. Bölgelerarası gelişmişlik farklılıkların giderilmesi için yukarıda sıralanan unsurların her bölge için eşit seviyelere veya en azından birbirlerine yakın seviyelere getirilmesi gerekmektedir. Zaten bu unsurların her bölgede farklı gelişim seviyesi göstermesinden ötürü bölgelerarası eşitsizlik durumu ortaya çıkmaktadır. Kalkınma

sürecini ülke genelinde topyekûn gerçekleştirebilen ülkeler gelişmiş ülke seviyesinde olurlar ve tabii olarak da bölgelerarası eşitsizlikleri büyük ölçüde gerçekleştirebilmiş ülkelerdir. Gelişmiş ülkelerin bölgelerine bakıldığında yukarıda sayılan unsurların her bölgede birbirine yakın değerlerde olduğu gözlemlenmektedir. Bölgelerarası farklılıkları ve bu farklılıkların giderilmesini anlayabilmek için bölgesel kalkınma düzeyini belirleyen bu unsurları yakından incelemek gerekmektedir (Vatansever Deviren ve Yıldız 2014).

2.5.1. Nüfus

Bölgesel kalkınma sürecinin en belirleyici unsurlarından biri nüfus artış oranıdır. Nüfus artışı fazla olduğunda üretilecek mal ve hizmetlere talep de artacağından ekonomik pazarın genişlemesi söz konusu olmaktadır. Yine artan taleplere cevap verebilmek adına başta gıda ürünleri olmak üzere üretim arzı yükselme eğilimi göstermektedir. Nüfus artışının dengeli artışı ekonomik yapıya olumsuz etki etmeyebilir. Ancak yoğun ve düzensiz nüfus artışı bölgenin ekonomik yapısına olumsuz etkiler doğurabilmektedir. Nitekim hızlı nüfus artışı durumunda arz ve talep dengesizlikleri ortaya çıkmaktadır. Ayrıca nüfus artışının hızına bağlı olarak istihdam problemleri de yaşanmaktadır. Emek arzının yüksek olması durumunda hem yeterli istihdam sağlanamamakta hem de ucuz iş gücü sorunu yaşanmaktadır (Aksel 2014).

Gelişmiş bölgelerin az gelişmiş bölgelere oranla nüfus artış hızı daha düşük seviyelerde olmaktadır. Az gelişmiş bölgelerdeki yüksek nüfus artışının yarattığı emek arzı yetersiz istihdam olanaklarından dolayı ekonomik yapıya olumsuz etkiler doğurmaktadır. Nüfus artışı yüksek olunca özellikle genç nüfus oranı içerisindeki işsizlik oranı da yükselmektedir. Az gelişmiş bölgelerdeki hızlı nüfus artışı üretimde talebin artmasını sağlayarak üretim miktarlarının nispeten artmasını sağlamaktadır. Ancak üretimdeki bu artış belirli seviyelerde kalmaktadır. Çünkü ekonomik yapısı güçlü olmayan bu bölgelerin gelişimi de ağır ilerlemektedir. Dolayısıyla oluşan nüfus yoğunluğunu karşılayabilecek düzeyde üretim olanakları oluşmamaktadır. Yine üretimin yetersiz kalması ve istihdam olanaklarının yetersizliğinden dolayı az gelişmiş bölge nüfusunun özellikle 16-30 yaş arası aktif çalışanları istihdam olanaklarının daha iyi olduğu gelişmiş bölgelere göç etmektedir. Bu minvalde gelişen

düzensiz göç olayları da hem az gelişmiş bölgenin hem de gelişmiş bölgenin ekonomik yapılarına zarar vermektedir (Özgür 2017).

Az gelişmiş bölgelerde ekonomik sorunların yanında eğitim, sağlık gibi toplumu doğrudan etkileyen unsurların yetersizliği de oluşmaktadır. Hızlı nüfus artışı ile birlikte zaten yetersiz olan bu olanaklar toplumun ihtiyaçlarına cevap verememektedir. Bölgesel kalkınmaya yönelik bu alanlara yapılacak kamusal yatırımlar da belirli bir düzeyde kalmaktadır (Aktuğ 2010).

2.5.2. Sosyokültürel ve Sosyoekonomik Faktörler

Bir toplumun gelişimi için ekonomik veriler kadar sosyokültürel faktörler de önemli olmaktadır. Özellikle az gelişmiş bölgelerin ekonomik yapısı zayıf olduğundan kültürel gelişimleri de durağan olmaktadır. Gelişmiş bölgelerde eğitim seviyesi yüksek olduğundan tabii olarak kültürel etkileşimler de yoğun faaliyette gerçekleşmektedir. Toplumun yaşayış biçimi, kültürel değerlere yaklaşımı, sosyokültürel faaliyetlere katılım düzeyi her ne kadar sosyolojik açıdan incelense de temelde bu süreçleri etkileyen en önemli unsurlardan biri ekonomik değerlerdir. Çünkü ekonomik yapısı güçlü olmayan bölgelerde toplumun sosyokültürel değerlere ayıracak maddi ve manevi argümanları da yetersiz kalmaktadır. Buna karşın gelir seviyesi yüksek ve adil gelir dağılımının olduğu gelişmiş bölgelerde insanlar kültürel aktivitelere daha fazla zaman ayırabilmektedir (Kurt 2006).

Az gelişmiş bölgelerde kültürel düzeylerin yetersiz kalmasının yanı sıra kültürel değerlerin varlığı ve bu değerlere yeterince yatırım yapılamaması da bölgenin sosyokültürel gelişimini olumsuz etkilemektedir. Sosyokültürel gelişimin yetersiz olması sonucunda ekonomik yapısı zayıf olan az gelişmiş bölgelerde kültürel değerler zamanla yok olma aşamasına gelmektedirler. Ekonomik gelişimin tüm alanlarda sağlıklı işleyebilmesi için sosyokültürel gelişimin de desteklenerek gelişmiş bölge seviyelerine çekilmesi gerekmektedir. Ancak bu süreç elbette ağır işlemektedir. Zaten zayıf bir ekonomisi olan az gelişmiş bölgeye yapılacak yatırımlar öncelikli olarak ekonomik alanlara yönelmektedir. Daha çok sanayi ve istihdam alanlarına yatırımlar çekilerek bölgenin gelişmişlik seviyesi arttırılmak istenirken sosyokültürel yatırımlar biraz daha arka planda kalmaktadır. Sürecin bu şekilde işlemesi de kısır bir döngüye sebebiyet vermektedir. Çünkü az gelişmiş bölgelerdeki

yatırımlar her ne kadar ekonomik alanlara yapılsa da bu tek başına bölgenin kalkınmasına yeterli olamamaktadır. Kalkınma süreci gerçekleşmeden de yatırımlar yeterli düzeyde sosyokültürel alanlara yönelememektedir. Ancak reklam ve tanıtımı etkili yapılmış, bölgenin doğal ve kültürel yapısına uygun sürdürülebilir politikalarla yapılacak sosyokültürel yatırımlar hem bu alandaki gelişimi sağlayacak hem de bölgenin ekonomik yapısının gelişimine olumlu katkılar sağlayacaktır (Recepoglu ve Değer 2016).

2.5.3. Sermaye Birikimi

Sermaye birikimi ülkelerin gelişimi için çok önemli bir unsurdur. Gelişim süreci devam eden ülkelerde sermaye stoku ne kadar artarsa yatırımlar da o düzeyde artış gösterir. Yatırımların yüksek ölçülerde yapılması da üretim düzeyini ve üretimde verimliliği arttırmaktadır. Gelişmiş bölgelerde gelir düzeyinin de yüksek olmasına bağlı olarak elde edilen gelirin tamamının harcanmadan bir kısmının tasarrufa ayrılmasıyla sermaye stokları artış göstermektedir. Yani tasarruf oranı ile sermaye artışı doğru orantılı olmaktadır. Az gelişmiş bölgelerde ise gelir seviyesi zaten düşük olduğundan tasarruf oranı da çok düşük seviyelerdedir. Az gelişmiş bölgelerin gelirinin büyük çoğunluğu tüketime ayrılmaktadır. Ekonomik yapısı güçlü olmayan az gelişmiş bölgeler sermaye birikimi yapamadığından yatırım alanları da genişleme gösterememektedir (Savaş 1986).

Az gelişmiş bölgelerin ekonomisi çoğunlukla tarıma dayalı olmaktadır. Tarıma dayalı ekonomilerde ise sanayiye dayalı ekonomilere göre daha az sermaye birikimi oluşmaktadır. Az gelişmiş bölgelerde oluşan gelir adaletsizliği de yine sermaye birikiminin oluşumunu olumsuz etkilemektedir. Bu noktadan hareketle sermaye birikimi oluşmayınca veya çok düşük seviyelerde kalınca bölgenin yatırım çekme kabiliyeti de düşük seviyelerde kalmaktadır. Bu da elbette bölgenin kalkınmasına olumsuz yönde etki etmektedir.

Bölgelerarası eşitsizliklerin oluşumunda en büyük rol oynayan unsurların başında sermaye birikimi gelmektedir. Az gelişmiş bölgelerde sermaye stokunun yetersizliğinden dolayı bölgeye birçok alanda yatırım yapılamamaktadır. Az gelişmiş bölgelerin potansiyeli de düşük olacağından bu bölgelerde bazı nedenlerle oluşan sermaye stoku da yatırımcılar tarafından daha gelişmiş bölgelere

yönlendirilmektedir. Yatırımcılar tabii amaçları doğrultusunda her zaman daha fazla kazanç elde edecekleri bölgelere yatırım yapmak isterler. Bu yüzden az gelişmiş bölgelerde özellikle tarımsal arazileri bakımından zengin olan yatırımcılar da buralardan elde ettikleri gelirlerle daha çok kazanç elde edecekleri büyük gelişmiş bölgelere yatırım yapmaktadırlar. Süreç böyle ilerleyince gelişmiş bölgeler giderek daha fazla yatırım çekerken az gelişmiş bölgeler ise gittikçe sermayesi azalan ve yatırım alamayan bölge olarak kalmaktadır. Bu da çok yönlü bölgesel eşitsizlik sorunlarını daha da büyütmektedir. Ülkeler bu sorunu çözebilmek adına az gelişmiş bölgelere çeşitli teşviklerle yatırımcı çekmeye çalışmaktadır. Ayrıca yine bölgesel farklılıkları giderebilmek adına birçok ülke belirli programlar çerçevesinde az gelişmiş bölgelere kamusal yatırımlar yapmaktadırlar. Yapılan teşvik ve yatırımlarla bölgenin gelişmişlik seviyesinin yükseltilmesi, sermaye stokunun arttırılması ve artan sermaye stoku sayesinde yeni yatırımların bölgeye çekilmesi amaçlanmaktadır (Eşiyok 2012).

2.5.4. Doğal Kaynakların Varlığı

Doğal kaynaklar, üretilen ekonomik ürünlerin aksine zaten doğada hazır bulunmalarından ötürü bu kaynaklara bağlı yapılacak ekonomik faaliyetlerden daha yüksek kar elde etme ihtimalini doğurmaktadır. Ülkeler veya işletmeler doğal kaynakları ya olduğu gibi piyasaya sürerek ya da alt ve üst haklarını belirli süre ve şartlarla başka işletmelere kiralarak ekonomik faaliyet yürütmektedirler. Bu şekilde ekonomik yapı içerisinde çok önemli rol oynayan doğal kaynakların varlığı özellikle gelişmiş ülke ekonomilerinin en önemli unsurlarından biri olmaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan bölgelerde ekonomiye çok ciddi düzeyde olumlu etkisi olan doğal kaynakların varlığı bölgenin kalkınmasında ve refah seviyesinin yükseltilmesinde ülkelerin elini güçlendirmektedir. Elbette ki ülke ekonomilerinde bu düzeyde olumlu etki yaratabilecek doğal kaynaklardan tam verim alınabilmesi için özellikle enerji üretiminde yenilenebilir doğal kaynakların kullanılması gerekmektedir. Ayrıca yine doğal sermaye kullanılması doğal kaynaklardan alınacak verimi arttırmaktadır. Var olan bu potansiyelin doğru ve uygulanabilir politikalarla uygun pazarlarda ekonomik girdiye dönüştürülmesi süreci ülkelerin verim alma seviyesini yükseltmektedir (Çınar 2015).

Bir bölge doğal yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından ne kadar zenginse o bölgenin gelişmişlik seviyesi de o ölçüde yüksek olmaktadır. Güneş, rüzgâr gibi yenilenebilir kaynakların haricinde petrol, kömür, doğal gaz, mineral gibi kaynakların varlığı bölge ekonomisinin en önemli yapı taşlarını oluşturmaktadır. Yine turizm ekonomisine önemli ölçüde doğal sermaye sağlayan doğa güzellikleri de bölgenin ekonomik gelişmişlik seviyesine olumlu katkı sunmaktadır. Ayrıca verimli tarım arazileri, doğal ormanların yoğunluğu, özellikle sebze ve meyve üretimine elverişli toprakların varlığı gibi birçok noktada doğal kaynakların olumlu etkisi ortaya çıkmaktadır. Tabi var olan bu doğal kaynaklar tek başlarına ekonomik yapının birer parçası olamamaktadırlar. Ülkeler bölgenin yapısına uygun sürdürülebilir politikalarla bu katma değeri yüksek doğal kaynaklardan en üst düzeyde faydalanmanın yollarını aramaktadırlar (Benek 2009).

Az gelişmiş bölgelerin en büyük dezavantajlarından biri de sermaye yetersizliğinden dolayı doğal kaynakların yeterince kullanılamaması sorunudur. Bölgenin ekonomik yapısı ve ekonomik gelişmişlik seviyesi yetersiz olduğundan bölgeye yeterli sermaye ve yatırım gelememektedir. Yatırımların eksik kalmasından ötürü de var olan doğal kaynaklar ya işlenmeyerek kullanılmıyor ya da işlenmesi için uygun sanayinin bulunduğu gelişmiş bölgelere taşınmaktadır. Elbette bu durum taşınabilen doğal kaynaklar için geçerlidir. Bu duruma en güzel örnek ülkemizde Batman ilinde çıkarılarak İzmir Aliğa'da işlenen petrol verilebilir. Bu durumun yanı sıra taşınamayan doğal kaynaklar ise yeterli sermaye ve yatırım yoksa bir doğa harikası olarak kalmakta ve ekonomik yapıya herhangi bir katkısı bulunmamaktadır.

2.5.5. Teknoloji

Bölgesel kalkınma düzeyini etkileyen unsurların belki de en önemlisi teknolojiden ne düzeyde faydalandığı noktasıdır. Günümüzde teknolojinin ne boyutlara geldiği ve ekonomik sisteme ne düzeyde etki ettiği tartışılmaz bir gerçeklik taşımaktadır. Ekonomik bileşenlerinin birçok alanında teknolojiden büyük ölçülerde faydalanılmaktadır. Yapay zekâ teknolojileri, bilişim hizmetlerinin sağladığı kolaylıklar, bilgi ve belge erişimlerinin çok üst düzeyde olması, analiz ve değerlendirme süreçlerinin çok geniş kitlelere ulaştırılması gibi birçok noktada teknolojinin gelişimi ekonomik yapıda çığır aşan değişimler yaşatmaktadır. Özellikle

reklam ve pazarlama alanlarında ülkelerin veya firmaların aktarılmasını istediği bilgi veya tanıtımlar teknolojik gelişmeler sayesinde uluslararası boyutları aşan kitlelere ulaşabilmektedir. Elbette bu durum pazarın çok geniş yelpazelere açılmasını sağlamakta ve birçok yeni ekonomik yapı oluşumunu da beraberinde getirmektedir (Öztürk 2021).

Bölgesel gelişmişlik farklılıkları açısından bakıldığında az gelişmiş bölgelerin ekonomik sisteminde teknolojiden gelişmiş bölgelere nazaran daha az yararlandığı gözlemlenmektedir. Günümüzde bir bölgenin veya bir ülkenin, ne kadar gelişmemiş olursa olsun, teknolojiden hiç yararlanmadığını söylemek imkânsızdır. Çünkü artık dünyanın her yerinde teknolojinin veya internetin girmediği ev neredeyse bulunmamaktadır. Ancak ekonomik gelişmişlik düzeyi az olan bölgelerde elbette sosyoekonomik yapıda teknolojiden yeterince faydalanılamamaktadır.

2.5.6. Adil Gelir Dağılımı

Az gelişmiş bölgelerde gelir dağılımı gelişmiş bölgelere göre daha adaletsiz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu durumun en belirgin sebeplerin başında elbette az gelişmiş bölgenin zayıf bir ekonomik yapıya sahip olması gelmektedir. Bölgesel kalkınmışlık düzeyinin belirleyici unsurlarından biri de adil gelir dağılımıdır. Bir ülkede veya bir ülkenin bir bölgesinde adil gelir dağılımı bulunmadığı takdirde o bölge halkının refah düzeyi de dengesiz olmaktadır. Bu da ekonomik yapının giderek dengesizleşmesine neden olmaktadır. Gelişmiş bölgelere bakıldığında güçlü bir ekonomik yapı içerisinde adil gelir dağılımı toplumsal sınıflar arasındaki keskin ayrımı biraz olsun azaltmaktadır. Ayrıca gelir dağılımında adaletin sağlandığı gelişmiş bölgelerde oluşan sermaye stoku da yine bölge içerisinde yeni yatırımlara ve istihdam başta olmak üzere yeni olanaklara imkân sağlamaktadır. Bu da bölge ekonomisinin sürekli bir gelişim döngüsünde ilerlemesini sağlamaktadır (Karataş 2019).

Adil gelir dağılımının olmadığı az gelişmiş bölgelerde ekonomik sorunların yanında eğitim, sağlık, kültür gibi toplumu yakından ilgilendiren alanlarda da sorunlar oluşturmaktadır. Az gelişmiş bölgelerin yeterli yatırım ve sermayesi bulunmadığından bu bölgelere sadece kamu eliyle yapılan eğitim ve sağlık hizmetleri de elbette yetersiz kalmaktadır.

Tablo 2. Türkiye’de Eğitim Durumlarına Göre Yoksulluk Oranları (%)

Eğitim Durumu	Nüfus Payı (%)	Yoksulluk Oranı		
		Genel	Kent	Kır
Toplam	100	26,96	21,95	34,45
6 yaşından küçük	10,04	33,17	31,18	36,79
Okur-yazar olmayan	11,27	41,07	35,88	46,42
Okur- yazar	19,32	34,60	29,96	41,13
İlkokul	33,57	26,12	21,81	31,08
Ortaokul	6,11	18,77	13,80	30,11
Lise	11,19	9,82	7,06	17,65
Yüksekokul	3,79	1,57	1,07	4,37

Kaynak: Ereş 2005.

Tablo 2 incelendiğinde eğitim seviyesi yükseldikçe yoksulluk oranının azaldığı gözlemlenmektedir. Ayrıca kırsal bölgelerdeki yoksulluk oranının da kentlerdeki yoksulluk oranına göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Özetle yeterli eğitim imkânlarının bulunmadığı az gelişmiş bölgelerde döngüsel ekonomik yapı içerisinde yoksulluk oranları da artmaktadır. Aksine adil gelir dağılımına ve güçlü ekonomik yapıya bağlı olarak eğitim olanaklarının da yüksek ve rekabetçi bir ortam içerisinde gelişmiş düzeyde olduğu gelişmiş bölgelerde yoksulluk oranlarının daha düşük olduğu düşünülmektedir.

Bu kapsamdan hareketle bölgesel kalkınma düzeyinin belirleyici unsurları arasında yer alan adil gelir dağılımının hem ekonomik hem de sosyolojik anlamda bölgenin gelişimini etkilediği düşünülmektedir. Adil gelir dağılımının olmadığı az gelişmiş bölgelerde kamusal yatırımlarla bir nebze de olsun dengeli bir dağılım yaratılmaya çalışılmaktadır. Ancak bölgenin kendi bileşenleri çerçevesinde ekonomik yapısı

güçsüz olduğundan bu yatırımlar da belirli düzeylerde kalmakta kalıcı çözümler getirememektedir. Kamusal yatırımların sürdürülebilir politikalarla bölgenin demografik, sosyolojik ve ekolojik yapısına uygun kriterle yapılması bölgede gelişimi sağlaması açısından oldukça önemli olmaktadır.

2.6. Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Amaçları

Bölgesel kalkınma politikaları bir ülkenin farklı bölgeleri arasında ortaya çıkan eşitsizlikleri bitirebilmek veya en aza indirebilmek için belirli plan ve programlar dahilinde oluşturulmaktadır. Bölgesel kalkınma politikaları ile farklı ekonomik yapıların belirli amaçlar doğrultusunda gelişim süreçleri yönlendirilmektedir. Ülkelerarası birliklerin tasarrufunda olan bölgesel kalkınma eylem planları ile bir ülkenin kendi bölgeleri arasında uygulamaya koyduğu bölgesel kalkınma planları temelde paralellik göstermektedir. Uyum süreci ve bölgesel kalkınma politikalarının uygulanabilirliği süreci uluslararası politikalara uygun ilerletilmektedir (Özdemir 1999).

Bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarının varlığı tarih boyunca hep var olmuştur. Ekonomik yapıların varlığı sürdükçe de bu farklılıklar var olmaya devam edecektir. Bölgelerarası farklılıklar oluştuğunda da bölgesel kalkınma planlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Ülkeler bölgesel kalkınmayı sağlayabilmek için birçok alanda bölgesel kalkınma politikaları hazırlamakta ve uygulamaktadırlar. Ancak bu politikaların ne düzeyde başarılı olacağı da ülkelerin yapacağı doğru strateji, bölgenin sosyoekonomik ve sosyokültürel yapısına uygun proje ve tanıtım hizmetlerinin iyi yapılmasına bağlı olmaktadır. Birçok bölgesel kalkınma politikası çeşitli politik nedenlerden veya siyasi istikrarsızlıklardan dolayı ya başlayamamakta ya da işlevini yerine getiremeden bitmektedir. Yine birçok noktada bölgesel kalkınmayı gidermek amacıyla yapılan bölgesel politikalar yeterli finansman sağlanamaması veya reklam ve tanıtım faaliyetlerinin yeterince yapılmaması nedeniyle başarılı olamamaktadır (Arpaç ve Beşer 2022).

Bölgesel kalkınma politikalarının en nihai amacı bölgelerarası farklılıkların giderilmesi noktasında çözümler üretmektir. Her ülkenin ekonomik yapısı kendine özgü nitelikler barındırdığı için bölgesel kalkınma politikaları da ülkeden ülkeye veya bölgeden bölgeye farklılıkları gösterebilmektedir. Ancak genel anlamda

Ülkelerin amacı bölgelerarası eşitsizliği bitirerek ülke kalkınmasının bir bütün olarak sağlanmasıdır. Bu açıdan bakıldığında ülkelerin bölgesel kalkınma politikalarını bölgesel eşitsizlikleri giderme amacıyla hazırladıkları noktasına çıkılmaktadır.

2.6.1. Bölgelerarası Gelimilik Farklılıklarının Giderilmesi

Bölgesel kalkınma politikalarının en nihai amacı yukarıda da değinildiği gibi bölgesel farklılıkları giderme noktasında olmaktadır. Bölgelerarası gelimilik farklılıkları her bölgeye farklı bir ekonomik yapı kazandırmakla birlikte ülke ekonomisinin tümüyle kalkınmasının önündeki en büyük engellerden biri olmaktadır. Bu nedenle ülkeler her bölgenin sorununu yerinde czmlemek adına bölgesel kalkınma araçlarını devreye sokmaktadırlar. En önemli mekanizmaların başında da elbette bölgesel kalkınma politikaları gelmektedir. Bu crveden hareketle bölgesel kalkınma politikalarının en önemli amaçlarından birinin bölgesel eşitsizlikleri gidererek her bölgeye güçlü bir ekonomik yapı kazandırmak olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

lke ekonomisinin büyüme kapasitesinin arttırılması için her bölgede farklı ekonomik unsurların gelişimini sağlayacak uygun ortamın hazırlanması gerekmektedir. Her bölgeden farklı bir süreçle ama ortak amaçla devam eden politikalar her bölgenin ekonomik seviyesini yukarıya cekerek ülkenin genel büyüme değerlerine olumlu katkı sunmaktadır. Elbette ülkenin bazı bölgeleri gelimilik seviyesi bakımından diğer bölgelere nazaran geride kalmaktadır. İşte bu geri kalmış bölgelerin ekonomik yapılarında iyileştirmeler yapılarak bölgelerarası gelimilik farklılıkların giderilmesi amaçlanmaktadır. Bu noktada az gelimi bölgeye kamu ve özel yatırımlar cekilerek gelişime uygun ortamın hazırlanması sağlanmaktadır (zdemir 1999).

2.6.2. Bölgelerarası Gelir Dağılımında Dengenin Sağlanması

Bölgelerarası eşitsizliklerin giderilmesinin en önemli şartlarından biri de gelir dağılımında adaletin sağlanmasıdır. Bir ülkenin gelir dağılımı ne ölçüde dengeli ve adil olursa ülkenin kalkınma süreci de o ölçüde başarılı olabilmektedir. Gelir dağılımında dengenin sağlanması durumunda özellikle az gelimi bölgelerdeki istihdam problemine czm üretilmektedir. Yine bölgelerin yaşam standartları ve

refah seviyelerinin yükselmesi, kamu imkanlarından faydalanmanın belirli bir standart çerçevesine alınması, kaynakların dengeli ve eşit kullanılması gibi birçok fayda gelir adaleti ile sağlanabilmektedir. Bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını giderme noktasında bölgesel kalkınma politikalarının gelir dağılımında eşitliği sağlama amacı gütmelerindeki temel neden bu unsurlara dayanmaktadır. Elbette bölgesel kalkınma politikaları bu amaçlar doğrultusunda yapılırken her bölgenin ekonomik yapısına uygun hareket edilmelidir (Gündüz 2006:38-39).

Bölgelerarası ekonomik dengesizlik çoğunlukla gelişmekte olan ülkeler ile gelişmemiş ülkelere görülse de bazı gelişmiş ülkelerin de başa çıkmaya çalıştığı sorunlardan biri olmaktadır. Gelişmiş ülkelere ekonomik büyüme gerçekleştirilse bile bölgesel kalkınma sorununun giderilmesi için az gelişmiş bölgelerin ekonomik yapıları bazı teşvik ve yatırım programları ile güçlendirilmeye çalışılmaktadır (Yılmaz 2011). Özetle gelir dağılımında adaletin sağlanması ve bölgesel gelişmişlik farklılıkların giderilmesi sadece az gelişmiş ülkelerin değil aynı zamanda gelişmiş ülkelerin de diğerlerine nazaran az da olsa çözmeye çalıştığı problemlerden biri olmaktadır.

2.6.3. Bölgesel Kalkınmada İstikrarın Sağlanması

Bölgesel kalkınmanın önündeki en büyük engellerden biri olan gelir dağılımındaki adaletsizliklerin giderilmesi için ekonomik yapıdaki büyümenin sürdürülebilir politikalarla süreklilik arz etmesi gerekmektedir. Ekonomik büyümenin ve gelişimin sürekli olabilmesi için de yapılan bölgesel kalkınma planlarının ve bu planların uygulanabilirliğinin istikrarlı olması gerekmektedir (Kargı 2009).

Bölgesel kalkınmada istikrarın sağlanabilmesi için gelir seviyesinin devamlı bir artış içerisinde olması, istihdam olanaklarının sürekli iyileştirilmesi ve gelir dağılımındaki eşitsizliğin sürekli dengelenmesi gerekmektedir. Bu unsurların yerine getirilmediği durumlarda veya bu alanlardaki gelişimine ara verilmesi durumunda istikrarın sağlanması da olumsuz etkilenmektedir. Sürecin sağlıklı işlemesi ve istikrarın sağlanamaması da bölgesel gelişmişlik düzeylerindeki dengesizliği gidermek yerine daha da dengesiz bir hal almasına neden olmaktadır (Aydın 2012).

Bölgesel kalkınmada istikrarın sağlanamaması durumunda bölgesel dengesizlik ortaya çıkar. Bölgesel dengesizlik hem ekonomik yapının gelişimini olumsuz etkilemekte hem de kalkınma hızını düşürmektedir. Bölgelerarası dengesizliğin yüksek olduğu az gelişmiş ülkelerde gelişmeyen bölgelerin kaynak ve sermayesi gelişen bölgelere gitmekte ve geri kalmış bölge giderek yoksullaşmaktadır. Bu durum toplumsal yapıdaki değişimleri de olumsuz etkilemektedir. Gelişmiş bölgelerde bölgesel istikrarın sağlıklı işlemesine bağlı olarak eğitim, sağlık, altyapı, ulaşım, şehirleşme, konut, enerji, yerel hizmetler gibi birçok alanda veya hizmette daha yüksek verim sağlanmaktadır. Özetle bölgesel kalkınmanın sağlıklı işleyebilmesi için bölgesel kalkınma planlarının en önemli amaçlarından birisi de ekonomik istikrarın sağlanması gerekliliğidir (Aktakas 2006).

2.7. Türkiye’de Bölgesel Kalkınmaya Genel Bir Bakış

Küreselleşen dünya ekonomisinde ülkeler ulusal düzeyde kalkınıp gelişmiş ülke seviyelerine çıkmaya çalışmakla birlikte bölgelerarası eşitsizliği de gidermeye çalışmaktadırlar. Özellikle 1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde başlayıp ardından tüm dünyayı etkileyen Büyük Buhrandan sonra ülkeler yaşanan ekonomik krize rağmen ekonomi politikalarını belirlemeye çalışmışlardır. Türkiye’de bu sürece yönelik çalışmalar çerçevesinde 1963 yılından günümüze değin 5 yıllık kalkınma planları hazırlanmıştır. 1963 yılından önceki dönemlerde iki tane sanayi planı hazırlanmış fakat özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde yaşanan ağır şartlar nedeniyle bu planlar uygulanamamıştır (Beşer 2019).

Türkiye’de bölgesel kalkınma süreci 1963 öncesi dönemde de ele alınmış fakat çeşitli nedenlerden dolayı hazırlanan bu planlar yeterli düzeyde uygulanamamıştır. Bu süreçte 1934-1935 yıllarında Celal Bayar tarafından bölgesel bir rapor hazırlatılmıştır. Yine 1932 yılında hazırlanan Birinci Sanayi Planında da bölgesel kalkınma ile ilgili görüşler üzerinde durulmuştur. Ancak o dönemlerde yaşanan politik sorunlar ve ülke ekonomisinin belirli bir düzeye ulaşamamasından ötürü bu kaygılar proje aşamasına dönüştürülememiştir. Türkiye’de Kurtuluş Savaşı’ndan sonra işgalden kurtulmuş ülkenin bölgelerarası dengesizliklerinden ziyade hızlı sanayileşme ile ekonomik kalkınma süreci üzerinde durulmuştur. Bu süreçte özellikle sanayileşme adına yapılan büyük yatırımlar ülkenin batısında

yoğunlaşmış, kaynakların yeterli olduğu ve ulaşım ağlarının güçlü olduğu bölgeler tercih edilmiştir. Bu noktada önce kamu yatırımları daha sonraki yıllarda özel sektör yatırımları da belirtilen nedenlerden ötürü özellikle Marmara bölgesi başta olmak üzere ülkenin batı bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Bu dönemde bölgesel kalkınmaya yönelik olarak yeni kurulan Cumhuriyetin dinamiklerine uygun ulusal bir ekonomi bileşeni etrafında birleşme fikridir. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki genel süreç böyle iken sonraki yıllarda sanayileşme ile birlikte nüfus yoğunluğunu İstanbul başta olmak üzere Marmara Bölgesi dışına yönlendirmek ve diğer bazı bölgelerin kalkınmasını sağlamaya yönelik projeler hayata geçirilmiştir. Bu çerçevede ülkede ulaşımın daha etkin olmasını sağlayacak bir demiryolu ağı oluşturularak Kayseri, Zonguldak, Karabük, Eskişehir gibi illerde çeşitli alanlarda sanayileşmeye gidilmiştir. Bu adım sonraki dönemlerde bu bölgelerin sanayi gelişimindeki ilk adım olarak nitelendirilecektir (Sevinç 2011).

1960 sonrası planlı dönemin başlamasıyla birlikte bölgesel kalkınma süreci de ulusal kalkınmanın bir parçası olarak görülmüş ve bu doğrultuda ekonomik, sosyal ve kültürel alanlardaki gelişim süreci bölgesel temelde incelenmeye başlanmıştır. Birinci Kalkınma Planı'ndan (1963-1967) günümüzde yürürlükte olan On Birinci Kalkınma Planı'na (2019-2023) kadar Türkiye'deki ekonomik ve toplumsal gelişim süreci; bölgelerarası eşitsizliklerin giderilmesi, ülkenin ulusal gelirinin yanında bölgesel gelir düzeyinin dengede tutulması gibi etmenler üzerinden yürütülmüştür. Planlı dönemin başlamasıyla beraber bazı bölgelerdeki potansiyelin kullanılması ve canlandırılması amacıyla çeşitli bölgesel planlar da hazırlanmıştır. Ayrıca ilerleyen dönemlerde bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesi ve sürdürülebilir bir kalkınmanın hayata geçirilmesi adına çeşitli bölgesel planlar da hazırlanıp uygulanmıştır. Hazırlanan kalkınma planlarının tamamında bölgelerarası gelir dağılımındaki eşitsizliğin giderilmesi üzerinde durulmuştur. Planlı dönemle birlikte geri kalmış bölgelerde gerekli kamu yatırımları yapılarak bölgelerarası dengesizlikler giderilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda planlarda somut veriler üzerinde durularak bölgesel kalkınma sürecine ivme kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla hazırlanan planlarda nispeten daha geri kalmış bölgelere özellikle kamu yatırımları noktasında öncelik tanınmıştır. Yine kamusal yatırımların yanında geri kalmış bölgelere özel

sektör yatırımlarını çekebilmek adına da gerekli teşviklerin verilmesi hususu üzerinde de durulmuştur (Sevinç 2011).

Aşağıda tablo 3’te birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) ile sekizinci BYKP’ye kadar kalkınma planlarının ilkeleri, hedefleri, kullanılan yaklaşım ve politikalar ile kullanılan araçlar gösterilmiştir.

Tablo 3. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında Bölgesel Yaklaşımların Bütünleşik Değerlendirmesi

Kalkınma Planı	İlkeler	Yaklaşım ve Politikalar	Hedefler	Araçlar
I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1962 – 1967)	-Bölgelere ekonomik kalkınmanın nüfuz etmesi -Bölgesel Ekonomik bütünleşme	-Bölgesel Planlama -Büyüme kutupları (örneğin Doğu Marmara, Çukurova, Antalya, Zonguldak)	-Dengeli kentleşme -Bölgeler arasında denge (kamu hizmetleri ve gelir dağılımında) - Yatırım etkinliği	-Finansal teşvikler -Az gelişmiş bölgelere yönelik yatırım temelli önlem alternatifleri
II. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1967 -972)	-Hızlı kentleşmeden kaynaklanan nüfus sorunlarına odaklanma	-Bölge ve il planlaması -Dolaylı bölgesel planlama	-Dengeli bölgeler arası gelişme -Sosyal eşitlik açısından bölgeler arasında dengeli dağılım - Yatırım etkinliği	-Vergi indirimleri -Özel sektör yatırımlarına yönelik finansal teşvikler -Pilot projeler -Keban
III: Beş Yıllık Kalkınma Planı (1972 – 1977)	-Bölgesel farkların giderilmesi -Belirli az gelişmiş bölgelerin kalkınması	-Sektör ve il planlaması	-İkinci planın aynısı	- Finansal teşvikler -Az gelişmiş bölgeler için sanayileşme programları -Envanter çalışmaları -İl planlaması -Sektörel planlama -Paket projeler -Kalkınmada öncelikli iller
IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1977 – 1982)	-Bölgesel sorunlara yönelik kaynakların mobilizasyonu	-Sektörler ve bölgeler arasındaki bağların güçlendirilmesi	-Az gelişmiş illerin kalkınması -Sektörel ve bölgesel karşılıklı bağımlılık -Mekânsal organizasyon	-Yatırımlar için faiz indirimleri -Çeşitli finansal yardımlar -Paket projeler -İl ve bölge düzeyinde yatırımlar -Çukurova Kentsel Kalkınma Projesi -GAP (DPT-JICA)
V. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985 – 1987)	-Az gelişmiş ve sektörel olarak potansiyele sahip bölgelerde kaynak kullanımını rasyonelleştirerek kalkınmanın hızlandırılması	-Projelerin bölgesel etkisini de içeren doğrudan bölgesel planlama (16 fonksiyonel bölge önerisi)	-Sosyal eşitliği dikkate alan dengeli bölgesel kalkınma	-Potansiyel kaynakların belirlenmesi için bölgesel gelişme programlarının hazırlanması -Bu programlar doğrultusunda ilgili yatırımların seçilmesi

				-Öncelikli bölge ve sektörlerdeki altyapının sanayileşme projeleri için geliştirilmesi -Kalkınmada Öncelikli illerdeki yatırımlar için finansal yardımlar
VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990 – 1994)	-Uygulama için sosyal, idari ve finansal boyutların bütün olarak ele alınması -Uluslararası standartlara uygun istatistiksel sistemin uyarlanması (özellikle AB bağlamında)	-Bölge ve bölge altı düzeyde planlama	-Bölgelerde dengeli kalkınma -İlçelerin köylerden kente göçün engellenmesi için desteklenmesi	- Kalkınmada öncelikli yörelere yönelik finansal kaynakların artırılması -Kalkınmada öncelikli illere yönelik teşvikler ve bu amaca yönelik özel bir fon oluşturulması -Sanayi bölgeleri
VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996 – 2000)	-Sektörel ve mekânsal çalışmaların bütünleştirilmesi -İllerin sektörel uzmanlaşması -Şehir planlaması -Bölgesel Farkların giderilmesi -Rekabet gücünün artırılması	-Bölge ve bölge altı projeler -Bölgesel yeteneklerin mobilizasyonu -Sürdürülebilir kalkınma	-Göç ve demografik değişimin rasyonalizasyonu -Metropol bölgelerin sorunlarının ayrı bir kategoride ele alınması -Konut sorunu için politika geliştirme çalışmaları -Bölgesel farklar	Kalkınmada öncelikli yörelere politikasına devam edilmesi -Doğu ve Güneydoğu Anadolu için acil destek programı -GAP -Yasal düzenlemeler -Konut projeleri Kalkınmada öncelikli illerdeki KOBİ'lerin desteklenmesi -ZBK, DOKAP, DAP
VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001 – 2005)	-Katılımcı planlama -Sürdürülebilirlik -Kaynak kullanımının etkinleştirilmesi -AB bölgesel politikalarına uyum	-Stratejik bölgesel planlama -Kümelenme -İl Gelişme planları	-Rekabet edebilirliğin genişletilmesi -Yerel girişimcilik ve yerel kaynakların mobilizasyonu -Bölgesel farklar	-KOBİ destekleri -AB fonları -İlk kapsamlı bölgesel planlar -Beşeri sermaye -Yeşilirmak Havzası Gelişme Projesi

Kaynak: DPT. (2008) 9.BYKP, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu.

Tablo 3 incelendiğinde Türkiye’de BKPP’lerin her dönemin dinamiklerine uygun bölgesel farklılıkların giderilmesine yönelik amaçlar taşıdığı görülmektedir. İlk BYKP’ler bölgesel kalkınma problemlerini çözme noktasında klasik yöntemlerle hareket etmekteyken zamanla sürdürülebilirlik, Avrupa Birliği (AB) standartlarına uygunluk, yerel yönetimlerde katılımcı modeller, illerin uzmanlık alanlarını sektörel düzeyde incelemek, yapılan uygulamaların yönetim ve finansal boyutlarının bir bütün olarak değerlendirilmesi gibi ilkeler çerçevesinde hareket edilmektedir.

Bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarının ciddi boyutlarda varlığını sürdürmesinden hareketle farklı önlemler de düşünülmeye başlanmıştır. Bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesi amacıyla Özellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerini kapsayacak şekilde ülkenin hem ekonomik hem de sosyokültürel gelişmişlik düzeyinden görece geri kalmış bazı iller “Kalkınmada Öncelikli Yöreler” olarak değerlendirilmiş ve bu minvalde planlamalar hayata geçirilmiştir. Kalkınmada Öncelikli Yöreler uygulaması ile geri kalmış bölgenin gelişmişlik seviyesinin artırılması, bölgenin ulusal gelirdeki payının artırılması, bölge yatırımcılarının rekabet gücünün artırılması, bölgede yaşanan işsizlik sorunu ve işsizlik soruna bağlı olarak yaşanan yoğun göç faaliyetlerinin önüne geçilmesi gibi noktalarda iyileştirmelerin yapılması hedeflenmiştir (Sevinç 2011).

Planlı dönem sonrasında bölgelerarası eşitsizliklerin giderilmesi için hem kamu yatırımları hem de geri kalmış bölgelere özel yatırımların çekilmesi adına çeşitli kararlar alınarak devlet tarafından verilen teşviklerin yasal altyapısı oluşturulmuştur. Bu düzenlemeler haricinde Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) kurularak özellikle geri kalmış bölgelerin sanayileşmesinde ilerleme kaydedilmeye çalışılmıştır. OSB’ler ile düşük gelir seviyesindeki illerin sanayileşme noktasında çeşitli teşvik ve desteklerle daha etkin faaliyet göstermeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Organize Sanayi Bölgeleri kurulduğu bölgeye istihdam olanağı sağlamakla beraber özel sektör yatırımcılarına geri kalmış bölgelerde de yapılan yatırımların getiri sağladığını göstermektedir. Yine son dönemlerde kurulan Kalkınma ajansları da bölgelerarası adaletsizliklerin giderilmesi amacıyla bölgenin ihtiyacına yönelik araştırmalar yürüterek bu doğrultuda çalışmalarını sürdürmektedir. Kalkınma ajansları bölgenin yerel aktörleri (Belediyeler, Sivil Toplum Örgütleri, Meslek Odaları, Kamu Kurumları, Kamu Kurumu niteliğindeki diğer paydaşlar vb. ile birlikte katılımcı bir karar alma süreci ve ortak çalışma prensibi ile çalışmalarını yürüterek bölgesel kalkınmaya destek vermektedir. Kalkınma ajansları kuruldukları bölgenin potansiyelini araştırıp bu doğrultuda kalkınma sürecini canlandırmayı hedeflemektedir. Ayrıca kalkınma ajansları, bölgesel kalkınma sürecinde sorumluluğun sadece devletin omuzlarında değil toplumun tüm paydaşları tarafından paylaşıldığı bir ortam hazırlamaktadır (Arpaç ve Beşer 2022).

Bölgesel kalkınmada yaşanan dengesizlikleri gidermek amacıyla Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Doğu Anadolu Projesi (DAP), Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP) gibi bütünleşmiş projeler de geliştirilmiştir. Bu uygulamalar ile hem kurulduğu bölgenin ekonomik gelişmişlik seviyesini arttırmak hem de ulusal düzeyde gelir seviyesini arttırmak hedeflenmiştir. Bu projeler sayesinde bölgede refah düzeyinin artırılması, diğer bölgelerle olan gelişmişlik farkının giderilmesi, yeni istihdam alanlarının yaratılması, bölgeden büyük şehirlere verilen göç hareketlerinin önüne geçilmesi gibi birçok noktada iyileştirmelerin yaşanacağı düşünülmüştür. Ancak yaşanan siyasi istikrarsızlıklar, bazı politik süreçler, ulusal ve yerel düzeydeki kayırmacılıklar gibi etmenler yüzünden projeler bazı dönemlerde hedeflenen sonuçları doğuramamıştır. Yine de bu uygulamalar bölgesel kalkınma noktasındaki en önemli projeler olarak nitelendirilmektedir (Sevinç 2011).

Yakın geçmişte özellikle teknolojik gelişmelerin çok büyük ivme kazanmasıyla birlikte bölgesel kalkınma süreci farklı boyutlar kazanmıştır. Yapılacak projelerin veya yatırımların başarılı olabilmesinin en önemli etmenlerinden birinin tanıtım faaliyetleri olabileceği düşünülmektedir. Başta sosyal medya olmak üzere yerel ve ulusal medyada tanıtımı iyi yapılan projelerin daha etkin olacağı düşünülmektedir. Bu noktada tanıtım ve reklam faaliyetlerinin etkin ve dikkat çekici olması fikri yerel aktörlerin en önemli hedefleri arasında sayılmaktadır. Günümüzde özellikle sosyal medyada gündeme gelen durumların kitleler üzerinde nasıl etkili sonuçlar doğurabileceği gerçeği göz önünde bulundurularak, tanıtım faaliyetlerinin hem kamu yatırımlarının etkin olması noktasında hem de bu yatırımların etkinliğini gören özel sektör yatırımcılarını bölgeye çekme noktasında etkili olacağı düşünülmektedir.

2.8. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Ajansları

Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Ajanslarının tarihi çok eskilere dayanmamaktadır. AB’ye üyelik süreci ile birlikte Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Ajanslarının kurulma aşamaları başlamıştır. Çünkü AB uyum sürecinde üye ülkelerden ve üyeliğe aday ülkelerden Bölgesel Kalkınma Ajanslarının kurulmasını ve bölgesel düzenlemelere yeni ve yapısal bir temelde hareket edilmesini talep etmiştir. Birlik dünya genelinde küreselleşen ekonomik sistem içerisinde bölgesel bir

uyum yapısı kurmayı ve bu doğrultuda bölgesel mekanizmalar geliştirmeyi amaçlamaktaydı. Türkiye'nin AB'ye aday üyeliğinin tescil edildiği 1999 Helsinki Zirvesinden sonra Kalkınma Ajansları ilk kez gündeme gelmiştir. AB Komisyonu tarafından hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgesi'ne göre Bölgesel Kalkınma Ajanslarının kurulması orta vadede yapılması planlanan düzenlemeler arasında yer almaktadır. Bu çerçevede Türkiye'de de ajansların kurulmasına yönelik yasal düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır (Maç 2006).

AB kendi üyelerine veya üyeliğe aday ülkelere çok ciddi düzeyde finansal kaynaklar sağlamaktadır. Özellikle ülkelerin bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını giderebilmeleri için bu kaynakların verilmesi sağlanmaktadır. AB bu bölgesel gelişmişlik farklılıkların ve bölgesel gelir düzeyindeki dengesizliklerin giderilmesi için her bölgenin özelinde istatistiki bilgileri toplamakta ve yapacağı çalışmalarda kullanmaktadır. Bu çerçevede AB'ye aday ülkelerin yerine getirmesi gerekenleri Türkiye'de Helsinki Zirvesi ile birlikte uygulamaya başlamış ve gerekli yasal çalışmaları yürütmüştür. Bu yasal düzenlemeler kapsamında Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından 2001 yılında hazırlanan İstatikî Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS - AB literatüründe NUTS: Nomenclature d'unités territoriales statistiques) 22 Eylül 2002 tarihli Resmi Gazetede 2002/4720 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Kırankabeş 2013).

Avrupa Birliği'nin Katılım Ortaklığı Belgesi'ne göre birliğe katılım öncesi finansal yardımlardan yararlanabilmek için Bölgesel Kalkınma Ajansları'nın kurulması öngörülmüştür. Türkiye'de bu süreçte 5549 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun 25 Ocak 2006 tarihinde mecliste kabul edilerek 08 Şubat 2006 tarihinde resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir (Soyak 2005).

5449 Sayılı Kanun Kalkınma Ajanslarını genel hatlarıyla çizmiş, detaylara çok yer verilmemiştir. Tabi kanunun ajanslarla ilgili çıkan ilk kanun olması sebebiyle daha çok çerçeve kanun niteliğindedir. Kanun ajansların kuruluş düzenlemelerini Bakanlar Kurulu'nun idari kararlarına bırakmıştır (Tamer, 2008). Neticede İİBS Düzey 2 sınıflandırması esaslarına göre 26 adet Kalkınma ajansı kurulmuş ve

faaliyetlerine halen devam etmektedirler. Bu ajansların 2'si 2006 yılında, 8'i 2008 yılında ve 16 tanesi de 2009 yılında kurulmuştur (Kırankabeş 2013).

Kalkınma ajansları faaliyet alanındaki bölgenin yerel kaynaklarını etkin ve verimli kullanmak amacıyla kamu ve bölgedeki sivil toplum aktörlerine hem teknik hem de finansal destekler sağlamaktadır. Ayrıca kalkınma ajansları kamusal alanlar ile sivil toplum kuruluşları (STK) ve özel sektörde faaliyet gösteren birimler arasındaki koordinasyon ve işbirliğini sağlayarak toplumsal kalkınma sürecine önemli katkılar sağlamaktadırlar. Türkiye'de Kurulu bulunan 26 kalkınma ajansı faaliyet gösterdikleri bölgelerde bölgenin ekonomik, sosyal, demografik ve doğal yapısına uygun bölgesel kalkınmayı teşvik eden program ve projeleri bölgenin öncelikli ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak yürütmektedir (www.siviltoplum.gov.tr). Günümüzde Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'na bağlı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü bünyesinde faaliyetlerini yürüten kalkınma ajansları; yönetim kurulları, kalkınma kurulları, genel sekreterlik, ajans merkezindeki çalışma birimleri ve il düzeyinde faaliyet gösteren yatırım destek ofislerinden oluşmaktadır. (Kalkınma Ajansları 2020 Yılı Genel Faaliyet Raporu).

Kalkınma ajanslarının son yıllarda en çok önem verdiği konulardan biri de donanımlı personel sayısını arttırmak ve mevcut personelleri hizmet içi eğitimlerle alanlarında uzmanlaşmasını sağlamaktır. Bölge yapısının iyi analiz edilerek yapılacak proje ve faaliyetlerin bölge yapısına uyumlu düzeyde olmasının alanında uzman kadrolarla yapılabileceği fikri üzerinde durulmuştur (Kalkınma Ajansları 2020 Yılı Genel Faaliyet Raporu). 2020 yılı itibarı ile kalkınma ajanslarında görev yapan personellerin eğitim durumları tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. 2020 Yılı İtibarıyla Kalkınma Ajanslarının Personel Eğitim Durumu*

Ajans Adı	Ön lisans ve Altı	Lisans	Yüksek Lisans	Doktora
AHİKA	12	26	9	0
ANKARA	16	25	15	6
BAKA	7	24	13	1
BAKKA	11	13	13	2
BEBKA	7	22	17	0

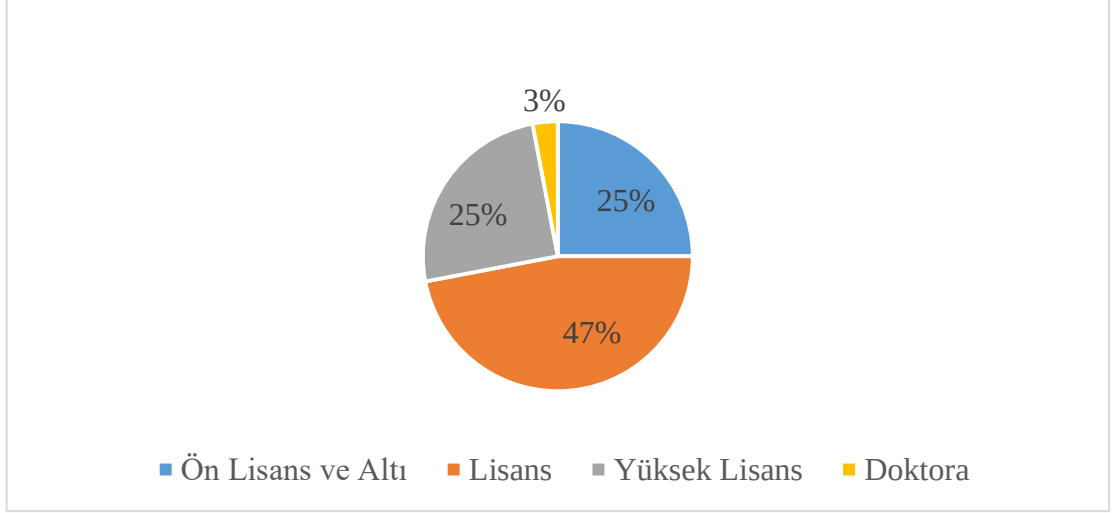
ÇKA	16	17	17	0
DAKA	17	34	7	1
DİKA	32	25	6	0
DOĞAKA	19	25	8	0
DOKA	17	36	14	1
FKA	14	22	12	2
GEKA	4	21	15	2
GMK	14	22	10	2
İKA	10	16	18	1
İSTKA	3	20	14	3
İZKA	3	13	18	1
KARACADAĞ	14	21	7	1
KUDAKA	8	17	4	0
KUZKA	11	16	5	2
MARKA	9	30	14	2
MEVKA	9	26	10	1
OKA	10	20	12	3
ORAN	8	14	18	1
SERKA	15	22	2	0
TRAKYA	15	26	18	1
ZAFER	12	24	12	1
TOPLAM	313	577	308	34

Kaynak: Kalkınma Ajansları 2020 Yılı Genel Faaliyet Raporu.

Tablo 4 incelendiğinde personelin çoğunluğunun lisans ve üstü eğitim düzeyine sahip olduğu görülmektedir. Ön lisans ve altı eğitim seviyesine sahip personelin çoğu da destek personeli ve sürekli işçi karolarında görev yapmaktadırlar.

Aşağıda grafik 1’de kalkınma ajanslarında görev yapan personellerin 2020 yılı itibarıyla eğitim düzeyleri yüzdesel olarak verilmiştir.

Grafik 1. 2020 Yılı Ajans Personelinin Eğitim Düzeyine Göre Dağılımı

Kaynak: Kalkınma Ajansları 2020 Yılı Genel Faaliyet Raporu.

Grafik 1’de görüldüğü üzere 2020 yılı itibarıyla ajans personellerinin yüzde 47’si lisan mezunu, yüzde 25’i yüksek lisans mezunu ve yüzde 3’ü de doktora mezunudur. Kalkınma ajanslarında görev yapan özellikle uzman ve denetçilerin eğitim düzeylerinin yüksek olması bölgesel kalkınmada bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi noktasında etkin plan ve projeler üretmekte fayda sağlamaktadır. Özellikle bölgenin demografik yapısını doğru araştırma metotlarıyla analiz edebilen uzman kadrolarındaki personelin bilgi birikimi bölgeye uygulanacak değişim ve dönüşüm faaliyetlerinde çok önemli rol oynamaktadır. Ülkemizin birçok bölgesinde stratejik öneme sahip değişim planlamaları yürütülmektedir. Bu planlamaların bölgenin ekonomik, sosyal, politik yapılarına uygun olmayan projelerle yürütülmesi elbette olumsuz sonuçların doğmasına neden olacaktır. Bu yüzden bölgenin tüm bileşenlerinin doğru analitik yöntemlerle alanında uzman ve yetkin kadrolarla analiz edilmesi ve bu analiz sonuçlarına göre politika üretilmesi gerekmektedir.

Kalkınma ajanslarında görev yapan personellerin eğitim düzeyleri kadar görevdeyken almış oldukları hizmet içi eğitim de önemli olmaktadır. Kalkınma Ajansları Personel Yönetmeliğinin ilgili maddesinde: “Ajans personeli, görevlerinin gerektirdiği nitelik ve ihtiyaca uygun olarak, usul ve esasları Genel Sekreterlikçe teklif edilecek ve Yönetim Kurulunca karara bağlanacak bir program dâhilinde yılda

en az 10 gün süreyle hizmet içi eğitime tabi tutulur.” denmektedir (Kalkınma Ajansları Personel Yönetmeliği).

2014–2023 Bölge Planına göre belirlenen öncelikler ve bu öncelikler çerçevesinde hazırlanacak olan eğitim programları ile ajans personellerine mesleki ve kişisel becerilerinin artmasına yönelik birtakım eğitimler verilmiştir. Ajansın misyonu, vizyonu, hedeflenen gelişimi, görev ve sorumlulukları bu çerçevede belirlenmektedir. Türkiye’deki tüm ajansların personelleri 2020 yılı içerisinde 4.473 saat eğitime tabi tutulmuştur. Kalkınma ajansları düzenledikleri eğitimleri üniversiteler, bakanlıklar, belediyeler, uluslararası kuruluşlar, STK’lar ve özel eğitim kuruluşları aracılığı ile vermektedirler (Kalkınma Ajansları 2020 Yılı Genel Faaliyet Raporu).

Bölgesel kalkınma ajanslarının faaliyetlerini sağlıklı ve sürdürülebilir politikalarla yürütebilmesi için gelir gider dengesinin sağlanması gerekmektedir. Ayrıca bazı teşvik ve yatırım projeleri çerçevesinde yürütülecek çalışmalar için çok yüksek ölçeklerde kaynağa ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kapsamda kalkınma ajanslarının gelir ve gider durumları Kalkınma Ajansları 2020 Yılı Genel Faaliyet Raporu çerçevesinde değerlendirilip incelenecektir.

Kalkınma ajanslarına ait bütçeler her yıl hazırlanmaktadır. Fakat hazırlanan bütçe sadece o yıla ait verileri değil, daha önceki yıllardan devreden gelir varlığını, alacak ve borçları da kapsamaktadır. Bu kapsamda kalkınma ajanslarının gelir ve gider bütçeleri, hem hazırlandığı yıla ait gelir ve giderler olarak hem de önceki yıllardan kalma varlıklar, alacak ve yükümlülükler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Kalkınma ajanslarına ait toplam gelir tahmini 2020 yılında 2,1 milyar TL düzeyinde planlanmış olup bütçeye ait gelir gerçekleşme seviyesi 1,3 milyar TL olmuştur. Belediyelerden gelecek olan gelirlerin tahmin edildiği ölçüde tahsil edilememesi bütçenin tahmini düzeyin altında gerçekleşmesine neden olmuştur. Kalkınma ajanslara ait gelirler merkezi yönetim bütçesinden aktarılan ödenekler, il özel idareleri, belediyeler, sanayi ve ticaret odaları bütçelerinden ayrılan paylar, AB ve diğer uluslararası fonlardan gönderilen kaynaklar, yapılan bağış ve yardımlardan oluşmaktadır. 2020 yılında kalkınma ajanslarına merkezi yönetim bütçesinden toplamda 331,7 milyon TL ödenek aktarılmıştır (Kalkınma Ajansları 2020 Yılı Genel

Faaliyet Raporu). 2020 yılında kalkınma ajanslarına ödenek ayıran resmi kuruluşların verilerine göre gelir tahmini ve gerçekleşen gelirler tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. 2020 Yılı Kalkınma Ajansları tahmini ve Gerçekleşen Gelirler (TL)

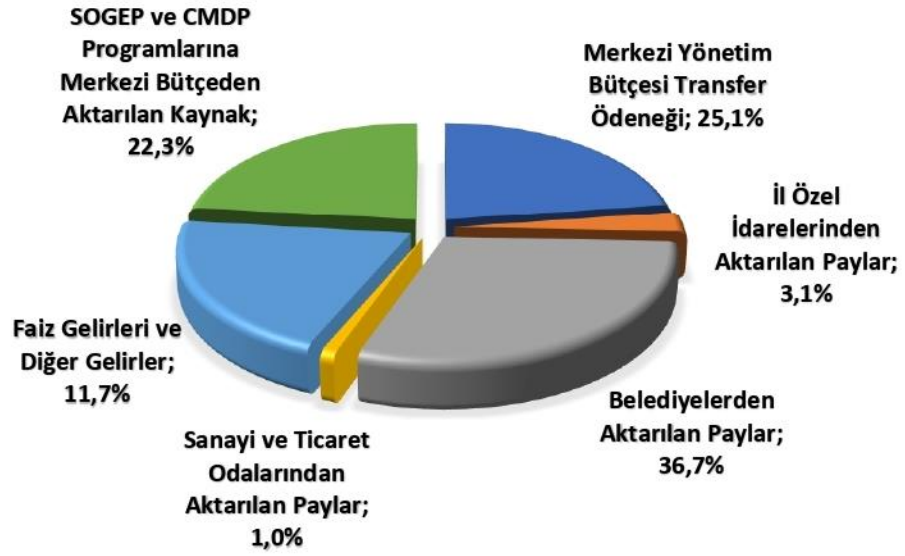
Ödenek Ayıran Kurum	Tahmini Gelir (TL)	Gerçekleşen (TL)
Merkezi Yönetim	331,7 Milyon	331,7 Milyon
İl Özel İdareleri	44,9 milyon	41,3 Milyon
Belediyeler	1,1 Milyar	484,3 Milyon
Sanayi ve Ticaret Odaları	15,5 Milyon	13,8 Milyon

Kaynak: Kalkınma Ajansları 2020 Yılı Faaliyet Raporundaki veriler derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 5'teki verilere bakıldığında kalkınma ajanslarının tahmin edilen gelirleri belediyelerden ayrılan paylar haricindekilerin çoğunun bütçede gerçekleştiği görülmektedir. Ancak belediyelerden gelmesi planlanan gelirlerin büyük bir kısmı tahsil edilememiştir. Yukarıda da değinildiği üzere 2020 yılı kalkınma ajansları bütçesinin tahmini verileri ile gerçekleşen düzeyi arasında çok büyük farkların oluşmasına neden olan en önemli unsur belediyelerden yeterince tahsil edilemeyen varlıklar olmaktadır.

Aşağıda Şekil 1'de kalkınma ajanslarının gelirlerinin gerçekleşme oranları incelenecektir. Bu gerçekleştirmelerin gelir kaynakları bazındaki dağılımı yüzdesel olarak şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1. 2022 Yılında Kalkınma Ajanslarının Gelir Gerçekleşmelerinin Gelir Kaynakları Bazında Dağılımı

Kaynak: Kalkınma Ajansları 2020 Yılı Genel Faaliyet Raporu.

Şekil 1'deki veriler incelendiğinde 2020 yılı kalkınma ajansları toplam bütçesinin yüzde 25,1'inin merkezi yönetim bütçesinden aktarıldığı, yüzde 3,1'inin il özel idarelerinden aktarıldığı, yüzde 36,7'sinin belediyelerden aktarıldığı, yüzde 1'inin sanayi ve ticaret odalarından aktarıldığı, yüzde 22,3'ünün Sosyal Gelişmeyi Destekleme Programı (SOGEP) ve Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı (CMDP) için merkezi yönetim bütçesinden aktarıldığı, yüze 11,7'sinin de AB ve diğer uluslararası fonlardan elde edilen kaynaklar, faiz gelirleri ile diğer gelirlerden aktarıldığı görülmektedir.

Kalkınma ajanslarının 2020 yılı itibarıyla bütçe gerçekleştirmelerindeki giderlerin fonksiyonel dağılımı ise şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2. 2020 Yılı Kalkınma Ajanslarının Gider Gerçekleşmelerinin Fonksiyonel Bazda Yüzde Dağılımı

Kaynak: Kalkınma Ajansları 2020 Yılı Genel Faaliyet Raporu.

Şekil 2 incelendiğinde giderlerin yüzde 40,4'ünün genel yönetim hizmetleri çerçevesinde harcandığı, yüzde 59,6'sının ise proje ve faaliyet destekleme hizmetlerine harcandığı görülmektedir. Bu kapsamda kalkınma ajanslarının bölgesel kalkınma sürecinde aktif rol aldıkları düşünüldüğünde proje ve faaliyet destekleme hizmetlerine ayrılan bütçenin yetersiz kaldığı düşünülmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BÖLGESEL KALKINMADA KAMU YATIRIMLARININ ETKİSİ

Gelişmekte olan ülkelerin ekonomisinde kamu harcamalarının rolü yadsınamayacak düzeyde önem arz etmektedir. Bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi noktasında devletin yaptığı kamu harcamaları ve teşvik programları bu çerçevede değerlendirilmektedir. Gerek maliyetlerdeki yüksek düzeyler gerekse de bölgelerin yatırım cazibesinin olmamasından dolayı az gelişmiş bölgelere özel sektör yatırımları çok az düzeylerde kalmaktadır. Yeterli yatırımlar yapılmayınca diğer bölgelerden görece geride olan bu bölgeler gittikçe zayıflayan bir ekonomik yapıya bürünmektedir. Bu çerçevede devlet bölgesel gelişmişlik farklılıklarını gidermek ve bölgenin zaruri ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına geri kalmış bölgelere kamu yatırımları yapmaktadır. Ayrıca özel sektör yatırımlarını bölgeye çekebilmek için devlet çeşitli teşviklerde bulunmaktadır.

Bölgelerarası eşitsizliklerin giderilmesi amacıyla gelir seviyesinin düşük olduğu bölgelere çeşitli yatırımlar yapılarak özellikle istihdam kaynağı yaratılmaya çalışılmaktadır. Hem özel sektör hem de devlet tarafından yapılacak yatırımların bölgenin ekonomik gelişmişliği üzerinde pozitif etki yaratacağı düşünülmektedir. Ancak sanayisi gelişmemiş, doğal iklim koşullarının zor olduğu ve sermaye birikiminin yetersiz olduğu bölgelerde özel sektör yatırımları yeterli düzeyde olamamaktadır. Girişimcilerin güttükleri en temel amaç kar olduğundan ve gelişimi geri kalmış bölgelerin getirisi gelişmiş bölgelerdeki getiriden daha az olacağından geri kalmış bölgeler girişimciler tarafından tercih edilmemektedir. Bu yüzden girişimciler tarafından daha çok sanayisi güçlü, daha geniş kitlelere hitap edebilecek, ulaşım olanakları daha gelişmiş bölgeler tercih edilmektedir. Durum böyle olunca gelişmiş bölgeler ile gelişmemiş bölgeler arasındaki fark giderek açılmaktadır (Arpaç ve Beşer 2022).

Özel sektör yatırımlarının yetersiz kaldığı noktada ise kamu gücü kullanılarak bölgeye kamusal yatırım yapılmaktadır. Ekonomik, kültürel, sosyal, eğitim gibi birçok alanda kamu yatırımları yapılarak bölgenin kalkınmasında devlet desteği sağlanmaktadır. Geri kalmış bölgelere özel yatırımların gelmesinin zor olduğu görüşü göz önünde bulundurularak bölge kaderine terkedilmemekte ve bu sorun

devlet gücüyle giderilmeye çalışılmaktadır. Çünkü bölgesel kalkınma ulusal kalkınmanın bir parçası olarak nitelendirilmektedir. Elbette bölgenin tüm ekonomisi kamusal yatırımlara endekslenemez. Kamu yatırımlarının yanında yine kamu gücü kullanılarak gerek verilecek destek ve teşviklerle gerekse de yönetsel bazı kolaylıkların sağlanmasıyla özel sektör yatırımları da bölgeye çekilmeye çalışılmaktadır (Arpaç ve Beşer 2022).

Kamu yatırımlarının uygulanabilir olması ve sonuç doğurabilmesi için özellikle yerel aktörlerle bölge halkının ihtiyaçları doğrultusunda hareket edilmelidir. Bu noktada yerel yönetim birimleri tarafından yapılacak saha çalışmaları çok önemlidir. Her kentin ve her bölgenin kendine has ihtiyaçları ve bu ihtiyaçlar doğrultusunda arz talep değerleri oluşmaktadır. Bölgenin ihtiyacına hitap edemeyecek yatırımlar hem olumsuz sonuç doğuracak hem de kamusal zarar olarak devleti zarara uğratacaktır. Bu yüzden yapılacak yatırımların amacı, niteliği, işlevi ve bölgeye sağlayabileceği yenilikleri çok iyi araştırılmalıdır. Birçok ülkenin birçok bölgesinde etkin bir sonuç doğurmayan ve büyük kamusal külfetlere sebebiyet veren yatırım örnekleri bulunmaktadır. Gerek siyasi istikrarın sağlanamaması gerekse de değişen koşullar karşısında gerekliliğini yitiren birçok yatırım ya yarım bırakılmakta ya da yok sayılmaktadır. Bu noktadan hareketle kamusal külfetin doğmaması ve ulusal kalkınmanın zarar görmemesi adına yapılacak yatırımlar bölgenin yerel güçleri tarafından görev süresini aşmayacak projelerle sürdürülebilir seviyeye getirilmelidir (Sivrekli 2007).

Kamu yatırımları sadece ekonomik anlamda düşünülmemelidir. Ekonomik yatırımların yanında eğitim, sağlık, kültür, turizm gibi birçok alana yapılacak yatırımlar kentin veya bölgenin gelişmişlik seviyesine etki etmektedir. Ekonomik yatırımları ulaşım, haberleşme, altyapı, istihdam alanları gibi çeşitlendirmek mümkündür. Bu alanlara yapılacak kamu yatırımları bölgenin birçok sorununa çözüm bulmak anlamına gelmektedir. Eğitim alanında yapılacak yatırımlarla bölge insanının daha etkin olması ve kalifiye iş gücünün artması hedeflenmektedir. Bununla birlikte gelişen dünyada daha duyarlı bireyler yetişecek ve bölgenin kalkınmasında daha etkin rol oynayabilecektir. Günümüz dünyasında kimyasal katkılı ürünlerin tüketilmesi, radyasyona maruz kalma sürecinin çok artması gibi çeşitli nedenlerle artan sağlık sorunları insanlığın en büyük tehdidi durumuna gelmiş

bulunmaktadır. Az gelişmiş bölgelerde halkın yaşanan sağlık sorunlarına çözüm bulması adına diğer kentlerdeki sağlık kuruluşlarına ihtiyaç duyması en büyük sorunlardan biri haline gelmiştir. Bu da az gelişmiş bölgelerde yaşanan ekonomik sıkıntılara artı bir yük olarak gelmektedir. Bu yüzden sağlık alanına yapılacak kamu yatırımları bölge insanının tedavi süreçlerini yerinde ve daha az maliyetle karşılanmasını sağlayarak kentin ekonomik kalkınma sürecine destek verecektir. Yine kültür ve turizm alanında yapılacak kamu yatırımları bölgenin tarihsel geçmişinin tanıtılması, bölgeye turizm aktörlerini çekmesi gibi noktalarda hem ekonomik girdi sağlayacak hem de kültürel varlığın gelişimi ve devamı sağlanacaktır. Sonuç olarak yapılacak tüm yatırımlar çeşitli alanlarda farklılık gösterse bile temelde ekonominin güçlenmesine katkıda bulunarak bölgenin kalkınma sürecinde destek rol üstlenmektedir.

3.1. Bölgesel Kalkınmada Kamunun Rolüne İlişkin Temel İktisadi Görüşler

Ülkelerin ekonomik yapılarındaki değişkenlikler ve devletin ekonomik gelişmedeki rolü uzun yıllardır iktisat biliminin tartışılan konularının başında gelmektedir. Özellikle iktisadi kalkınma sürecinde kamunun ne düzeyde müdahil olacağı konusunda birçok teori ve yaklaşım bulunmaktadır. Hem gelişmekte olan ülkelerde hem de gelişmiş ülkelerde devletin kamu harcamaları ile ekonomik yapıya müdahalesinin sınırları ve çerçevesi belirlenmeye çalışılmaktadır (Uzay 2002).

Kamu harcamalarının ekonomik yapı içerisindeki önemi 1. Dünya savaşı sonrasına kadar pek dikkate alınmamıştır. Bu dönemlerde özellikle klasik iktisatçılara göre kamu harcamaları genel ekonomik yapıyı çok fazla etkilememektedir. Keza kamu harcamalarının genel iktisadi süreç içerisindeki oranını 1. Dünya savaşına kadar çok az olduğu gözlenmektedir. Bu durum da klasik iktisatçıların fikirlerine haklılık payı yüklemektedir. Ancak sonraki süreçlerde ve özellikle 2. Dünya savaşından sonra iktisadın anlamlandırılması noktasında kamu harcamalarının rolü üzerinde durulmuştur. Keynes'in kamu yatırımları üzerindeki çalışmaları ve bu noktada gösterdiği özen kamu harcamalarının rolünü daha da önemli kılmıştır. 2. Dünya savaşıdan sonra birçok ülkede geliştirilen sosyal politikalar da kamu harcamalarının önem kazanmasına etki etmiştir. Günümüz

küreleşen ekonomik yapıda kamu harcamaları özellikle bölgesel gelişmişlik farklılıkların giderilmesi noktasında çok önemli roller üstlenmektedir (Kanca 2011).

Kamu harcamaları ile ilgili temel iktisadi çerçeve içerisinde klasik düşünce, Keynesyen düşünce, arz yanlı düşünce ve parasalcı düşünce teorileri ve bu düşüncelerin kamu harcamalarına yaklaşımları incelenecektir.

3.1.1. Klasik İktisadi Düşünce

Klasiklere göre devlet sadece özel sektörün giremediği alanlarda kamusal yatırımlarda bulunmalıdır. Bu alanlarda özel yatırımcıların üretim yapması imkânsız olmalı ve kamu tarafından yapılacak üretimlerin tam kamusal ürünler olması gerekmektedir. Klasik iktisadi düşünce kamu harcamalarının sadece bu alanlarla sınırlı kalmasını önermektedirler. Klasiklere göre piyasa ekonomisinin etkin işleyebilmesinin en önemli unsuru devletin minimal düzeyde müdahalesinden geçmektedir. Klasik iktisadi düşünce devletin var olması gerektiğini kabul etmekte ancak sadece ve sadece özel sektörün faaliyet gerçekleştiremediği alanlarda üretim yapması gerektiğini savunmaktadır. Böylelikle özel yatırımcıların faaliyet alanı kısıtlanmamakta ve kamuya ihtiyaç giderek azalmaktadır. Bu noktadan hareketle klasikler özel sektörün devletten daha etkin olduğunu savunmaktadırlar (Işık 2014).

Klasik iktisadi düşünceye göre devletin ekonomik yapı içerisindeki faaliyetleri istikrarsızlığa neden olmaktadır. Klasikler devletin yapacağı kamusal harcamaların kaynağı nereden gelirse gelsin toplam istihdamın seyrini değiştiremeyeceğini savunmaktadırlar. Bu yaklaşımın öncüleri kamusal yatırımlar için devletin hangi aşamada müdahale etmesi gerektiğini çeşitli finansman araçları ile belirlemeye çalışmaktadırlar. Bu finans araçlarını vergiler, borçlanma ve yeni para yaratma olarak sıralamaktadırlar. Klasikler kamu harcamalarının vergiler ve borçlanmayla finanse edilmesi durumunda toplam talebin etkilenmeyeceğini belirtmektedirler. Bu finansmanın yeni para basımıyla karşılanması durumunda toplam talebin artacağını kabul etmektedirler ancak piyasaya yeni para girişinin aynı zamanda fiyatların artmasına da neden olacağını savunmaktadırlar. Dolayısıyla toplam talepteki bu artışın sadece enflasyon ve aşırı talep sorunlarını ortaya çıkaracağını belirtmektedirler (Bakırtaş 2015).

Özetle klasik iktisatçılar devletin ekonomiye hiç müdahale etmemesi gerektiğini savunmaktadırlar. Gerekli rekabet şartlarının doğal bir şekilde oluştuğu piyasalarda fiyat mekanizmasının ekonomik yapı içerisinde en etkili biçimde rol aldığını belirtmektedirler. Klasiklere göre sadece özel yatırımlarının girmesinin imkansız olduğu alanlarda kamusal harcamalar yapılmalı bunun dışında ekonomiye müdahale edilmemelidir (Hiç Birol 2013).

3.1.2. Keynesyen Düşünce

1929 dünya ekonomik buhranından sonra devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğini savunan klasiklere karşı keynesyen düşünce ortaya çıkmıştır. Ekonomik yapı içerisinde kamu harcamalarının ne ölçüde olması gerektiği fikrini keynesyen teorisyenler devletin müdahalesini gerekli görerek açıklamışlardır. Keynesyenlere göre özellikle talebin yeterli olmadığı durumlarda devlet kamu harcamalarını arttırarak ekonomik yapıya güç kazandırmalıdır. Buradan hareketle kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler yaratacağı düşünülmektedir. Bir maliye politikası aracı olarak görülen kamu harcamaları özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik yapısında büyümeye katkı sağlamaktadır. Keynesyen düşünce özel sektör yatırımcılarının girmekte zayıf kaldığı eğitim, sağlık, güvenlik, altyapı, savunma hizmetleri, sosyal güvenlik gibi alanlarda devletin kamu harcamaları ile yatırım yaparak tamamlayıcı bir rol üstlenmesi gerektiğini savunmaktadır (Sancar 2012).

Keynes'e göre talebin artmasıyla tüketimin çoğalması ve buna bağlı olarak tüketim harcamalarının zamanla düşüşe geçmesi kaçınılmazdır. Bu durumda milli gelirin ekonomik yapı içerisindeki payının arttırılması gerekmektedir. Bu da kamu harcamaları ile mümkün olabilmektedir. Keynes bu çerçeveden hareketle ekonomik büyüme ve devlet yatırımları arasında pozitif bir ilişki olduğunu savunmaktadır. Bu ilişkinin yönünü ise ekonomik büyümenin gerçekleşmesinin kamu harcamalarının arttırılmasından geçtiğini belirtmektedir (Karaş, 2022). Yani devlet yapacağı kamu harcamaları ile ekonomik büyümeye katkı sağlamalıdır. Bölgesel kalkınma sürecinin ekonomik yapının güçlenmesi ve ekonomik büyümeye etkisinin ciddi düzeyde önemli olduğu düşünülecek olursa kamu yatırımlarının bölgesel kalkınmaya ve dolayısıyla da ekonomik büyümeye olumlu etki ettiği söylenebilir.

1929 yılında ortaya çıkan Büyük Buhrandan sonra Keynes, gelişmiş ülkelerin ekonomik yapılarında meydana gelen dengesizliklerin kamu harcamalarının yetersizliğinden kaynaklandığını belirtmektedir. Keynes, bu gelişmiş ülkelerde devletin ekonomik yapıya müdahale etmemesi sonucunda efektif talep yetersizliğinin ortaya çıktığını ve ekonominin eksik istihdam noktasında dengeye geldiğini göstermektedir. Bu durumda ekonomik yapı dengesiz bir hal alır ve özellikle gizli işsizlik durumu ortaya çıkmaktadır. Keynes bu sorunun çözümü olarak da devletin makro düzeyde ekonomik yapıya müdahale etmesi gerektiğini savunmaktadır. Devletin bu müdahaleleri de bir maliye politikası aracı olan kamu harcamaları ile yapması gerektiğini belirtmektedir. Böylelikle ekonomide tam istihdam noktasında denge sağlanmış olur ve ekonomik büyüme gerçekleşmiş olur (Hiç Birol 2013).

3.1.3. Arz Yanlı İktisadi Düşünce

Arz yanlı iktisadi düşünürler kamu harcamalarının olması gerekliliğini savunmaktadırlar fakat gereğinden fazla olması durumunda ekonomik yapı içerisinde dengesizliklere neden olacağını belirtmektedirler. Bu düşünce akımına göre devlet tekeli bir anlayışla hareket etmemeli ve ekonomik yapının her alanına müdahale etmemelidir. Devlet her alana müdahale ederse özel yatırımcıların kar marjı düşer ve devletle rekabet etmekte güçlük çeker. Bu durumun doğal sonucu olarak özel sektör yatırımlarının verimliliği düşmekte ve ekonomik büyüme olumsuz etkilenmektedir. Devletin hem piyasadaki tüm mal ve hizmetlerin üretimini üstlenmesi hem de vergi yükünü toplaması ekonomik yapı içerisindeki dengesizliği arttırmaktadır. Bu kapsamda ekonomik dengenin tutturulabilmesi için devletin vergilerdeki yüksek oranı düşürmesi, büyüme ve kalkınma sürecini hızlandırması, üretimi kamu yatırımları ile arttırması ve istihdam olanakları yaratması gerekmektedir. Kısacası devlet ekonominin arz yönüyle daha çok ilgilenmeli talebin karşılanması noktasında özel sektöre geniş alanlar yaratması gerekmektedir (Aksel 2014).

Arz yanlı iktisadi düşünce devletin özel sektöre göre daha arka planda kalması gerektiğini savunmaktadır. Arz yanlı iktisadi düşüncenin en temel savlarından biri ekonomik yapı içerisindeki değişimin fiyatlardaki değişimlerle başlayıp gelir durumundaki değişimlere doğru yön almasıdır. Devletin ekonomik yapı içerisindeki faaliyetlerinde fiyat değişimi birinci derece etki yaratırken gelirdeki

değişim ikinci derecede etki doğurmaktadır. Bu kapsamdan hareketle arz yanlı iktisadi düşünceye göre kamusal harcamaların veya devletin yapacağı faaliyetlerin ilk etapta kaynak dağılımını etkileyeceği düşünülmektedir. Bu durumda kaynak dağılımında ortaya çıkacak değişim gelir dağılımına da yansıyacaktır. Bu yaklaşıma göre devletin ekonomiye yaptığı müdahalelerle yani kamu harcamaları ile var olan üretim kaynaklarında herhangi bir artış olmayacağı gibi verimlilikte de değişim yaşanmaz. Kamusal harcamalarla sadece toplam talepte nominal bir artış gerçekleşir ki bu da reel üretim düzeyini arttıramayacaktır (Doğan 2006).

3.1.4. Parasalcı İktisadi Düşünce

Parasalcı iktisadi teorisyenler kamu harcamaları ile birlikte özel sektörün ne ölçüde dışlandığının yani pazarın dışında bırakılıp bırakılmadığının etkilerini araştırmaktadırlar. Bu yaklaşım devletin ekonomiye yaptığı müdahaleleri tamamlayıcılık ve ikame etme kavramlarıyla özel sektör üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir. Eğitim, sağlık, güvenlik, altyapı gibi toplumun temel zorunlu ihtiyaçlarına yönelik hizmetlerde özel yatırımcıların faaliyet alanının kısıtlı olması ve devletin bu alanlara kamu yatırımları yaparak tamamlayıcı rol üstlenmesi gerekmektedir. Literatürde çekme etkisi (Crowding-in) olarak tanımlanan bu durumda kamu harcamalarının özel sektör yatırımları üzerinde artan bir verimlilik sağladığı düşünülmektedir. Özel sektörün faaliyet alanı bulduğu ve üretim yapabildiği imalat, sanayi, gıda, ulaşım gibi alanlarda ise devlet kamu harcamalarıyla üretim yaparsa ikame etkisi yaratmış olur ve özel sektörün verimliliğini azaltır. Bu durum da literatürde dışlama etkisi (Crowding-out) olarak tanımlanmaktadır (Aksel 2014).

İkinci dünya savaşından sonra özellikle gelişmiş ekonomilerde ortaya çıkan sorunlar karşısında teorik yaklaşımlar çözüm üretmekte zorlanınca parasalcı yaklaşım modelleri üzerinde yeni analizler yapılmıştır. Bu çerçevede ortaya çıkan monetarist yani parasalcı yaklaşıma göre ekonomik yapının güçlenmesinin en önemli unsuru para arzının arttırılmasında geçmektedir. Ekonomik büyümenin gerçekleşebilmesi için devletin piyasalarda sürekli bir para arzı akışı sağlaması gerekmektedir. Parasalcı yaklaşıma göre bölgesel kalkınma sürecinin de buna bağlı olarak ekonomik yapının güçlenmesinin de yolu para arzından geçmektedir.

Piyasalarda sürekli bir para arzı akışı sağlanması durumunda arz ve talep dengesinin tam istihdamda dengeye geleceği savunulmaktadır. Bu yaklaşımın teorisyenleri devletin kamuya ne derecede müdahale etmesi gerektiği noktasından ziyade devletin ekonomik yapı içerisindeki dengenin korunması için para arzını sağlaması gerektiğini savunmaktadırlar (Tunca ve Tunalı 2006)

3.2. Kamu Harcamalarının Milli Gelir İçindeki Payı

Devletler kamusal üretim yaparak ekonomik yapı içerisinde dengesizlikleri gidermeye çalışmaktadır. Bunun yanında ülkeler; ekonomik büyümenin artan bir hızla ilerlemesi, gelir dağılımındaki adaletsizliği giderme, piyasalarda fiyat istikrarını yakalama, ekonomik kalkınmayı sağlama gibi makroekonomik amaçlarla kamusal yatırımlar yapmaktadırlar. Bu noktada kamu harcamalarının milli gelir içerisindeki payı önem arz etmektedir. Milli gelir en genel tanımıyla kamu yatırımları, özel sektör yatırımları ve özel tüketim harcamalarının toplamı olarak yorumlanmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde en önemli hedef ekonomik kalkınma sürecidir. Ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için de ekonomik büyüme ve bölgesel kalkınma süreçlerinin doğru analiz edilerek uygulanabilir politikalarla başarılı olunması gerekmektedir (Özen ve Köse 2022).

Kamu harcamalarının milli gelir içerisindeki payı veya kamu harcamaları ile milli gelir arasındaki ilişki Wagner yasası ve Keynes hipotezleri kapsamında incelenmektedir. Wagner gelir düzeyinde meydana gelen bir birimlik artışın kamu harcamalarında bir birimden fazla artışa neden olacağını belirtmektedir. Wagner yasası kamu harcamaları ile milli gelir arasında bir neden sonuç ilişkisi kurmakta ve gelir artışı sebebinin yaratacağı sonucun kamu harcamaları olduğunu savunmaktadır (Karakurt ve Okutan 2018).

Wagner yasasına göre kamu harcamalarındaki artış her zaman milli gelirdeki artıştan fazla olmaktadır. Bu sebeple Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH) içerisinde kamu harcamalarının payı giderek artmaktadır. Wagner'e göre kişi başına düşen milli gelirdeki artış kamu harcamalarının ekonomik yapı içerisindeki nispi hacmini arttırmaktadır. Kamu harcamalarında meydana gelen bu artış ile birlikte devletin eğitim, sağlık, sanayi, ulaşım gibi alanlardaki faaliyetleri de artmaktadır. Bu çerçeveden hareketle kamusal etkinin giderek artacağı sonucu doğmaktadır. Artan

kamu harcamaları ve sermaye ihtiyacının doğması sonucu devletin ekonomik yapıya doğrudan müdahalesi kaçınılmaz olmaktadır. Kamusal yatırımların sadece ekonomik çerçevede değil aynı zamanda sosyal ve siyasal alanlarda da toplumun zorunlu bir ihtiyacı olduğunu savunan Wagner zamanla gelişen teknoloji ve değişen yaşam biçimlerine bağlı olarak toplumların daha kaliteli yaşam isteğinin oluşacağını belirtmektedir. Toplumların gelişen ekonomik yapı içerisinde ortaya çıkan bu isteklerine yani toplumsal talebe karşılık verebilmesi için devletlerin daha çok yatırım yapması ve dolayısıyla da daha çok kamu harcaması yapması gerekmektedir (Işık 2005).

Wagner yasasına göre ekonomik büyüme gerçekleştikçe sanayileşme süreci de hızlanmaktadır. Bu durumda devlet tarafından sunulan mal ve hizmet üretimleri de artmak zorundadır. Bu kapsamda oluşacak tekellerin yönetim ve finansmanının etkin bir biçimde yürütülebilmesi için kamu müdahalesi kaçınılmazdır. Wagner bu çıkarımlara dayanarak kamu yatırımlarını gerekli görmekte ve ekonomik yapı büyüdükçe de kamu harcamalarının artması gerektiğini savunmaktadır. Özetle Wagner yasasına göre kamusal alanlardaki hizmet talebi arttıkça kamu harcamaları da artmaktadır. Kamu yatırımlarının da sadece merkezi yönetimler tarafından değil bölgesel kalkınmanın da sağlanabilmesi için yerel yönetim aktörlerince de yapılması gerekmektedir (Lamartina ve Zaghini 2007).

Keynes de tıpkı Wagner gibi kamu harcamalarının gerekliliğini savunmaktadır. Ancak Keynes devletin her alana müdahale etmesi gerektiğini ve oluşan tüm taleplerin kamu yatırımları ile karşılanması gerektiğini savunmaktadır. Yapılacak kamu yatırımları ve kamusal harcamalar ile ekonomik yapı büyüdükçe kamu yatırımlarının milli gelir içerisindeki payı da artmaktadır. Ülkenin ekonomik yapısının güçlenmesi için ekonomik büyüme ve bölgesel kalkınma sürecinin doğru işlenmesi gerekmektedir. Bunun için de özellikle belediyeler, kalkınma ajansları gibi yerel aktörle kamu yatırımlarının yapılması gerekmektedir (Karabulut 2020).

Keynes'e göre devletin yaptığı kamusal faaliyetler milli gelir üzerinde olumlu etki yaratmaktadır. Ancak kamu harcamalarında meydana gelen artış miktarı, kamu harcamalarına bağlı olarak artış gösteren milli gelirin artış miktarından daha fazla olmaktadır. Milli gelirin bileşenleri olarak vergilerdeki artışların, özel tüketim

harcamalarının artışı, yatırım ve transfer harcamalarının artışı, dış ticaret hacmindeki artışın her birinin kamu harcamalarına olan talebi arttıracığı öngörülmektedir. Bu öngörü kapsamında da değerlendirildiğinde kamu harcamalarına olan talebin karşılanması kamu yatırımlarının milli gelir içerisindeki payını arttırmaktadır (Karabulut 2020).

3.3. Kamu Yatırımlarının Sınıflandırılması

Her ülkenin ekonomik yapısına göre farklılık gösterebilen kamu harcamalarının sınıflandırılması; yapılan kamu harcamalarının kendi aralarında karşılaştırılmasına, farklı alanlarda yapılan harcamaların gruplandırılmasına, her bir harcama kaleminde oluşan artış ve azalışların takip edilmesine olanak sağlamaktadır. Ayrıca devletin yapacağı harcamaları hangi önceliklere göre belirlemesine ve kısıt olan kaynakları hangi bölgelere öncelikli yönlendirmesine kamu harcamalarının sınıflandırması yardımcı olmaktadır. Kamu harcamalarında mükelleflerce ödenen vergilerin hangi ölçüde kullanıldığı ve nereye aktarıldığı, yapılan harcamaların tasnifi, çalışmalardaki istatistiki verilerin sağlanması gibi temel amaçlar kapsamında kamu harcamalarının sınıflandırması önem arz etmektedir (Turşucu 2011).

Kamu harcamalarının sınıflandırması yönetsel (idari) sınıflandırma ve iktisadi (ekonomik) sınıflandırma olarak iki ana grup başlığı altında irdelenecektir.

3.3.1. Yönetsel (İdari) Sınıflandırma

Kamu harcamalarının devlet tarafından yapıldığı gerçeğinden hareketle incelenmesi gereken ilk sınıflandırma idari sınıflandırma olmaktadır. Kamu kurumlarının örgütlenmesine, harcamayı yapan birimlere göre şekillenen bu sınıflandırma biçimi her ülkenin ekonomik yapısında ortaya çıkmaktadır. İdari sınıflandırmanın temel bileşenlerini kamu kurumlarının yapısı ve organları olmaktadır (Aytaç 2004).

Yönetsel sınıflandırma harcamayı yapan kamu idaresinin organları ve bu idarelerin almış olduğu hizmetlere göre planlanmaktadır. Bu kapsamda yönetim harcamalarının temelinde bütçeye ilişkin ayrımlar kullanılarak kamusal harcamayı yapan kurumların işlevleri esas alınmaktadır (Turşucu 2011) .

Kamu harcamalarındaki sınıflandırmalar neye göre yapılırsa yapılsın ekonomik yapı içerisinde kamusal harcamaları arasındaki dengenin sağlanması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda yetersiz kamu kaynaklarının ülke ihtiyaçları göz önünde bulundurularak en doğru biçimde kullanılması için sınıflandırma önemli olmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında toplanan vergilerin hangi alanlara ne ölçüde kullanıldığı belirlenmekte ve kamu harcamalarının verimliliğinin tespiti sağlanabilmektedir (Aytaç 2004)

3.3.1.1. Organik Sınıflandırma

Devletin kurumları arasında harcamayı yapan birim veya bu birimin organları tarafından yapılan kamusal harcamalar organik sınıflandırma kategorisinde yer almaktadır. Organik sınıflandırma devletin kurumları için yapılan harcamaları ifade etmektedir. Özellikle merkezi idare kuruluşlarına ait bütçeler ve bu kuruluşların harcamaları organik sınıflandırma kapsamına girmektedir. Merkezi idare kuruluşlarının yanında yerel yönetim kurumlarının harcama ve giderleri de bu sınıflandırmaya dahil edilmektedir. Kısacası devlete ait tüm kurumların yaptığı harcama ve giderler organik sınıflandırma kapsamında değerlendirilmektedir. Organik sınıflandırmada kamu kurumlarının yaptığı harcamalar incelenmekte ancak hangi kurumun bütçesini hangi alanda kullandığı detaylarına bakılmamaktadır. Sadece hangi kuruma ne kadar bütçe ayrıldığı ve bu ayrılan bütçeden kurumların ne kadarını harcadığı incelenmektedir (Caymaz 2016).

Tablo 6’da Türkiye’de 2006 ve 2015 yılları arasında kamu harcamaları kapsamında genel bütçeden en çok pay alan kamu kurumlarının yüzdesel dağılımı gösterilmiştir.

Tablo 6. Türkiye’de Kamu Genel Bütçesinden En Çok Pay Alan Kurumlar (%)

KURUMLAR	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Maliye Bakanlığı	21	22	18	22	21	23	29	29	31	32
Hazine Müsteşarlığı	33	29	29	25	24	19	21	21	17	17
Milli Eğitim Bakanlığı	10	10	10	10	10	11	13	14	15	15

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı	0,4	7	13	10	12	11	10	9	9	7
Milli Savunma Bakanlığı	7	6	6	5	5	5	6	6	6	5

Kaynak: T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.

Tablo 6 incelendiğinde en çok payın Maliye Bakanlığı ile Hazine Müsteşarlığına ait olduğu görülmektedir. Milli Eğitim Bakanlığının payı son yıllarda biraz artış göstermektedir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının merkez bütçeden aldığı pay ise 2006 yılından sonra ciddi yükseliş göstermekte ve sonraki yıllarda az da olsa düşüş göstermektedir.

Tablo 7’de Türkiye’de 2006 ve 2015 yılları arasında kamu harcamaları kapsamında genel bütçeden en az pay alan kamu kurumlarının yüzdesel dağılımı gösterilmiştir.

Tablo 7. Türkiye’de Kamu Genel Bütçesinden En Az Pay Alan Kurumlar (%)

Kurumlar	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Özürlüler İdaresi Genel Müdürlüğü	2	2	2	2	2	3	-	-	-	-
Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü	1	1	1	4	4	6	-	-	-	-
Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu	5	5	5	4	5	3	-	-	-	-
Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği	7	6	5	4	4	4	4	5	5	5

Kaynak: T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü

Tablo 7 incelendiğinde Türkiye’de kamu genel bütçesinde 2006 ile 2015 yılları arasında en az payın Kadının Statüsü Genel Müdürlüğüne ayrıldığı

görülmektedir. Bu yıllarda Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği ve Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulunun aldığı paylar diğer kurumlara nazaran daha fazla olmuştur. Ayrıca Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğüne ayrılan bütçenin de 2010 ve 2011 yıllarında ciddi bir artış gösterdiği gözlemlenmektedir.

3.3.1.2. Fonksiyonel Sınıflandırma

Fonksiyonel sınıflandırmada organik sınıflandırmanın aksine harcamayı yapan devlet birimine bakılmaz daha çok yapılan harcamanın hangi hizmet türüne aktarıldığı incelenmektedir. Kamusal faaliyetler kapsamında yapılan harcamalar belirli bir amaç çerçevesinde hizmet kanallarına yönlendirilmektedir. Bu hizmetlerin hangisine ne ölçüde kamu harcaması yapıldığı da fonksiyonel sınıflandırmanın kapsamına girmektedir (Eker Celepcioğlu 2011).

Fonksiyonel sınıflandırmada kamu hizmetlerinin hangi amaca yönelik yapıldığı belirlenmektedir. Bu sınıflandırmanın yapılabilmesi için devlete ait kurum ve kuruluşların gerçekleştirdikleri harcamaların programlar dâhilinde benzer gruplarda toplanması gerekmektedir. Bu gruplandırmalar yapılırken kamu kurumlarının görev ve sorumlulukları göz önünde bulundurulmaktadır. Bu şekilde yapılan sınıflandırma ile kamu harcamalarının belli hizmetler içerisindeki dağılımı daha net belirlenebilmektedir. Ayrıca fonksiyonel sınıflandırma ile yapılan kamusal harcamanın hangi önceliği gözettiği ve her harcama grubunun yatırım miktarları da kolaylıkla tespit edilebilmektedir (Aytaç 2004).

Eğitim harcamaları, sağlık harcamaları, ulaşım harcamaları, alt yapı harcamaları gibi belirli kategorilere ayrılarak hangi hizmete yönelik harcama yapılacağı fonksiyonel sınıflandırma kapsamında gerçekleşmektedir. Yani fonksiyonel sınıflandırma yapılacak olan kamu harcamasının öngörülen hizmetlerin gerçekleştirilmesine yönelik sınıflandırması olarak tanımlanmaktadır (Turşucu 2011).

Tablo 8’de T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı 2017 Yılı Genel Faaliyet Raporu verileri çerçevesinde fonksiyonel sınıflandırmaya göre 2017 yılı başlangıç ödenekleri, yılsonu ödenekleri ve gerçekleşen harcamanın GSYH’ye oranı gösterilmiştir.

Tablo 8. Fonksiyonel Sınıflandırmaya Göre Bütçe Ödenek ve Gerçekleşmeleri (Bin TL)

Kurumlar	Başlangıç Ödeneği	Yılsonu Ödeneği	Gerçekleşme	Gerçekleşme/ GSYH(%)
Genel Kamu Hizmetleri	174.083.574	176.103.540	171.044.878	5,5
Savunma Hizmetleri	29.792.845	42.016.743	30.779.685	1,0
Kamu Düzeni ve Güvenlik	48.406.639	49.624.182	53.416.407	1,7
Ekonomik İşler ve Hizmetler	83.505.735	95.412.156	90.983.209	2,9
Çevre Koruma Hizmetleri	592.569	636.848	619.402	0,02
İskan ve Toplum Refahı Hizmetleri	6.775.808	9.227.959	9.101.472	1,1
Sağlık Hizmetleri	34.613.681	36.324.391	35.220.918	1,1
Dinlenme, Kültür ve Din Hizmetleri	11.895.867	14.355.972	13.857.204	0,4
Eğitim Hizmetleri	113.058.227	101.157.678	113.728.047	3,7
Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardımlar	142.399.333	160.476.513	159.517.971	5,1
Bütçe Giderleri Toplamı	645.14.278	685.335.982	678.269.193	21,8

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı 2017 Yılı Genel Faaliyet Raporu.

Tablo 8 incelendiğinde en çok harcamanın genel kamu hizmetleri fonksiyonunda gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca gerçekleşen harcamanın GSYH'ye oranını en yüksek olan fonksiyon yine genel kamu hizmetleri olarak gözlenmektedir. Bunun yanında son yıllarda Türkiye'de hızla gelişen sosyal devlet anlayışı çerçevesinde sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetleri fonksiyonu da en çok harcama yapılan ikinci alan olarak göze çarpmaktadır. Yine eğitim hizmetleri kapsamında yapılan harcamalar da en çok yatırım yapılan alanlardan biri olmaktadır. Ancak sağlık alanı ile ilgili gerçekleştirilen harcamaların yetersiz kaldığı gözlemlenmektedir. Tablo 8'deki verilere bakıldığında birçok hizmet için yapılan harcamaların başlangıç ödeneğinin üzerinde gerçekleştiği gözlenmektedir. Bu durumun en büyük nedenlerinden biri kurumların bir önceki yıldan kalan bütçelerinin devredilmesi ile yeni yılda başlangıç ödeneğine ilaveten kullanılmasıdır.

Yine bazı durumlarda oluşan ek gelirler ve ek bütçeler de başlangıç ödeneğinin üzerinde gerçekleştirme oluşmasını sağlamaktadır.

3.3.2. İktisadi (Ekonomik) Sınıflandırma

İktisadi sınıflandırma yapılırken kamu harcamasının hangi birim tarafından yapıldığından ziyade yapılan harcamanın niteliği önem taşımaktadır. Bu sınıflandırma türünün özelinde kamu harcamalarının detayları, içeriği, miktarı gibi bilgilerin olması gerekmektedir (Eker Celepcioğlu 2011). Devletin yaptığı harcamaların başka bir deyişle kamu yatırımlarının, ulusal ekonomi üzerinde yarattığı etkiyi görebilmek için bu harcamaların bilimsel ve ekonomik analizinin yapılması gerekmektedir. Bu çerçevede kamu harcamalarının sınıfları ve bu sınıfların oluşturacağı etkileri incelemek için birbirine yakın özellikte olan harcamaların belirlenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda ekonomik sınıflandırma üç ayrı başlık altında incelenecektir (Turşucu 2011).

3.3.2.1. Reel – Transfer Harcamaları

Reel harcamalar çoğunlukla devletin mal ve hizmet alımlarında yaptığı harcamalar olarak nitelendirilmektedir. Ulusal düzeyde verilen kamusal hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan üretim araçlarının satın alındığı harcamalar olarak da düşünülmektedir. Reel harcamaların en önemli özellikleri yapılan harcamanın karşılığında mal, hizmet veya işgücü satın alınması olarak belirlenmektedir (Turşucu 2011).

Reel harcamalarda devlet bir malı, hizmeti veya işgücünü ya direkt satın almakta ya da aracı kişi veya kuruluşlarla satın alınmasını sağlamaktadır. Bu çerçevede literatürde reel – gerçek harcamalara üretim faktörü satın alan harcamalar da denmektedir. Reel harcamalar devletin yapılan cari üretimden pay alabilmesi için yaptığı harcamalar olarak değerlendirilmektedir. Gerçek harcamalar devletin asli görevlerini yerine getirirken yapmış olduğu harcamalar. Askeri harcamalar, yönetsel harcamalar, eğitim harcamaları, sağlık harcamaları gibi devletin sosyal devlet statüsü kapsamında yaptığı harcamalar reel – gerçek harcamalara örnek olarak gösterilmektedir (Aytaç 2004).

Bu sınıflandırmanın bir diğeri ise transfer harcamalarından oluşmaktadır. Transfer harcamaları devletin harcamayı yaparken bu harcamanın karşılığında mal veya hizmet almadığı harcamalardır. Başka bir deyişle transfer harcamaları karşılıksız harcamalardır. Sosyal yardımlar, yatırım teşvikleri, sübvasyonlar, sosyal güvenlik ödemeleri gibi harcamalar transfer harcamalarına örnek gösterilebilir. Transfer harcamaları milli gelir üzerinde herhangi bir değişiklik meydana getirmemektedir. Bu harcama türü daha çok bireyler veya sosyal gruplar arasında bir satın alma gücü transferi şeklinde gerçekleşmektedir. Transfer harcamaları ile gelir transfer edilen bireyler bu karşılıksız elde ettikleri gelirler ile tüketim gerçekleştirdiklerinde bu miktarlar milli gelire etki etmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında transfer harcamaları ile bir ülke ekonomisinde toplam talep düzeyinin değişmedi fakat toplam talep bileşiminin değiştiği gözlemlenmektedir (Yılmaz ve Kaya 2005).

3.3.2.2. Verimli Harcamalar – Verimsiz Harcamalar

Verimli ve verimsiz harcamalarının tasnifi diğer harcama sınıflandırmalarına göre netlik oranı daha az olmaktadır. Bu sınıflandırma yapılan kamu harcamasının hedeflediği amaca uygunluğunun tespitini belirlemektedir. Bu tespit değerlendirilmesi yapılırken bilimsel incelemelerden çok siyasi ve idari ölçütler kullanılmaktadır. Bir harcamanın verimli veya verimsiz harcama olup olmadığının belirlenebilmesi için öncelikle kamu hizmetlerinin verimlilik ölçütünün incelenmesi gerekmektedir. Bu çerçevede konuyla ilgili iki temel görüş bulunmaktadır (Aytaç 2004).

İlki, kamu tarafından verilen hizmetlerin milli gelirde meydana getireceği net artışların belirlenmesidir. Yani yapılan bir kamu harcaması milli gelirde net artış yaratmaktaysa bu harcama verimli harcama sayılmaktadır. Aksi durumda da verimsiz harcama sayılacaktır elbette. Ancak bu değerlendirme çoğunlukla sağlıklı sonuçlar elde edememektedir. Çünkü kamu harcamaları bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak milli gelire etki etmektedir. Örneğin kısa vadede verimsiz olarak değerlendirilen bir harcama orta ve uzun vadede daha olumlu sonuçlar doğurabilmektedir (Yılmaz ve Kaya 2005).

Bir diğerk görüş ise kamunun yaptığı harcamalarda verimli gider ve verimsiz gider ölçütlerinin belirlenmesini savunmaktadır. Bu çerçevede yapılacak olan kamusal giderlerin özel sektörün üretim kapasitelerini arttırması, sektörel güçlenmeyi sağlaması ve satışlarını arttırması gerekmektedir. Bu düzeyde olumlu etki yaratacak kamu harcamaları milli hasıla üzerinde de orta ve uzun vadede artış sağlayacaktır. Bu olumlu etkileri yaratabilecek harcamalar verimli harcama olarak değerlendirilmektedir (Turşucu 2011).

3.3.2.3. Cari Harcamalar – Yatırım Harcamaları

Bu tasnifin amacı devletin yaptığı harcamaların tüketim veya üretim için kullanılıp kullanılmadığını tespit etmektir. Devletin genel yönetimi için gerekli olan ve çoğunlukla sermaye malları olarak nitelendirilen harcamalar cari harcamaları oluşturmaktadır. Cari harcamalar yıllık tekrarlanan ve kullanıldığı dönemler içerisinde tüketilen harcamalardır. Bu harcamalar çoğunlukla tüketim endeksli olup tüketim dengesinin belirlenmesinde etkin rol oynamaktadırlar. Cari harcamalar milli gelirin tüketim kullanılmışlığını belirlemektedir. Cari harcamaların temel amacı kamunun işleyişini sağlamak olarak görülmektedir. Kamu görevlilerinin maaşları, kamuya ait binaların elektrik, su, doğalgaz gibi giderleri, devlet kurumlarında kullanılan kırtasiye malzemelerinin giderleri gibi harcamalar cari harcamalara örnek gösterilebilir. Cari harcamalar devlet tarafından mal ve hizmet alınması ile ortaya çıkan harcamalar olduğundan ekonomik yapının toplam arz ve toplam talep dengesi üzerinde etki yaratmaktadırlar. Cari harcamalar ulusal ekonomik sistemde tüketim hacmini direkt olarak etkilemektedirler. Bu nedenle cari harcamalar aynı zamanda yatırım harcamalarını da arttırmaktadır. Bu yüzden cari harcamalar kontrolsüz bir şekilde azaltıldığı durumda yatırımlar da olumsuz etkilenmektedirler. Cari harcamaların ihtiyaç duyulan düzeyin altında kalması aynı zamanda üretimdeki kalitenin düşmesine sebep olabileceği gibi eğitim, sağlık gibi alanlarda da gerekli yatırımların yapılmasına engel doğurabilmektedir (Aytaç 2004).

Yatırım harcamaları ise daha çok üretimi arttırmaya yönelik harcamalar olarak ön plana çıkmaktadır. Bu harcamalar ile hedeflenen ülke ekonomisindeki üretkenliğin arttırılmasıdır. Ülkeler yatırım harcamaları ile var olan kaynakların verimli kullanılmasını sağlamak, kullanılmayan kaynakların işlenip kullanılabilir hale

getirilmesini sağlamak, üretim faktörlerini geliştirip üretkenliğin arttırılmasını sağlamak, yeni kaynaklar bularak üretimde yeni alanlar yaratmak gibi amaçlar belirlemektedirler. Yatırım harcamaları özellikle faydası uzun vadelere yayılan dayanıklı mallara yapılmaktadır. Üretilmiş bu dayanıklı malların satın alınmasının amacı üretim kapasitesinin yükseltilmesi olarak düşünülmektedir. Bir ülke ekonomisindeki yatırım süreci, uzun vadedeki tasarrufların gelecek dönemlerde kullanılması muhtemel üretim araçlarına çevrilmesidir. Yatırım ile birlikte sermaye birikimi oluşur ve üretim kapasitesinin arttırılması için yapılan harcamalar üretilen mal miktarındaki artışı sağlayarak sermayenin üretime bağlanmasına olanak tanımaktadır (Yılmaz ve Kaya 2005).

Yatırım harcamaları ile birlikte var olan üretim araçlarına gerekli eklemeler yapılmakta, stoklarda bulunan ham, mamül ve yarı mamül mallar arttırılmaktadır. Ayrıca konut yapımının arttırılması için yapılan harcamalar gibi yatırım harcamaları toplumsal sermayeyi arttırmaktadır. Bu çerçevede yatırım harcamaları ulusal ekonomik yapı içerisinde toplam talep düzeyi ve kalkınma sürecinin olumlu seyretmesi üzerinde pozitif etkiler yaratmaktadır. Devletin yatırım harcamalarında azaltmaya yönelik bir politika izlemesi kısa vadede toplam talebi daraltıp enflasyonu düşürecektir ancak uzun vadede üretim kapasitesinin düşürülmesine ve ekonomik kalkınmanın zarar görmesine neden olacaktır (Aytaç 2004).

3.4. Türkiye’de Kamu Yatırımlarına Genel Bir Bakış

Dünya genelinde ekonomik yapılar küresel düzeyde gelişip kalkınma süreci hızlanırken ülkeler ulusal düzeyde de kalkınmaya önem vermektedirler. Ülkelerin ulusal ekonomilerini güçlendirme çalışmalarında en önemli etkenlerden biri de bölgelerarası eşitsizliklerin giderilmesi olarak göze çarpmaktadır. 1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde baş gösterip daha sonra tüm dünyayı etkisi altına alan Büyük Buhrandan sonra birçok ülke krize rağmen ekonomik planlamasını sürdürebilir bir temele oturtmak istemiştir. Türkiye’de de bu süreçte kalkınmaya yönelik planlamalar hazırlanmıştır. Ancak bu yıllarda bölgelerarası gelişmişlik farklılıklardan ziyade yeni kurulmuş cumhuriyetin ulusal düzeyde kalkınması üzerinde durulmuştur. Türkiye’de 1963 yılında başlayan planlı dönemden önce iki

tane kalkınma planı hazırlanmış olsa da dönemin şartlarından dolayı bu planların uygulanması gerçekleşmemiştir (Beşer 2019).

Özellikle 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi ile birlikte Türkiye'nin ekonomik politikası liberal bir çerçevede ilerlemiştir. Aynı zamanda bu kongrede kamu kesimi olarak özel yatırımların teşvik edilmesi ve özel yatırımların yetersiz olduğu alanlarda da devletin faaliyet alanlarının geliştirileceği kararlaştırılmıştır. Ancak kurtuluş savaşından yeni çıkmış ülkenin sosyal ve ekonomik olarak ciddi anlamda yıpranmış olması, ülke içerisindeki tasarrufların veya sermaye kaynaklarının yetersiz olması, Büyük Buhranın olumsuz etkilerinin fazlasıyla hissedilmesi gibi etkenler liberal ekonomik politikasının zaruri değişikliğini gerektirmiştir (Ömür 2020).

Bu çerçevede yeni kurulan cumhuriyette 1924 yılından itibaren kamu harcamaları ciddi düzeyde artış göstermiştir. Savaştan yeni çıkmış olan ülkenin dış borçlarının çok olması, yabancı sermayenin kontrolünde olan yatırımların satın alınarak millileştirilmesi, demiryolu ağının genişletilmesi, birçok sektörde yeni ve yerli fabrikaların açılması, 1929 Ekonomik Buhranın etkilerinin oluşması gibi birçok sebep bu yıllarda kamu harcamalarının artmasına neden olmuştur. 1930'lu yıllara gelindiğinde özel sektör yatırımlarının yeterli seviyelere gelememesi devletin bu alanlarda kamu harcamaları yapmasını zorunlu kılmıştır. Bu çerçevede Kamu İktisadi Teşebbüslerin (KİT) çoğunun kuruluşları bu süreçte gerçekleşmiştir. 1940'lı yıllara kadar en çok yatırım yapılan alanların başında demiryolu ulaşım ağı gelmektedir. Özellikle yabancı yatırımcıların kontrolünde olan demiryolu şirketlerinin millileştirilmesi ile birlikte yeni yapılan demiryolları da kamu harcamalarının artışında çok önemli etkiye sahip olmuştur. Ayrıca yine bu yıllarda tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesi adına hem üreticiyi koruma hem de destekleme adına kamusal harcamaların yapıldığı gözlemlenmiştir. En önemli kamusal harcamalardan biri de sanayi sektörüne yapılan yatırımlardır. Özellikle henüz yeni kurulmuş cumhuriyetin kısıtlı imkanları ile sanayi, eğitim, sağlık gibi alanlara yatırımların yapılması ekonomik büyüme yolunda atılmış en önemli adımlar olarak değerlendirilmektedir (Ömür 2020).

Türkiye’de 1963 yılından başlayıp günümüze kadar devam eden 5 yıllık kalkınma planlarından önce 1932 yılında hazırlatılan Birinci Sanayi Planı ve 1934-1935 yıllarında Celal Bayar tarafından hazırlatılan Bölgesel Raporlar o dönemlerin ağır şartlarından dolayı uygulama alanı bulamamıştır. O dönemde hem yaşanan siyasi gerilmeler hem de ülkenin ekonomik yapısındaki kırılganlıklar bölgesel gelişmişlik ile ilgili yapılan bu çalışmaların proje aşamasına getirilememesine neden olmuştur. Türkiye’de o yıllarda kurtuluş savaşından çıkmış olmanın büyük yorgunluğu ve ekonomik sıkıntıları yaşanmaktaydı. Dönemin şartları bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını gidermekten ziyade ülke ekonomisinin biran önce sağlıklı bir yapıya oturtulmasını gerektirmekteydi. İşgal altında olan ülke kurtuluş savaşından zaferle çıkmış olsa da ekonomik yapı tamamen bozulmuş durumdaydı. Bu nedenle ülkenin sanayileşme süreci ön planda tutulmuş ve ekonomik kalkınma süreci hızlandırılmak istenmiştir. Bu bağlamda ülkenin özellikle batı bölgelerinde daha da önemlisi ulaşım ağlarının ve kaynakların yeterli olduğu bölgelere sanayileşme yolundaki ilk adımlar atılmıştır. Bu yıllarda hem kamu yatırımları hem de sonraki süreçte özel sektör yatırımları çoğunlukla Marmara bölgesi olmak üzere ülkenin batısına yöneltilmiştir. Sonraki dönemlerde bu planlamanın en büyük sorunu olarak görülen nüfus yoğunluğunun başta İstanbul olmak üzere Marmara bölgesinin dışına yönlendirilmesi için bölgesel temelde bazı planlamalar yapılmıştır. Ayrıca diğer bölgelerin de kalkınmasını sağlamaya yönelik oluşturulan bu çalışmalardan en önemlisi ülkedeki ulaşım ağının daha işlevli sağlanabilmesi için kurulan demiryolu ağıdır. Bu demiryolu ağı sayesinde Kayseri, Zonguldak, Karabük, Eskişehir gibi günümüzde sanayi kentleri olarak bilinen şehirlerde sanayileşmenin önü açılmıştır (Sevinç 2011).

1960’lı yıllara gelinceye dek ülkedeki genel süreç çoğunlukla ulusal ekonomik düzeyin güçlenmesine yönelik ilerlerken beş yıllık kalkınma planlarının oluşturulması ve uygulanabilirlik seviyesinin yakalanması ile birlikte planlı dönemler başlamaktadır. 1963 yılında yürürlüğe konulan ilk beş yıllık kalkınma planı ile birlikte bölgesel kalkınma süreci de artık ulusal kalkınmanın bir hazırlayıcısı olarak görülmüştür. Bu çerçevede bölgesel gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi hem sosyal ve kültürel olarak hem de ekonomik anlamda kalkınma planlarında geniş perspektif ile incelenmiştir. Günümüzde yürürlükte olan on birinci kalkınma planı

(2018 – 2023) da dahil olmak üzere tüm kalkınma planlarında ülkedeki ekonomik ve toplumsal değişim ve gelişim süreci; bölgelerarası gelişmişlik farklılıkların giderilmesi, gelir dağılımındaki adaletsizliklerin giderilmesi, ulusal gelir ile birlikte bölgesel gelir düzeyindeki dengelerin belirli seviyelerde tutulması gibi temellere dayandırılmaktadır. Ayrıca kalkınma planlarında, çeşitli bilimsel çalışmalardan elde edilen somut veriler ışığında bölgesel kalkınma sürecini sürdürülebilir politikalarla iletme üzerine durulduğu gözlemlenmektedir. Kalkınma planlarının ana temasına bağlı olarak geliştirilen bazı bölgesel planlarla da bölgesel gelişmişlik farklılıkların giderilmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu planlamaların da temel odağında geri kalmış bölgelerin hem kamu yatırımları hem de kamunun teşvikleri ile bölgeye çekilen özel sektör yatırımları sayesinde gelişmişlik düzeylerinin artırılması yer almaktadır (Sevinç 2011).

Genel bir açıdan bakıldığında planlı dönemin başlaması ile birlikte, büyüme, istihdam olanaklarının artırılması ve iyileştirilmesi, insan kaynakları değerlendirilmesi, altyapı sorunlarının çözülmesi gibi birçok alanda düzenlemelerin ve önemli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Bu yıllarda ülkenin sanayi sektöründeki yaygınlaşmanın hız kazandığını söylemek mümkün olmaktadır. Sanayiinin yaygınlaşması ile birlikte ihracatın arttığı da görülmektedir. Ayrıca sanayi sektörü haricinde eğitim, sağlık gibi alanlarda da ciddi yatırımların yapıldığı gözlemlenmektedir. Bu şekilde kamunun ekonomik yapı içerisinde ağırlığı artmış ayrıca özel sektöre yapılan teşvik ve özendirmelemlerle de özel sektör yatırımcılarının dünya piyasasında kendilerine yer bulmalarına olanak tanınmıştır. 1980'lere kadar bu olumlu gelişmelerin yanı sıra ülkedeki siyasi istikrarsızlıklar, ekonomik dengede yaşanan döviz sıkıntısı, yüksek enflasyonun varlığını sürekli sürdürmesi gibi bazı nedenlerden dolayı ülke ekonomisi beklenen büyümeyi bir türlü gerçekleştirememiştir (Ömür 2020).

1980 ve sonrasındaki yıllarda ülkedeki genel ekonomi politikası, altyapı ve sabit sermaye yatırımları gibi zaruri veya güvenli yatırımların devlet tarafından yapılması, bu alanların dışındaki yatırımların ise özel sektöre yönlendirilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde kamu harcamalarının büyük bir kısmını borçlara dayalı faiz harcamalarından oluşmaktadır. 80'li yıllardan sonra çok ciddi altyapı yatırımları yapılmış olsa da bu yatırımların çoğu bütçe dışı fonlamalarla

yapıldığı için kamu harcaması olarak bütçeye yansımamışlardır. Bu yüzden kamu yatırımların bütçedeki payı bu yıllarda azalmıştır. Ayrıca yine yatırım alanlarında önemli bazı teşvikler, vergi muafiyetleri gibi özendirici faaliyetlerle özel sektörün de ciddi yatırımlar yapmasına olanak sağlanmıştır. 2000’li yıllara gelinceye dek ülke ekonomisi ciddi dış borçlanma, yüksek faiz ödemeleri, yüksek enflasyon gibi olumsuzluklarla boğuştuğundan kamu harcamaları da elbette istenilen düzeye ulaşamamış veyahut yapılan kamusal harcamalardan planlanan verim alınamamıştır. Süreç olumsuz devam ederken 1999 yılında yaşanan Marmara depremi ülke ekonomisini çok ciddi boyutlarda olumsuz etkilemiştir. Akabinde 2000 ve 2001 yıllarındaki krizlerle iyice bunalım süreci yaşayan ülke ekonomisi içerisinde kamu yatırımları gerekli değerlendirmeleri görememiştir (Ömür 2020).

21. yüzyılın başlarında yaşanan bu ekonomik krizlerin ardından Türkiye’de 2003 yılından itibaren mali disiplinin sağlanmasına yönelik ekonomik tedbirler alınmaya başlanmıştır. Ülke ekonomisinin zorluklar yaşadığı bu dönemlerde büyük altyapı yatırımları için gerekli finansmanın sağlanması için dış borç ve kredilere yönelmesi yapılacak olan yatırımların maliyetini iyice arttırmıştır. Bu duruma çözüm olarak yap- işlet-devret ve yap –işlet modelleri ile özelleştirme ve özel sektörün piyasada var olmanın önü açılmıştır (Ömür 2020). Bu kapsamda birçok kriz yaşayan Türkiye ekonomisinde kamu yatırımları her zaman önemli olmuştur ve kamu harcamalarının ekonomiye etkisi yadsınamaz. Ancak gerekli planlama ve stratejilerin yapılması, ekonomik planların hayata geçirilmesi noktasında gösterilen hassasiyetin seviyesi, yapılacak yatırımların özellikle son yıllarda reklam ve tanıtım faaliyetlerinin iyi yapılması gibi etkenler bu yatırımlardan beklenen verimin alınmasına olanak tanıyacaktır. Aksi takdirde yapılan kamu yatırımları nihai hedefine ulaşamayacağı gibi kamuya ek külfetlerin doğmasına da sebep olacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. AĞRI İLİNDE BÖLGESEL KALKINMA, KAMU YATIRIMLARI, KAMU YATIRIMLARININ ŞEHRE ETKİSİ

4.1. Ağrı İlinin Sosyoekonomik Gelişmişlik Durumu

Ülkenin genel ekonomik seviyesinin altında kalmış olan geri kalmış bölgelerde ekonomik yetersizliklere bağlı olarak ekonomik sorunların yanında birçok başka sorunlar da ortaya çıkmaktadır. Ekonominin yetersiz olduğu bu bölgelerdeki en önemli sorunların başında istihdam ve işsizlik sorunları gelmektedir. Bölgenin yeterince gelişmemesine bağlı olarak oluşan işsizlik ve ekonomik yetersizlikler bölge halkının iyice zorlanmasına neden olmaktadır. Bölgesel olarak görece geri kalmış yerlerdeki bu sorunlar bölge halkının çoğunlukla daha gelişmiş bölgelere göç etmesine neden olmaktadır. Bu göçlerin en önemli sebepleri elbette istihdam olanaklarının gelişmiş bölgelerde daha çok olması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu göçler yaşanırken bazı aileler tamamen göç edip gelişmiş bölgelerde yaşamlarını sürdürüyorken bazı ailelerde ise aktif işgücüne sahip bireylerin geçici sürelerle büyükşehirlere gitmesi şeklinde oluşmaktadır. Her iki durumda da ekonomik gelişmişliğin az olduğu geri kalmış bölge insanı birçok sorun ile karşı karşıya kalmaktadır. Topyekûn ailece göç eden aileler büyükşehirlerde kültürel sorunlar yaşamanın yanı sıra büyükşehirlerdeki çarpık kentleşme, gecekondulaşma, ucuz iş gücü gibi birçok sorunun oluşmasına da zemin hazırlamaktadır. Dönemsel olarak gelişmiş bölgelere çalışmaya gidip tekrar memleketine dönen kişilerde de yine kültürel sorunlar yaşanmaktadır. Ayrıca bu bireyler yılın belli bir döneminde çalışıp kazandıklarını memlekete dönerken çalışmadıkları dönemde hızlıca tüketmekte ve bu kısır döngü bu şekilde devam etmektedir. Kısacası her iki durumda da geri kalmış bölgenin ekonomik yapısına herhangi bir fayda sağlanmamakta, aksine beraberinde yarattığı sosyal sorunlarla zarar vermektedir. Bu çıkarımlardan hareketle geri kalmış bölgelerin en büyük sorunu olan bölgesel gelişmişlik farklılıkların giderilmesi adına bölgeye kamu yatırımları yapılmakta ve kamu gücü kullanılarak özel yatırımlar arttırılmaya çalışılmaktadır (Arpaç ve Beşer 2022).

Türkiye'nin bölgelerarası gelişmişlik düzeyi bağlamında en çok geride kalan bölgesi Doğu Anadolu Bölgesidir. Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan iller

arasındaki en geri kalmış illerin başında ise Ağrı İli gelmektedir. 2017 yılında Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğünce yayınlanmış olan İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması'na göre Ağrı 81 il içerisinde sondan 2. Sırada yer almış ve en az gelişen illerden biri olmuştur. Kentteki sanayi olanaklarının yetersiz olması, var olan sanayileşme sürecinin de çok yavaş ilerlemesi Ağrı İlinin en çok geri kalmış iller arasında olmasının en önemli sebeplerinin başında gelmektedir. Ayrıca şehrin ekonomik yapısının çoğunlukla tarım ve hayvancılığa dayalı olmasından ötürü işsizlik seviyesi yüksek istihdam olanakları yetersiz kalmaktadır. Yine şehrin coğrafi yapısı göz önüne alındığında iklim şartlarının çok elverişsiz olması, özellikle soğuk havalara bağlı olarak birçok iş kolunda faaliyetlerin durmasına sebep olmaktadır. Kış mevsimlerinin uzun ve sert geçmesi kentteki sanayileşme sürecinin de yavaş ilerlemesine neden olmaktadır. Yukarıda da değinildiği üzere hem mevsim koşulları çerçevesinde hem de kırsal alanların fazla olması sebebiyle şehrin ekonomik yapısında çoğunlukla tarım ve hayvancılık yapıyor olsa da bu faaliyetlerde katma değer düşük kalmaktadır. Kentte ekilen tarım alanlarının çoğunda katma değeri düşük arpa, buğday gibi ürünlerin yetiştirilmesi ve bu ürünlerin tarımsal faaliyetlerinin de çoğunlukla geleneksel yapılarla sürdürülmesi yeterince verim alınamamasına sebep olmaktadır. Yine hayvancılık faaliyetlerinde de modern teknolojinin kullanılamaması ve özellikle hayvancılık faaliyetlerinin tamamlayıcı faaliyetleri olan et ve süt üretim ve dağıtım merkezlerinin yetersizliği hayvancılıktan da istenilen verimin alınamamasına neden olmaktadır. Son yıllarda elbette ki teknolojik gelişmelerin çok yüksek seviyelere ulaşması ile birlikte bu alanlarda yaşanan iyileşmeler, modern tarım ve hayvancılık yapılarının kurulması, katma değeri yüksek ürünlerin yetiştirilmesi, bu alanlarda çeşitli eğitimlerin düzenlenmesi gibi etmenler kentin ekonomik gelişmişliğine kısmen de olsa olumlu etki sağlamıştır (Arpaç ve Beşer 2022).

Ağrı İli ülkenin en çok göç veren illerin başında gelmektedir. Yukarıda da değinildiği üzere ekonomik yetersizliklerin olması, geçim sıkıntısının yüksek düzeylerde olması ve daha iyi yaşam arayışları kentteki insanların başlıca göç sebeplerinden olmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi genelinde olduğu gibi Ağrı'da da nüfus artış hızı yüksektir. Kentin üretim kapasitesi ve ekonomik gelişmişliğinin

düşük olması hızla artan nüfusa yeterli imkanları sağlayamayınca göç olayı kaçınılmaz olmaktadır. Yine bölgede yaşanan terör olayları da birçok ailenin daha güvenli hissettikleri bölgelere göç etmelerine neden olmaktadır (Çimen vd 2006).

Ağrı İlinde geri kalmışlığın etkisi sadece ekonomik yapıda değil toplumsal veya sosyokültürel olarak da ciddi düzeyde hissedilmektedir. Kentteki ekonominin çoğunlukla tarım ve hayvancılığa dayalı olması, yeterli istihdam olanaklarının olmaması, göç olaylarının çok yaşanması, nüfus artış hızının yüksek olması gibi birçok olumsuz koşulun varlığı bölge halkının eğitim, sağlık gibi alanlarda da sorunlar yaşamasına neden olmaktadır. Bölgede okuryazarlık oranının düşük olması, eğitim çağındaki çocukların okuldan alınıp çalışmaya sevk edilmesi gibi durumların en önemli sebebi geçim sıkıntılarının olmasından kaynaklanmaktadır. Süreç bu kısır döngüde devam ederken eğitim alamadan, henüz çocuk sayılabilecek yaşlarda aktif çalışma hayatına atılan bireyler ilerleyen yaşlarda toplumsal kuralların da baskısıyla çok ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Çünkü bölgede günümüzde dahi devam eden toplumsal normların bireyler üzerinde keskin etkileri bulunmaktadır. Elbette ki son yıllarda gelişen teknoloji ve değişen dünya düzeni ile birlikte bu olumsuzluklar ciddi oranda azalmış olsa da henüz istenilen düzeylere ulaşamamıştır. Yine sağlık anlamında da yaşanan birçok yetersizliğin en temel kaynağı ekonominin zayıf kalmasıdır. Bölgede sağlık koşullarının iyileştirilmesi için atılan adımların birçoğu farklı nedenlerden ötürü başarı sağlayamamaktadır. Kamu hastanelerinde yeterli tıbbi cihaz ve gereçler son yıllarda temin edilse bile uzman kadroların bölgede kalmamalarından ötürü doktor eksikliği yaşanmaktadır (Arpaç ve Beşer 2022). 2023 yılında bile yüz binin üzerinde nüfusu bulunan kentin merkez ilçesinde sadece bir adet özel hastane bulunmaktadır. Bu durum elbette bölge insanının özel hastaneye ayıracak yeterli bütçesinin olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak bölgede özel hastanelerde veya kamu hastanelerinde gerekli tedavi imkânları bulamayan insanların Erzurum başta olmak üzere çevre illere tedavi olmak için gittikleri gözlemlenmektedir. Bu süreç de zaten zayıf olan kentin ekonomik yapısına daha da zarar vermektedir. Ayrıca Ağrı'da beslenme koşullarının yetersiz düzeylerde olmasının en önemli sebebi de yine ekonominin kırılgan olmasıdır. Kentteki en önemli geçim faaliyeti tarım ve hayvancılık olmasına rağmen en az et ve süt tüketimi yapan illerin başında yine Ağrı gelmektedir. Sebze ve meyve üretimi

yok denecek kadar az olan kentte dışarıdan getirilen ürünler de nakliye maliyetleri ile birlikte ülke ortalamasının üzerinde bir fiyattan pazarda yer almaktadır. Tabi ki bu ürünlerin yüksek fiyatları da zaten geçim sıkıntısı yaşayan bölge insanının alım gücünü daha da düşürmektedir. Ayrıca yine tarım ve hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak da ortaya çıkan birçok bulaşıcı hastalık da kentin en önemli sorunlarından olmaktadır. Genel bir değerlendirme ile Ağrı İli hem sosyoekonomik olarak hem de sosyokültürel olarak geri kalmış bir bölgedir. Ağrı İlinin bölgelerarası gelişmişlik farklılıkların giderilmesi noktasında kamunun gücüne ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır.

4.2. Şehrin Genel Değerlendirmesi

4.2.1. Ağrı'nın Coğrafi Konumu

Ağrı İli Doğu Anadolu Bölgesinin doğusunda yer almakta ve 11.376 km² yüzölçümüne sahiptir. Ağrı'nın yüzölçümü Türkiye genelinin yüzde 1,4'ünü oluşturmaktadır. İl doğusunda İran ile sınır komşusudur. Ülke içerisinde ise Erzurum, Van, Muş, Kars, Bitlis ve Iğdır ile sınırları ulunmaktadır. Diyadin ilçesinden başlayarak Fırat Nehrine kadar uzanan Murat Nehri yaklaşık 722 km uzunluğundadır. Ağrı İlinin topraklarından belenen nehir Fırat Nehrinin en önemli kollarından birini oluşturmaktadır. Kentin yağış rejiminin düzensiz olması ve kış mevsiminde yağan karların uzun süre erimeden yerde kalması akarsu rejimlerini olumsuz etkilemekte ve akarsuların düzensiz olmasına neden olmaktadır. Havaaların ısınmasıyla eriyen karlar akarsu debilerinin kısa sürede yükselmesini sağlamaktadır (SERKA 2013).

Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan TRA2 Düzey 2 bölgesinin illerinden biri olan Ağrı'da yüzey çoğunlukla dağlar, ovalar, yaylalar ve nehirlerden oluşmaktadır. Şehrin rakımı 1632 metredir. En yüksek bölgesi ise 5.137 metre ile sönmüş bir volkanik dağ olan Ağrı Dağı'dır. İlin Doğubayazıt ilçesinde Gürbulak sınır kapısı bulunmaktadır. İran sınırına açılan bu sınır kapısı aktif olarak çalışmaktadır (SERKA 2014).

Büyük ve geniş arazileri ile büyük bir plato olarak da nitelendirilebilen Ağrı İlinin bitki örtüsü bozkırlardan oluşmaktadır. Kışları çok soğuk ve sert geçen ilde yaz

ayları kısa sürmekte ve yağışlı geçmektedir. Ağrı’da en çok yağışın gerçekleştiği mevsim ilkbahar olurken yaz ayları da en az yağışın olduğu mevsim olmaktadır (SERKA 2013).

4.2.2. Ağrı’nın Nüfusu ve Demografik Yapısı

Ağrı İlinin nüfusu 2022 yılında Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) verilerine (TÜİK tarafından derlenen veriler) göre 510.626’dır. Bu nüfusun %61,6’sı şehirlerde yaşarken kalan %38,4’ü kırsal alanlarda yaşamaktadır. Şehrin yüzölçümüne bakıldığında km²’ye 46 kişinin düştüğü görülmektedir. Aşağıda Tablo 9’da Ağrı’nın 1890 -2022 yılları arasında nüfus bilgilerine yer verilmiştir (TÜİK).

Tablo 9. Ağrı İli 1890 – 2022 Yılları Toplam Nüfus ve Yıllara Göre Değişimi

Yıllar	Toplam Nüfus	Fark % (+ -)
1980	368.009	+ %11
1985	421.131	+ %14
1990	437.093	+ %4
2000	528.744	+ %21
2007	530.879	%0
2008	532.180	%0
2009	537.665	+ %1
2010	542.022	+ %1
2011	555.479	+ %2
2012	552.404	- %1
2013	551.177	%0
2014	549.435	%0
2015	547.210	%0

2016	542.255	- %1
2017	536.285	- %1
2018	539.657	+ %1
2019	536.199	- %1
2020	535.435	%0
2021	524.644	- %2
2022	510.626	- %3

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 9 incelendiğinde 2007 yılına kadar nüfus sayımlarının 5 yıl veya daha fazla süre zarfında yapıldığı gözlemlenmektedir. 2007 yılına kadar şehrin nüfusunun düzensiz de olsa bir artış içerisinde olduğu görülmektedir. Ancak 2007 yılından itibaren yıllık derlenen veriler incelendiğinde 2011 yılına kadar ufak artışlarla şehrin nüfusunun arttığı ve 2012 yılı itibariyle düşüş gerçekleştiği görülmektedir. Özellikle 2021 ve 2022 yıllarında ilin nüfusunun ciddi olarak azaldığı görülmektedir. Bu azalmanın en önemli sebebi ise bölge halkının sadece yurtiçinde değil yurtdışına göç etmeleridir. Bu yıllarda özellikle Kanada ülkesine birçok aktif iş gücü göçünün yaşandığını söylemek mümkündür.

Ağrı İlinde özellikle tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yoğun yapılması şehirleşme oranı üzerinde etkili olmuştur. Son yıllarda kırsal kesimlerde yaşanan nüfusun azaldığı görülse de kentleşme belirli bir düzen içerisinde gerçekleşmemektedir. TÜİK verilerine göre 2022 yılında kent nüfusundan 305.208 kişi il veya ilçe merkezlerinde yaşarken 205.086 kişi de kırsal alanlarda yaşamaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi il genelinde tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yoğun yapılması kırsal alanlardan göç edip şehir merkezine yerleşen vatandaşların sağlıklı bir şehirleşme sürecinin sağlayamamasına neden olmaktadır. Özellikle bu faaliyetlerin il veya ilçe merkezlerinde de devam etmesi çarpık kentleşme ve gecekondulaşma sorunlarını beraberinde getirmiştir.

Ağrı’da yetersiz istihdam olanakları, sağlık faaliyetlerindeki yetersizlikler, eğitim olanaklarının düşük olması ve buna benzer birçok nedenden ötürü göç olayları yaşanmaktadır. Özellikle son yıllarda yurtdışı kaynaklı olarak da yaşanan göç olayları kentin nüfusunun azalmasına da neden olmaktadır. Ancak ilin doğurganlık oranının da ülke geneline göre yüksek olması yaşanan göç olaylarının nüfus azalışında ciddi farklar yaratmadığını göstermektedir.

Tablo 10. Ağrı İli 1975 – 2016 Yılları Arasında Göç Verileri

Dönemler	Toplam Nüfus	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı (binde)
2021 - 2022	510626	16871	37676	-20805	-39,9
2020 – 2021	524644	14858	34800	-19942	-37,3
2019 – 2020	535435	14626	24353	-9727	-18,0
2018 – 2019	536199	16342	28158	-11816	-21,8
2017 - 2018	539657	20091	29482	-9391	-17,3
2016 - 2017	536285	15088	32479	-17391	-31,9
2015-2016	542255	14306	30811	-16505	-30,0
2014-2015	547210	16597	32174	-15577	-28,1
2013-2014	549435	14480	30995	-16515	-29,6
2012-2013	551177	14725	28477	-13752	-24,6
2011-2012	552404	12856	27984	-15128	-27,0
2010-2011	554479	15508	25182	-9674	-17,3
2009-2010	542022	14950	22966	-8016	-14,7
2008-2009	537665	12115	22613	-10498	-19,3
2007-2008	532180	12195	27450	-15255	-28,3
1995-2000	451287	24586	50799	-26213	-56,4
1985-1990	372450	17162	54474	-37312	-95,4
1980-1985	345873	13662	32667	-19005	-53,5
1975-1980	297713	9798	34784	-24986	-80,5

Kaynak: TÜİK, Ağrı İlinin Sosyoekonomik Profili (2018).

Yukarıda tablo 10’da Ağrı İlinde 1975 – 2022 yılları arasında toplam nüfus ve göç oranları verilmiştir. Tablo 10’daki veriler incelendiğinde 2007’li 2008’li yıllara değin çok göç veren kentin 2010 yılında net göç hızının en düşük seviyede olduğu görülmektedir. Ancak son yıllarda yeniden hızlı göç vermeye başlayan kentte

net göç hızının artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Özellikle 2020 – 2021 ve 2021 – 2022 dönemlerinde net göç hızının negatif yönde çok yükseklerde olduğu görülmektedir. Bu dönemlerde Ağrı İlinde yurtdışına göç eden genç nüfusunun etkisinin çok olduğu düşünülmektedir.

4.2.3. Ağrı’da Eğitim, Sağlık, Kültürel ve Çevresel Altyapı

Ağrı İli sosyoekonomik gelişmişlik seviyesi bakımından geri kalmış bir ildir. Bölgesel gelişmişlik seviyesi en az olan illerden biri konumundadır. Bölgesel kalkınmanın ulusal kalkınmanın bir parçası olarak değerlendirildiği günümüz ekonomik yapılarında altyapı yatırımları çok önem arz etmektedir. Özellikle eğitim ve sağlık yatırımları yetersiz olan kentin bu yetersizliklere bağlı olarak gelişen birçok sorunu bulunmaktadır.

4.2.3.1. Ağrı’da Eğitim Altyapısı

Ağrı İli Türkiye’de eğitim seviyesi en düşük olan illerden biri konumundadır. Türkiye’nin en az gelişim gösteren bölgesi TRA2 bölgesi olmakla beraber bu bölgenin de en az gelişim gösteren ili Ağrı’dır. Ağrı’da okuryazarlık oranı da oldukça düşük kalmakla birlikte kadın ve erkekler arasında okuryazarlık farkı da oldukça yüksektir. Ağrı İlinin okuryazarlık oranı genel olarak % 68 iken kentteki erkeklerin okuma yazma oranı %82,7 kadınların okuma yazma oranı ise % 52,3 olarak gözlemlenmektedir (Ağrı İlinin Sosyoekonomik Profili 2018). Taşınmalı eğitim sisteminin yaygın olduğu kentte kız çocuklarının eğitime devam etmesi kolaylaşmış olmasına rağmen özellikle ilkokuldan sonra kız çocuklarının eğitimlerine devam etmedikleri sıklıkla görülmektedir. Şehir merkezlerinde bu durum biraz daha olumlu gelişirken kırsal kesimlerde çoğunlukla çocuklar eğitim haklarından mahrum kalmaktadırlar. Bu durumun birçok sebebi bulunmakla birlikte en temelde ekonomik yetersizlikler ve bilinçsizlik düzeyinin yüksek olması olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeterli düzeyde istihdam olanağı bulamayan, çoğunlukla tarım ve hayvancılıkla kıt kanaat geçimini sürdürmek zorunda kalan, aynı sebeplerden dolayı kendileri de eğitimsiz kalmış olan bölge halkı çocukların eğitimine ne yeterli kaynağı sağlayabilmekte ne de yeterli özeni gösterebilmektedir. Erkek çocuklar çalışabilecek yaşa geldiğinde çoğunlukla büyükşehirlerle veya yurtdışına gidip para kazanmak zorunda kalmakta kız çocukları da eğitimleri kesildikten sonra çoğunlukla erken

yaşlarda evlendirilmektedir. Bu kısır döngü toplumu eğitimsiz bırakmakla beraber başkaca sorunları da beraberinde getirmektedir. Örneğin küçük yaşta evlendirilen kız çocukları henüz daha evliliğin veya anne olmanın gerektirdiği sorumlulukları tam kavrayamamışken, henüz kendisi anne veya babasının şefkatine ihtiyaç duyacağı yaşlarda anne olunca bu durumu kaldıramamakta ve birçok psikolojik sorunlar yaşamaktadırlar. Özetle eğitim altyapısı yetersiz olan Ağrı İlinin ekonomik sorunlarla da pekiştirilen bu sorunsalı yarattığı hem doğrudan hem de dolaylı olumsuzluklarla en büyük toplumsal sorun olarak karşımıza çıkmaktadır ((Çimen vd 2006).

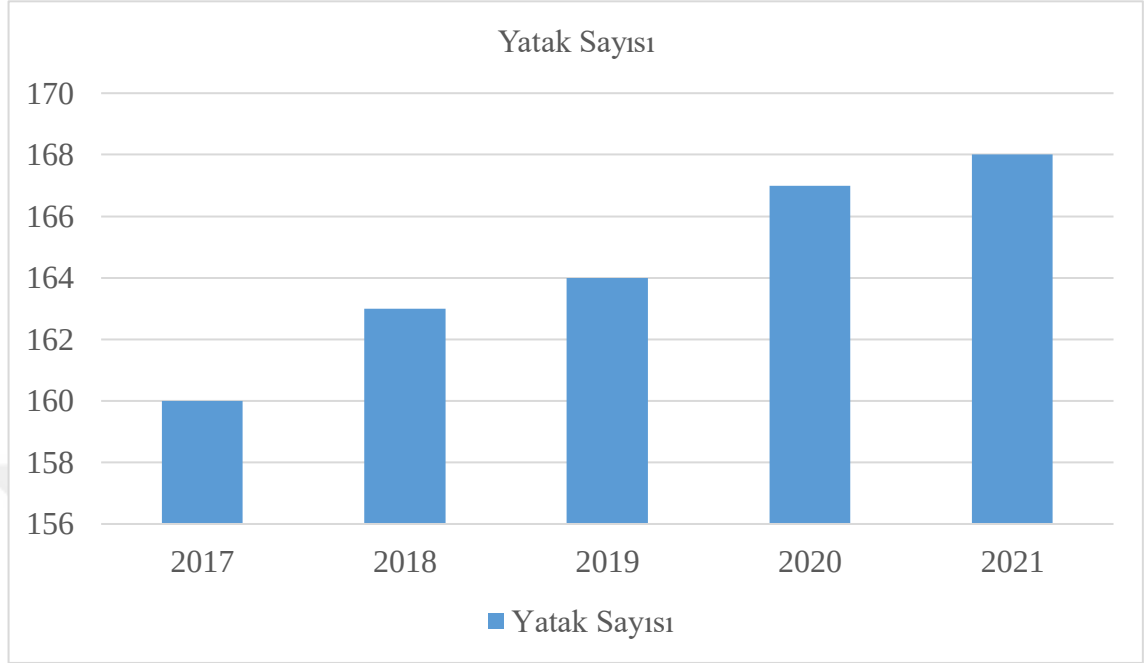
Ağrı İlinde eğitim olanakları da yetersiz kalmaktadırlar. Şehir merkezinde 2007 yılında eğitim faaliyetlerine başlayan Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi şehrin eğitim yapılmasına çok ciddi katkı sağlamış olmakla beraber halen daha istenilen düzeyin yakalanamadığı düşünülmektedir. Özellikle ekonomik yapının geri kalmasından ötürü kentteki yaşam standartları da düşük olmaktadır. Buna bağlı olarak öğretmenlerin birçoğu zorunlu görev süresini tamamladıktan sonra kentten ayrılmaktadır. Bu da nitelikli eğitim düzeyinin düşmesine neden olmaktadır. Kentten ayrılan öğretmenler sadece başka şehirlerde yaşayıp da Ağrı'ya atanan öğretmenler değil aynı zamanda Ağrı'nın yerel halkından da öğretmen olan birçok kişi başka illere gitmeyi tercih etmektedirler. Yine kentteki eğitim kurumlarının yetersizliği de eğitim seviyesinin eksik kalmasına neden olmaktadır. Son yıllarda gerekli kamu yatırımları ile Milli Eğitim Bakanlığına bağlı eğitim kurumları artmakla birlikte henüz şehrin eğitim ihtiyacını karşılayamamaktadır. Özellikle kırsal bölgelerde birleştirilmiş sınıflarda eğitim gören çocuklar gelişmiş bölgelerdeki akranlarına oranla çok geri kalmaktadırlar. Bu çerçevede Ağrı'da yeni eğitim alanlarının yapılması, nitelikli eğitim seviyesinin artması için bölgede görev yapan öğretmenlere özendirici teşviklerin verilmesi, özel okul veya dersane gibi kurumların geliştirilmesi ve sayılarının arttırılması için teşvik programlarının yapılması, özel yatırımcılara gerekli rekabet ortamının sağlanması gibi çalışmalar ile kentin eğitim seviyesine sınıf atlatmanın mümkün olabileceği düşünülmektedir.

4.2.3.2. Ağrı’da Sağlık Altyapısı

Ağrı İli sağlık olanakları bakımından çok yetersiz durumdadır. Ağrı Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Doğubayazıt Devlet Hastanesi, Patnos Devlet Hastanesi gibi büyük sayılabilecek hastaneler mevcut olsa bile gerekli ekip ve donanımların yetersizliğinden ötürü sağlık olanakları açısından çok geri kalmaktadır. Bölge insanının başta Erzurum ve Van olmak üzere sağlık açısından çevre illere muhtaç durumda olması bu durumun en önemli kanıtı olmaktadır. Zaten ekonomik anlamda zorluklar yaşan bölge insanı sağlık sorunlarının çözümü adına başka illere gitmek zorunda kalınca hem sosyolojik olarak hem de ekonomik olarak olumsuz süreçlerle karşı karşıya kalmaktadır. Birçok noktada çevre illerdeki tedavilerini de sonuca ulaşmadan bırakmak zorunda kalan insanlar giderek bozulan sağlıklarına çözüm üretemedikleri gibi bu süreçte maddi olarak da yıpranmaktadırlar. İldeki kamu hastanelerinin yetersizliği gibi özel hastanelerin de çok az miktarda olması, var olan özel sağlık kuruluşların da nitelikli bir hizmet veremediği görülmektedir.

Ağrı’da Ağrı Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Ağrı Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi ve 7 ilçenin devlet hastaneleri olmak üzere toplamda 9 adet resmi sağlık kuruluşu bulunmaktadır. Son yıllarda yapılan kamu yatırımları ile birlikte sağlık olanakları iyileştirilmeye çalışılmakta. Özellikle bölge halkının ihtiyaçlarına cevap verebilecek sağlık kuruluşları açarak veya var olan sağlık kuruluşlarının daha verimli hale getirilmeye çalışarak bu sorunun giderilmesi hedeflenmektedir. Grafik 2’de 2017 – 2021 yılları arasında Ağrı İlinde bulunan hastanelerde yüz bin kişiye düşen toplam yatak sayıları gösterilmiştir. Grafik 2 verileri incelendiğinde yıllara göre yüz bin kişi başına düşen yatak sayısının her yıl arttığı gözlemlenmektedir. Özellikle 2018 yılında faaliyete başlayan 450 yataklı Ağrı Eğitim ve Araştırma Hastanesi bu artışın en önemli nedenlerinden biri olarak göze çarpmaktadır.

Grafik 2. Ağrı İlinde 2017 – 2021 Yılları Arasında Yüz Bin Kişi Başına Toplam Hastane Yatak Sayıları

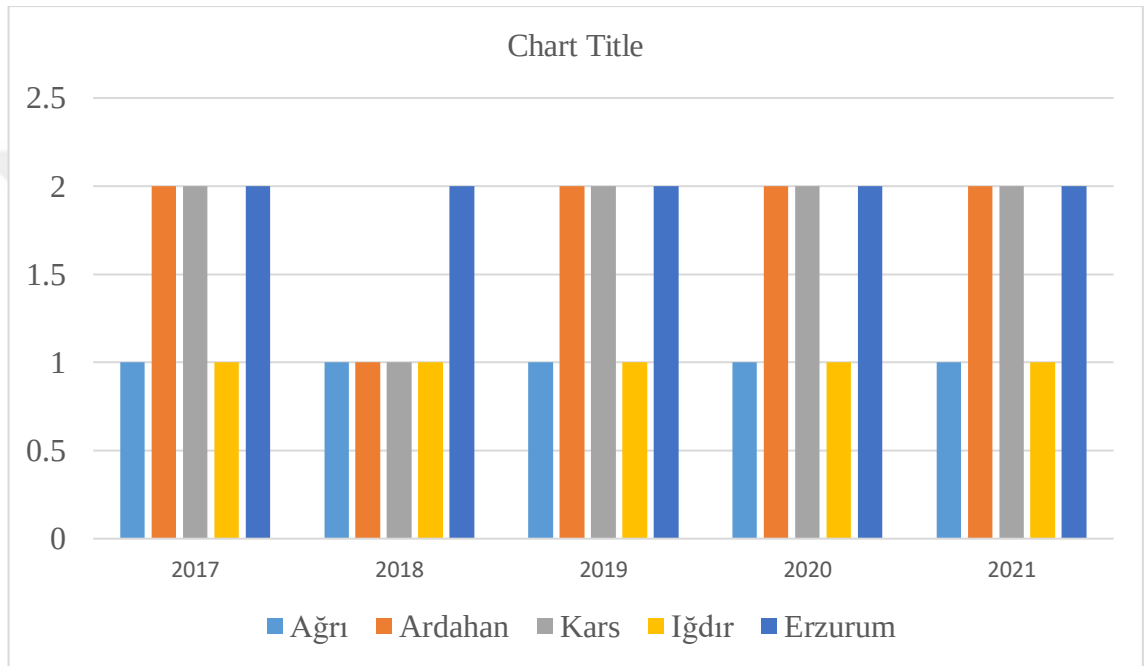
Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 2 verilerine göre her ne kadar hastane yatak sayısı yıllara göre artış göstermiş olsa bile yeterli olmamaktadır. Zira yine TÜİK verilerine göre 2021 yılında Ağrı’da yüz bin kişiye 168 hastane yatağı düşerken Aynı yılda Erzurum’da yüz bin kişiye 481 hastane yatağı düşmektedir. Ağrı’da 2021 TÜİK verilerine göre toplamda 883 hastane yatağı bulunurken Erzurum’da aynı yıl verilerine göre 3.638 adet yatak bulunmaktadır. Bu da iki şehir arasındaki sağlık olanakları farkını göz önüne sermektedir. Ağrı’da bölge halkı çoğu zaman yatış gerektiren tedavilerde bizzat Ağrı sağlık kuruluşları tarafından Erzurum’a veya başka bir ile sevk edilmektedirler. Bu çerçevede yine kamu yatırımlarının yetersiz kaldığı ve ilin sağlık altyapısının hem yetersiz kaldığı hem de çevre illere bağımlı olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Ağrı da bin kişiye 1 hekim düşmektedir. Aşağıda Grafik 3’te 2017 – 2021 yılları arasında TRA2 bölgesi illeri ve Erzurum illine ait bin kişiye düşen hekim sayısı TÜİK verileri ile derlenerek düzenlenmiştir. Grafik 3 incelendiğinde sağlık olanaklarının yetersizliğinin sadece sağlık kuruluşlarının yetersizliği ile değil nitelikli hekim sayısı ile de alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Eğitim altyapısındaki

yetersizliklerde olduğu gibi yine sağlık alanında da nitelikli hekimler zorunlu görev sürelerini tamamladıktan sonra daha gelişmiş illere tayin olmaktadır. Bu durum da kentteki hekim yetersizliğini daha da arttırmaktadır. Sağlık Bakanlığı tarafından yeni kadroların açılması ve bu bölgede görev yapan hekimlere özendirici teşviklerin yapılması ile bu olumsuz durumun nispeten giderilebileceği düşünülmektedir.

Grafik 3. 2017 – 2021 Yılları Arasında TRA2 Bölgesi İlleri ve Erzurum İli Bin Kişiye Düşen Hekim Sayıları

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

4.2.3.3. Ağrı’da Kültürel Altyapı

Ağrı İli Mezopotamya bölgesinde olması ve geçiş noktalarında olması sebebiyle kadim bir tarihe sahiptir. Kentin tarihi ve tarihsel süreci çalışmanın konusu olmadığından üzerinde durulmayacaktır. Ancak kenti gerek doğal varlıklarıyla gerekse de kültürel yapısıyla değerli bir tarihsel bütünlük içerisinde değerlendirmek mümkün olmaktadır. Özellikle 5137 metre yüksekliği ile Türkiye’nin en yüksek dağı konumunda bulunan Ağrı Dağı kentin simgesi haline gelmiştir. Doğubayazıt ilçesi sınırlarında bulunan Ağrı Dağı’na yıl içerisinde birçok ziyaretçi gelmektedir. Yine Doğubayazıt ilçesinde bulunan Meteor Çukuru, İshak Paşa Sarayı, Ahmedî Hani Türbesi gibi tarihi değer taşıyan yapılar da turizm açısından değerli yapılardır.

Ayrıca Diyardin İlçesinde bulunan tarihi Maya Kenti, Diyardin Kaplıcaları, Diyardin Kanyonu gibi bölgeler de şehrin en önemli kültürel mirasları arasında yerini almaktadır. Yine Taşlıçay ile Doğubayazıt sınırları arasında bulunan Balık Gölü de kentin değerli doğal varlıklarındandır. Ovaları, geniş yaylaları ile Ağrı şehri doğal turizmin geliştirilmesine uygun bir bölge olmaktadır.

Son yıllarda Ağrı’da kültürel faaliyetler özellikle sosyal medya tanıtımları ile farklı bir boyut kazanmıştır. Doğubayazıt ilçesinde İshak Paşa Sarayı’nda ve ilçenin farklı bölgelerinde çekilen marka reklamları ve yine Doğubayazıt’ta gerçekleştirilen müzik festivalleri, Taşlıçay Belediyesi tarafından her yıl düzenlenen Balık Gölü festivali gibi etkinlikler kentin hem tanıtımına önemli katkılar sunmaktadır. Bu tür etkinlik ve tanıtım faaliyetleri hem bölge halkının hem de başka bölgelerdeki insanların kentin tarihi ve doğal yapılarını ziyaret etmelerini sağlamaktadır.

Ağrı’nın geleneksel yemekleri ve bu yemeklerle ilgili tescil işlemlerinin yapılması da son yıllarda olumlu gelişme olarak nitelenmektedir. Kentte bu tür faaliyetlerle özellikle katma değeri yüksek ticari yapılanmaların kurulması hedeflenmektedir. Bölge insanının ekonomik güçlüklerle mücadele etmesinden kaynaklı olarak kültürel ve turizm faaliyetlerine yeterli katılımın sağlanmadığı görülmektedir. Ancak gerekli teşvik ve yatırımlarla bu süreçten daha olumlu sonuçlar alınmasının sağlanacağı düşünülmektedir.

4.2.3.4. Ağrı’nın Çevre ve Belediye Hizmetleri Altyapısı

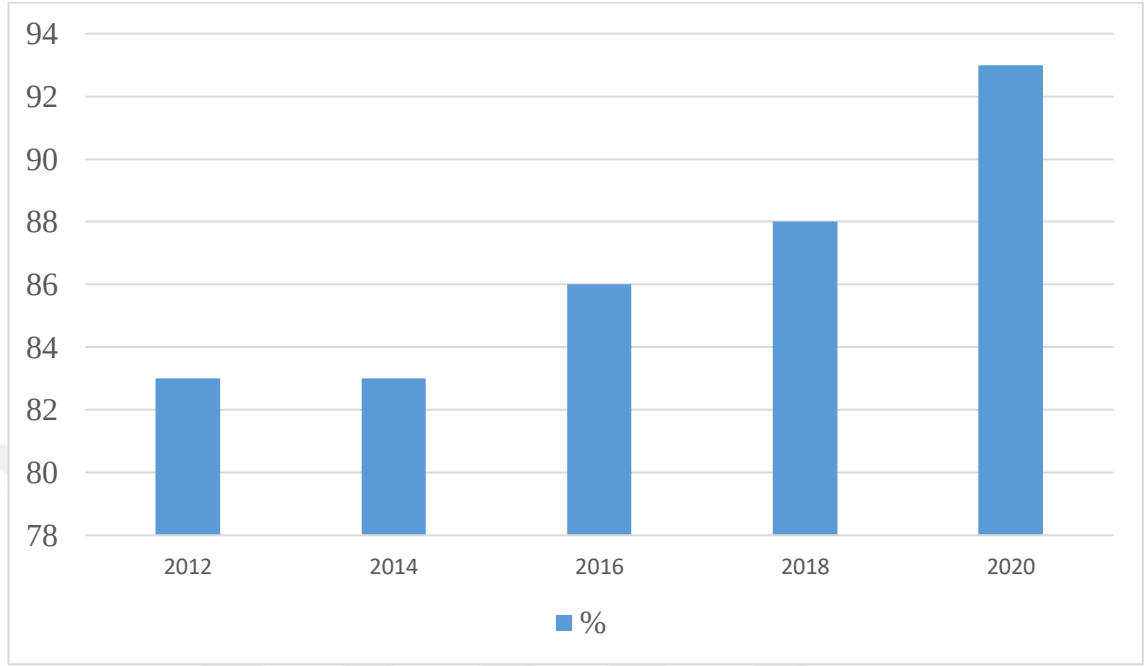
Ağrı’da hem şehir merkezinde hem de ilçelerde çarpık kentleşme çok yüksek düzeylerdedir. Bölgede çoğunlukla hayvancılık faaliyetleri yapılması kırsal alanlardaki geleneksel yerleşim düzeni şehir merkezlerinde de görülmektedir. Kent merkezinde kırsaldan göç edip gelen halkın hayvancılık faaliyetlerini yürütmesi için yaşam alanlarının çok yakınında ahır vb. yapıları yapması bu sürecin olumsuz ilerlemesine neden olmaktadır. Son yıllarda özellikle Toplu Konut İdaresi (TOKİ) tarafından yapılan çok katlı binalar ile birlikte kentteki yapıların da düzenlendiği görülmektedir. Ancak belediye denetimlerinin yetersizliği ve siyasi rantlar yüzünden yapılan yapılarda çevre koşulları çok gözetilmemektedir. Şehirleşme sürecinin en önemli noktalarından biri olan çevre düzenlemesi son yıllarda gelişim göstermiş olsa da yeterli düzeyde değildir. Özellikle kenar mahallelerde yukarıda da değinildiği

üzere hayvancılık faaliyetleri yoğun olarak yapılmakta ve bu durum kentin sağlıklı şehirleşmesine engel teşkil etmektedir. 2021 yılında temeli atılan ve günümüzde halen yapımı devam eden Hayvancılık Bölgesi Ahırlar Projesi ile şehir merkezinde kalan hayvancılık faaliyetlerinin şehir dışına taşınması hedeflenmektedir. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Ağrı Valiliği ve Ağrı Belediyesi'nin ortak işbirliği ile yürütülen proje Ağrı İli, Merkez İlçesi, Baloluk Köyü ve Bölükbaşı Köyüne 314 ahır, 3 veteriner binası ve et entegre tesisi kurularak çevre düzenlemesi yapılması planlanmaktadır. Bu proje ile şehir merkezinde kalan ahırların bu tesislere taşınması ile kentin çevre altyapısının düzenlenmesi planlanmaktadır (www.agri.tarimorman.gov.tr.)

Ağrı İlinde şehir merkezlerinde yolların çoğu asfalt olmasına rağmen yeterli bakım, onarım ve yenilemeler yapılmadığı için genel olarak kötü durumdadır. Özellikle son yıllarda şehir merkezinde doğalgaz çalışmaları yüzünden kent merkezindeki yolların birçoğu önemli hasarlar almış durumdadır. 2022 yılının sonları ile 2023 yılının başlarında gerçekleştirilen asfaltlama çalışmaları ile bu olumsuz durum kısmen çözülmüş olsa da tamamen giderilmemiştir. Belediye hizmetleri dışında kalan şehirlerarası yollar Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından yenilenmekte ve onarılmakta olduğu için şehir merkezlerine nispeten daha sağlıklı olmaktadır.

Ağrı'da içme suyu ve kanalizasyon çalışmaları iyi seviyelerdedir. TÜİK verilerine göre Ağrı genelinde içme suyu şebekesi bulunan nüfusun oranı %96'dır. Yine aynı kurumun verilerine göre Ağrı'da kanalizasyon hizmeti verilen Nüfusun oranı 2020 yılında yüzde 93 olmuştur. Grafik 4'te Ağrı'da yıllara göre kanalizasyon hizmeti verilen belediye nüfusunun toplam belediye nüfusuna oranı TÜİK verileri ile değerlendirilmiştir.

Grafik 4. Ağrı’da 2012 – 2020 Yılları Arasında kanalizasyon Hizmeti Verilen Belediye Nüfusunun Toplam Belediye Nüfusuna Oranı (%)

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 4’teki veriler incelendiğinde yıllara göre kanalizasyon hizmetlerinde gelişme olduğu görülmektedir.

4.3. Ağrı İlinin Yatırım Ortamı Ve Ekonomik Sektörleri

4.3.1. Ağrı’da Tarım ve Hayvancılık

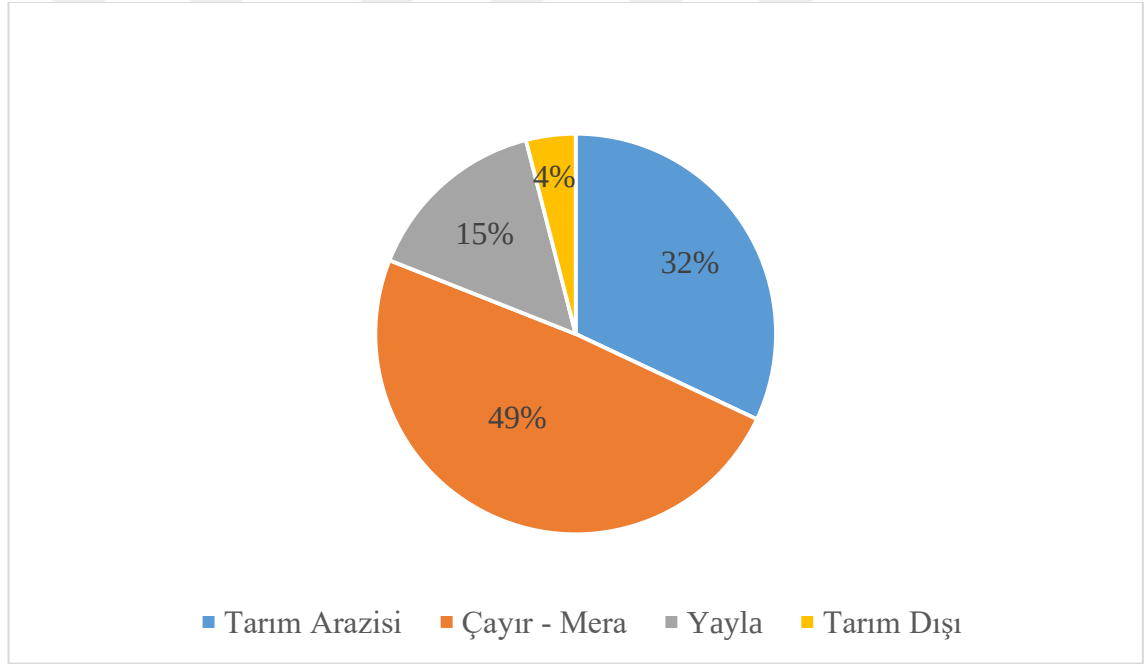
Ağrı’da en önemli ekonomik faaliyet ve geçim kaynağı tarım ve hayvancılık faaliyetleridir. Ancak iklim koşullarına bağlı olarak tarım faaliyetleri kısıtlı koşullarda gerçekleşmektedir. Geleneksel yapı ile sürdürülen bu faaliyetlerden yeterli verim alınamamaktadır. Özellikle katma değeri yüksek ürünlerin yetiştirilmesi kış mevsiminin çok uzun sürmesi nedeniyle mümkün olamamaktadır. Bu durum da tarımdan düşük verim alınmasına neden olmaktadır.

4.3.1.1. Tarım Arazilerinin Kullanımı

Ağrı’da arazilerin %35’i çayır veya ormanlık alan olarak kullanılabilen araziden oluşmaktadır. Bu araziler çok fazla meyilli olup erozyona uğramış alanlardır. Çoğunlukla taşlı ve bozuk bir yüzeye sahip bu araziler kuru, bataklık veya

elverişsiz topraklardır. Bu alanlara gerekli düzenleme ve çalışmalar yapılarak çayır veya ormanlık alan olarak kullanılmak mümkündür. İlin arazilerinin %16,6'sı sürekli çayır olarak kullanılmaya müsait arazilerdir. Bu çayırarda tarla bitkileri de yetiştirilebilmektedir. %16,5'i çayır veya ormanlık alan olarak kullanımı bile zor olan, çok ciddi tedbirlerin alınmasına bağlı olan arazilerdir. Bu arazilerin meyil düzeyi yüksektir ve aynı zamanda erozyona çok maruz kalmış topraklardır. % 9,15'i gerekli bazı tedbirlerin alınmasıyla birlikte kolaylıkla işlenebilen tarım arazileridir. % 8,54'ü özellikle çapa bitkilerinin üretilebileceği uygun zirai tarım alanlarıdır. % 7,1'i ise düz, verimli, işlenmesi kolay ve derin tarım arazileridir (Ağrı İlinin Sosyoekonomik Profili 2018).

Grafik 5. Ağrı'da Arazi Kullanım Durumuna Göre Arazi Sınıflandırması

Kaynak: Ağrı Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü'nün Ağrı İli 2022 Yılı Çevre Durum Raporundaki veriler derlenerek hazırlanmıştır.

Grafik 5'teki verilere de bakıldığında ildeki arazilerin % 32'si tarım alanı olarak kullanılmaktayken, arazilerin büyük çoğunluğu çayır ve mera olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle hayvancılık faaliyetleri için çayır ve meralar önem arz etmektedir.

4.3.1.2. Tarımsal Üretim

Ağrı'da tarımsal üretim alanların birçoğu aile işletmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu işletmelerde çalışanlar da çoğunlukla aile bireylerinden oluşmaktadır. Bu durum da kurumsal ve organize tarım yapılmasına engel oluşturmakta ve tarımsal üretimden katma değeri yüksek verim alınmasını engellemektedir.

Ağrı'da 1.871.520 dekar sulanabilir tarım arazisi bulunmaktadır. Ağrı İl Tarım ve Orman Müdürlüğü tarafından yayınlanan Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyet Raporuna göre bu alanların 923.560 dekarı sulanmaktadır. Ağrı'da Yazıcı Barajı ve Patnos Barajı olmak üzere 2 adet sulama barajı bulunmaktadır. Ayrıca Taşlıçay Derecik Gölet'i, Patnos Yeşilhisar Gölet'i ve Patnos Yukarı Göçmez Gölet'i de sulama amaçlı kullanılan göletlerdir. Ağrı'da tarımsal faaliyetlerin geleneksel yapıdan kurtarılarak modern tarım teknikleri kullanılarak katma değeri yüksek verim alınması hedeflenmektedir. Bu kapsamda Ağrı Valiliği ve İl Tarım ve Orman Müdürlüğü koordinesinde birçok yerel proje hayata geçirilmektedir. Bu kapsamda birçok teçhizat, makine, ekipman alımı gerçekleştirilmiş ve bu alanda kamu yatırımları ile tarımsal üretimde verimlilik esas alınmıştır (Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyetler Raporu).

Tablo 11. Ağrı İlinde 2021 Yılında Makine, Alet ve Ekipman Varlığı

Ekipman Adı	Adedi
Traktör	8.790 Adet
Römork	8.905 Adet
Sap Döver ve Harman Makinesi	5.390 Adet
Çayır Bıçme Makinesi	5.482 Adet
Kültivatör	3.973 Adet
Gübre Dağıtma Makinesi	2.337 Adet
Pülverizatör	1.470 Adet

Mibzerler	1.451 Adet
Biçerdöver	7 Adet
Balya Makinesi	310 Adet
Pulluk	6.442 Adet
Diskaro	1.610 Adet
Sulama Sistemleri	668 Adet
Silaj Makinesi	38 Adet

Kaynak: Ağrı İl tarım ve Orman Müdürlüğü, Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyetler Raporu verileri derlenerek hazırlanmıştır.

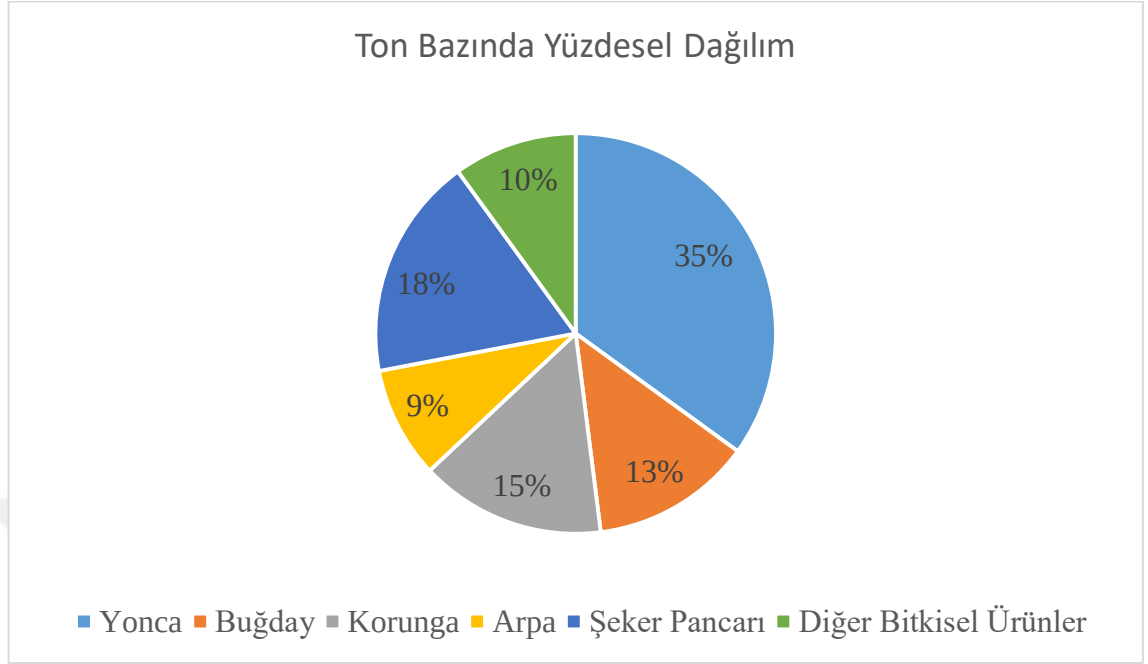
Tablo 11’de Ağrı’da 2021 yılı itibariyle var olan tarımsal üretimde kullanılan makine, teçhizat ve alet sayılarına yer verilmiştir. Bu tarım makinelerinin kullanımı ne oranda yaygınlaştırılırsa tarımsal üretimden elde edilen verim de o oranda artacaktır.

4.3.1.3. Bitkisel Üretim

Ağrı’da sert karasal iklim hakim olduğundan bitkisel üretim çok fazla tercih edilmemektedir. İlin üretimi daha çok arpa ve buğday gibi tahıl ürünleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Tahıl ürünleri hem insan beslenmesinde hem de saman ve ot olarak hayvan beslenmesinde kullanıldığından üretim alanı çok daha fazla konumdadır. Ayrıca kentte üretim yapan çiftçilerin birçoğu geleneksel yapıdan kurtulamamış ve katma değeri yüksek ürünler üretme konusunda gerekli atılımları gerçekleştirememişlerdir (Ağrı İlinin Sosyoekonomik Profili 2018).

Aşağıda grafik 6’da Ağrı İlinde 2021 yılında üretilen bitkisel ürünlerin ton bazında yüzdesel dağılımı gösterilmektedir.

Grafik 6. Ağrı İlinde 2021 Yılında Üretilen Bitkisel Ürünlerin Yüzdesel Dağılımı

Kaynak: Ağrı İl tarım ve Orman Müdürlüğü, Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyetler Raporu verileri derlenerek hazırlanmıştır.

Grafik 6 incelendiğinde ildeki üretim alanlarının çoğunu yonca, buğday, şeker pancarı, arpa korunga gibi tahıl ürünlerinden oluştuğu görülmektedir. Meyve, sebze, mısır, Ayçiçek gibi ticari getirisi yüksek ürünlerin ya üretilmediği ya da çok az düzeylerde üretildiği görülmektedir. Bu kapsamda değerlendirildiğinde kentte üretim yapılabilecek çok geniş alanların olmasına rağmen ekonomik getirisi düşük ürünlerin üretimi nedeniyle bitkisel üretim alanında yeterli verim alınamamaktadır.

Aşağıda tablo 12’de 2021 yılında Ağrı’da üretilen bitkisel ürünlerin ekilen alanları ve üretilen miktarları verilmiştir.

Tablo 12. Ağrı’da 2021 Yılı Bitkisel Üretim Durumu

Ürün Adı	Ekilen Alan (da)	Üretim Miktarı (ton)
Tarla Bitkileri	2.483.976	982.958
Meyveler	6.679	13.440
Sebzeler	6.651	1.074

Kaynak: Ağrı İl tarım ve Orman Müdürlüğü, Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyetler Raporu verileri derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 12'deki veriler incelendiğinde tarla bitkilerinin en çok ekilen ürünler olduğu görülmektedir. Ancak en çok ekilen alanlar tarla bitkileri olmasına rağmen verim olarak en az verimin alındığı ürünler yine tarla bitkileri olduğu görülmektedir. Özellikle meyve üretiminde ekilen alana göre üretimin çok verimli olduğu görülmektedir. Bu durum da katma değeri yüksek, ekonomik getirisi yüksek ürünlerin üretiminin ne düzeyde önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Son yıllarda Ağrı'da bu tür ekonomik getirisi yüksek meyve ve sebze üretiminin teşvik edildiği ve desteklendiği görülmektedir.

4.3.1.4. Hayvancılık

Ağrı İlinde hayvancılık kentteki en önemli ekonomik faaliyetlerinden biri konumundadır. Özellikle çok sayıda geniş mera ve çayrlara sahip bölgede büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık çok yoğun yapılmaktadır. Ağrı İl tarım ve Orman Müdürlüğü, Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyetler Raporu verilerine göre Türkiye'de büyükbaş hayvan varlığı sıralamasında Ağrı 11. Sırada yer almaktadır. Ayrıca Ağrı'dan Türkiye'nin birçok iline de hayvan satışı gerçekleşmektedir. Bu kapsamda Ağrı hayvan borsasında ekonomik canlılık sürekli görülmektedir. Aşağıda tablo 13'te 2021 yılı itibariyle Ağrı'da bulunan büyükbaş hayvan sayıları ırk ayrımına göre verilmiştir.

Tablo 13. 2021 Yılı Toplam Büyükbaş Hayvan Varlığı

İrki/Cinsi	Hayvan Sayısı (adet)
Yerli	127.957
Melez	256.765
Kültür	27.183
Manda	1.107
TOPLAM	413.012

Kaynak: Ağrı İl tarım ve Orman Müdürlüğü, Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyetler Raporu verileri derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 13'teki verilere bakıldığında yerli ve melez hayvanların sayısının en çok olduğu görülmektedir. Bu hayvan türünün bu kadar çok olmasındaki en önemli neden ise ticari faaliyet olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Yine Ağrı İl tarım ve Orman Müdürlüğü, Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyetler Raporu verilerine göre Ağrı İlinde büyük baş hayvan sayısı 2021 yılında bir önceki yıla göre 1.829 adet artmıştır.

Ağrı'da küçükbaş hayvancılık ticareti büyükbaş hayvancılık ticaretine oranla daha az yapılmasına rağmen küçükbaş hayvan sayısı kentte çok daha fazladır. Küçükbaş hayvancılık ticaretinin daha az yapılmasının nedeni ise büyükbaş hayvanların besi ve kurbanlık olarak daha fazla tercih edilmesidir. Ağrı'da 2021 yılı itibarıyla Ağrı İl tarım ve Orman Müdürlüğü, Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyetler Raporu verilerine göre 1.427.144 adettir. Aynı rapora göre küçükbaş hayvan varlığı bakımından Ağrı Türkiye'de 9. sıradadır. Ağrı'da küçükbaş hayvan sayısında 2021 yılında bir önceki yıla göre 40.746 adet artış görülmüştür (Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyetler Raporu)

Tablo 14'te 2021 yılı itibarıyla Ağrı'daki küçükbaş hayvan varlığını gösteren sayılar verilmiştir.

Tablo 14. 2021 Yılı Toplam Küçükbaş Hayvan Varlığı

Küçükbaş Hayvan Cinsi	Hayvan Sayısı (adet)
Koyun	1.360.509
Keçi	66.635
Toplam	1.427.144

Kaynak: Ağrı İl tarım ve Orman Müdürlüğü, Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyetler Raporu verileri derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 14'teki veriler incelendiğinde küçükbaş hayvan sayısının yüksek seviyelerde olduğu görülmektedir. Çoğunlukla yaz aylarında çayırarda otlatılarak kış aylarında ise kapalı ortamda beslenen küçükbaş hayvanların ticari faaliyetleri büyükbaş hayvancılığa göre daha az olmaktadır.

Ağrı’da arıcılık faaliyetleri de çok aktif olan ekonomik faaliyetlerden biridir. Kentin geniş yaylalarında yetişen doğal bitki florası sayesinde arıcılık faaliyetleri rahatlıkla yapılabilmektedir. Kekik, papatya, dağ çiçekleri, gelin otu gibi doğal bitki örtüsü haricinde tarım üretimi yapılan yonca, korugan, ayçiçeği gibi bitkiler de arıların bal üretimi konusunda çok önem arz etmektedir. Aşağıda Tablo 15’te Ağrı İlinde 2021 yılı arıcılık faaliyetleri ile ilgili bilgilere yer verilmiştir (Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyet Raporu).

Tablo 15. 2021 Yılı Arılı Kovan Varlığı

Arıcılık Yapan İşletme Sayısı	274
Kovan Sayısı (adet)	25.142
Kovan Başına Ortalama Bal Verimi (kg)	9,54
Toplam Bal Üretimi (ton)	239.799
Toplam Bal Mumu Üretimi (ton)	6.189

Kaynak: Ağrı İl tarım ve Orman Müdürlüğü, Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyetler Raporu verileri derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 15 verileri incelendiğinde hem bal üretiminde hem de bal mumu üretiminde iyi seviyelerin yakalandığı görülmektedir. Ancak ekonomik veya ticari faaliyet olarak bal üretiminde Ağrı İlinde henüz istenilen seviyelere gelinmediği düşünülmektedir. Bu kapsamda özellikle arıcılık faaliyetleri ve buna bağlı olarak bal üretimi ticaretinde kamu yatırımları ve kamu teşvikleri ile yerli üreticilerin desteklenmesi gerektiği düşünülmektedir.

4.3.2. Ağrı’nın Sanayi Durumu

Günümüzde küreselleşen ekonomik yapıda ekonomik kalkınmanın ve ekonomik büyümenin sanayileşme sürecinin artışına ve buna bağlı olarak ihracata dayalı üretim olanakları ile mümkün olacağı öngörülmektedir. Ekonomik kalkınmada hem bölgesel düzeyde hem de ulusal düzeyde başarılı sonuçlar alabilmenin en önemli koşullarından biri planlı ve yenilikçi bir sanayileşme politikasının varlığına bağlı olduğu düşünülmektedir. Özellikle üretimde imalat sanayi ürünleri ekonomik

büyümenin en önemli yapı taşlarından biri olmaktadır. İmalatta kullanılabilecek yerel kaynakların veya hammaddelerin farklı ürünlere dönüştürülebilmesi hem ulusal ekonomiye hem de bölgesel kalkınmaya olumlu etkide bulunmaktadır. Özellikle bölgesel gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi noktasında sanayi faktörünün rolü çok önem arz etmektedir. Bir bölgenin imalat sanayi alanında var olan yatırımları veya bu bölgeye yarattığı üretim kapasiteleri bölgenin ekonomik gelişmişliğinin en önemli göstergesi olmaktadır (SERKA 2013).

Ağrı İlinin bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi sanayi siciline kayıtlı işletme sayısı ve yenilik yapma kapasitesi verilerine göre gelişmemiş veya geri kalmış bölge olarak nitelendirilmektedir. Ağrı İlinde ekonomik faaliyetlerin daha çok tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu, sanayi sektöründeki gelişiminin ise daha geri planda kaldığı görülmektedir (Ağrı İlinin Sosyoekonomik Profili 2018)

Ağrı İlinde 2020 verilerine göre toplamda 136,5 hektar sanayi alanı bulunmaktadır. Bu alanın 100 hektarı organize sanayi bölgesinde (OSB) (61,56 ha I. Etapta, 38,44 ha II. Etapta), 36,5 hektarı ise sanayi sitesinde (SS) bulunmaktadır. Ayrıca Ağrı’da 27,97 hektar sanayi alanını da Tekstil Kent, Kobi Kent, Arkoz Çimento Fabrikası gibi sanayi sektörleri kaplamaktadır. Ağrı’da 2020 yılı itibarıyla Sanayi Sicil Bilgi Sistemi’ne (SSBS) kayıtlı toplam 179 işletme olduğu görülmektedir. Bu 179 işletmenin 31 tanesi SS’lerde bulunmaktadır. Ayrıca Ağrı OSB’de henüz sanayi sicil belgesi alamayan 3 adet faal işletme bulunmaktadır. Ağrı’da 2020 yılında 33 işletmenin kaydı SSBS’ye yapılmış ve 12 işletmenin kaydı ise iptal edilmiştir (Ağrı İl Sanayi Durum Raporu 2020).

Ağrı’da 2015 yılında sanayi sektöründeki cari fiyat GSYH 158 Milyon TL iken 2020 yılında bu rakam 478 Milyon TL olmuştur. İlin sanayisi 2015 – 2020 yılları arasında cari fiyatlarla sanayi GSYH %202,36 artmıştır. Aynı dönemde Türkiye geneli cari fiyatlar sanayi GSYH artışı %147,76 artmıştır. Ağrı’da sanayi GSYH’nin Türkiye sanayi GSYH içindeki payı 2015 yılında %0,03 iken 2020 yılında %0,04’e yükselmiştir. Bu verilere bakıldığında ildeki sanayileşme oranının son yıllarda ivme kazandığı ve nispeten büyüdüğü görülmektedir (Ağrı İl Sanayi Durum Raporu 2020).

Aşağıda tablo 16’da 2015 – 2020 yılları arasında cari fiyatlarla Türkiye GSYH’nin toplam tutarları, sektörlerin Türkiye GSYH’si içindeki yüzdesel payları, Ağrı İli GSYH toplam tutarları, sektörlerin Ağrı İli GSYH’si içindeki yüzdesel payları, Ağrı’nın Türkiye GSYH’nin içindeki yüzdesel payı ve Türkiye’deki sırlamasını içeren bilgiler verilmiştir. Tablo 16’daki veriler incelendiğinde Ağrı İli GSYH’nin 2015 yılında 5 Milyon TL civarlarından 2020 yılında 11 Milyon TL’nin üzerine çıktığı görülmektedir. Oransal olarak bakıldığında 5 yılda yüzde 128,17 artışın olduğu görülmektedir. Aynı dönemde Ağrı’da; sanayi sektörünün cari fiyatlarla GSYH içindeki payının %202,36 arttığı ve imalat sanayi sektörünün ise cari fiyatlarla GSYH içindeki payının %149,05 arttığı görülmektedir. Bu durum sanayi sektörünün ve imalat sanayi sektörünün il genel GSYH içindeki paylarının arttığı ve sanayileşme sürecinin küçük de olsa bir ivme kazandığını göstermektedir. Ayrıca tablo 16’daki verilere göre bu yıllarda Ağrı İlinin GSYH’deki artış oranının hem genel düzeyde hem de sektörlerin ayrımına göre Türkiye GSYH’nin artış oranının üzerinde olduğu görülmektedir. Bu da bölgesel kalkınma girişimleri çerçevesinde Ağrı İline son yıllarda yapılan yatırımlardan kaynaklanmaktadır. Son yıllarda özellikle Tekstil Kent ve OSB’ler kapsamında ilin sanayileşme sürecine kamu yatırımları, devlet teşvikleri ve devlet desteklemeleri sayesinde önemli katkılarının verildiği gözlemlenmektedir. Bu oransal değerlendirmeler çerçevesinde ilin sanayileşme sürecinin daha da hızlandırılması gerekmektedir.

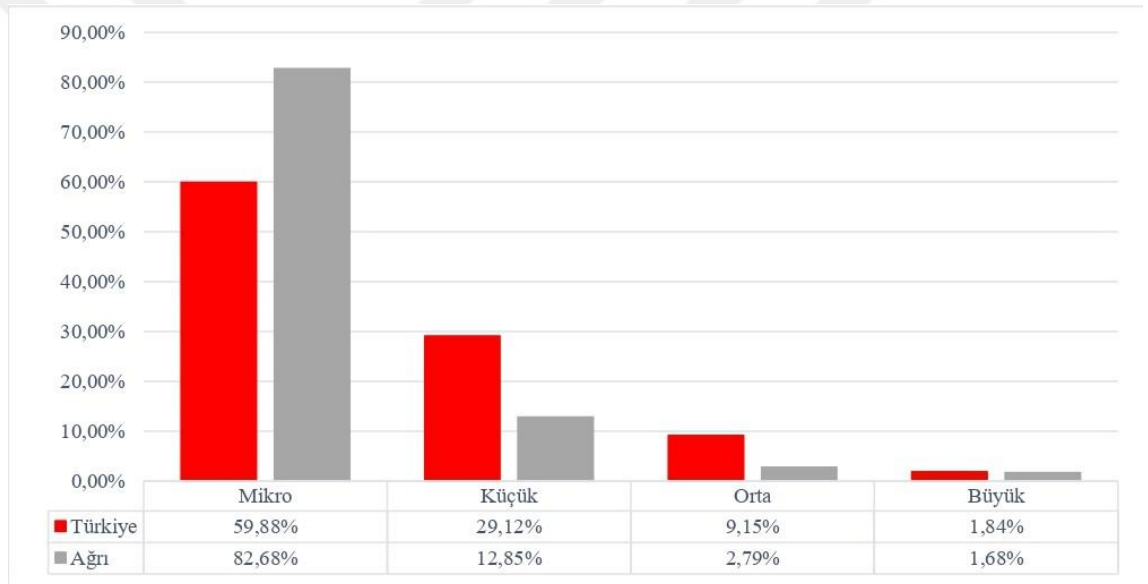
Tablo 16. 2015-2020 Yılları Arasında Cari Fiyatlarla Ağrı GSYH'sinin Gelişimi

Yıllar	Türkiye GSYH			Sektörlerin Türkiye GSYH'si İçindeki Payları (%)		Ağrı GSYH			Sektörlerin Ağrı GSYH'si İçindeki Payları (%)		İlin Türkiye İçindeki Payları(%)			İlin Türkiye İçindeki Sıralaması		
	Milyon TL					Milyon TL										
	Toplam (A)	Sanayi (B)	İmalat (C)	Sanayi (B/A)	İmalat (C/A)	Toplam (D)	Sanayi (E)	İmalat (F)	Sanayi (E/D)	İmalat (F/D)	GSYH (D/A)	Sanayi (E/B)	İmalat (F/C)	GSYH	Sanayi GSYH	İmalat GSYH
2015	2.350.941	463.829	392.518	19,73	16,70	5.015	158	113	3,15	2,26	0,21	0,03	0,03	65	74	70
2016	2.626.560	514.902	435.890	19,60	16,60	6.015	181	134	3,02	2,22	0,23	0,04	0,03	64	75	72
2017	3.133.704	646.827	551.276	20,64	17,59	6.558	221	151	3,37	2,31	0,21	0,03	0,03	65	75	74
2018	3.758.774	837.564	715.797	22,28	19,04	7.607	273	171	3,59	2,24	0,20	0,03	0,02	65	74	72
2019	4.317.787	942.677	789.334	21,83	18,28	9.065	353	206	3,89	2,27	0,21	0,04	0,03	65	74	70
2020	5.046.883	1.149.176	965.341	22,77	19,13	11.444	478	282	4,17	2,47	0,23	0,04	0,03	64	74	69
2015-2020 Değişimi (%)	114,67	147,76	145,94			128,17	202,36	149,05								

Kaynak: Ağrı İl Sanayi Durum Raporu (2020).

Ağrı’da 2020 yılı itibarıyla aktif faaliyeti bulunan 179 sanayi işletmesinin %82,68’i mikro işletmeyken %12,85’i küçük işletme, %2,79’u orta ölçekli işletme ve %1,68’i de büyük ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. Grafik 7’de Ağrı İlinin ve Türkiye genelindeki sanayi işletmelerinin ölçeklere göre dağılımı gösterilmektedir. Grafik 7 verileri incelendiğinde mikro ölçekteki işletmelerde Ağrı İli Türkiye ortalamasının üstündeyken küçük, orta ve büyük ölçekteki işletmelerde ise Türkiye ortalamasının çok altında kalmakta olduğu görülmektedir. Bu durumun en önemli sebebi ise küçük aile işletmelerinin çok sayıda var olması olarak düşünülmektedir (Ağrı İl Sanayi Durum Raporu 2020).

Grafik 7. 2020 Yılı Ağrı İli Sanayisinin Türkiye Sanayisine Oranla Ölçek Dağılımı

Kaynak: Ağrı İl Sanayi Durum Raporu (2020).

Ağrı’da bulunan sanayi işletmelerinin 2020 yılı itibarıyla ilçelere göre dağılımı ve bu işletmelerdeki istihdam sayıları tablo 17’de gösterilmiştir.

Tablo 17. Ağrı’daki Sanayi İşletmelerinin İlçelere Dağılımı

İlçe İsmi	Sanayi İşletme Sayısı	İldeki Payı(%)	İstihdam Sayıları	İstihdamın İldeki Payı(%)
Merkez İlçe	90	50,28	1.761	66,23
Doğubayazıt	51	28,49	656	24,67

Eleşkirt	11	6,15	76	2,86
Diyadin	6	3,35	64	2,41
Patnos	11	6,15	31	1,17
Tutak	3	1,68	31	1,17
Hamur	1	0,56	16	0,60
Belirtilmeyen	6	3,35	24	0,90
Toplam	179	100	2.659	100

Kaynak: Ağrı İl Sanayi Durum Raporu (2020).

Tablo 17'deki veriler incelendiğinde il genelindeki sanayi işletmelerin yüzde ellisinden fazlasının merkez ilçede toplandığı görülmektedir. Yine sanayi işletmelerinde istihdam edilen personellerin de %66,23'ünün merkez ilçedeki işletmelerde çalıştığı görülmektedir. Hamur ve Tutak ilçelerinde bulunan işletmelerin de il içindeki payların en düşük olan ilçeler olduğu görülmektedir. Genel bir değerlendirme yapıldığında Ağrı İlindeki sanayileşme süreci son yıllarda hız kazanmakla birlikte Türkiye'deki sanayi içerisinde halen daha çok küçük bir düzeyde kaldığı görülmektedir. 2020 yılı itibarıyla 500 binden fazla nüfusu olan kentte toplamda 2659 kişi sanayi işletmelerinde istihdam olanağı bulmaktadır. Ağrı İlindeki sanayi sürecinin hızlandırılması ve kentin sanayileşme alanında potansiyele kavuşabilmesi için gerekli teşvik ve desteklemelerin yapılması gerekmektedir.

4.3.3. Ağrı'da Madencilik

Ağrı'da madencilik faaliyetleri ekonomik yapı içerisinde en az yer bulan faaliyetlerden biri konumundadır. Kentte kiremit, tuğla, pomza, perlit, kireçtaşı, andezit, asbest, krom, mermer, altın vb. madenler bulunmakta ve bu madenlerle ilgili kısmı faaliyetler yürütülmektedir. Ağrı'da birkaç mermer ocağı, tuğla fabrikası, pomza ocağı ve krom madeni işletmesi bulunmaktadır. Altın madeni ile ilgili de özel bir maden firmasının Diyadin ilçesinde altın çıkarma ve işleme faaliyetleri bulunmaktadır (SERKA 2013).

Tablo 18. Ağrı İlinde 2017 – 2021 Yılları Arasında Madencilik ve Taş Ocakçılığı Girişim Sayıları

Yıllar	Madencilik ve Taş Ocakçılığı Girişim Sayısı
2017	12
2018	10
2019	9
2020	9
2021	13

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 18 verileri incelendiğinde Ağrı İlinde madencilik faaliyetleri ve bu faaliyetlere bağlı girişimlerin çok az olduğu görülmektedir.

4.3.4. Ağrı'nın Ticaret Ortamı, Dış Ticaret, Lojistik

Ağrı'da ticari faaliyetler küçük ölçekli olup organize olmuş bir bütünlük bulunmamaktadır. Çoğunlukla küçük esnaf ve işletmelerden oluşan ticari aktiviteler ülkedeki ticari faaliyetlerin ortalamasının altında kalmaktadır. En çok tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yapıldığı kentte gıda, giyim, inşaat malzemeleri gibi alanlarda da ticari etkinlikler yürütülmektedir. Kentin önemli popülasyon merkezlerinden uzak olması, kış mevsimlerinin sert ve çok uzun geçmesi, şehirleşme oranının düşük olması, güvenlik sorunlarının yaşanması, sınır kenti olması gibi nedenler ticari faaliyetlerin gelişimine olumsuz etki etmektedir (SERKA 2013).

Aşağıda tablo 19'da 2018 İller Arası Rekabetçilik Endeksi'ne göre illerin sıralaması gösterilmektedir.

Tablo 19. 2016 – 2017 Dönemine Göre İllerarası Rekabetçilik Endeksi Değerleri ve İllerin Sıralaması

Sıralama	İller	2016-2017 Genel Endeks Değeri	Sıralama	İller	2016-2017 Genel Endeks Değeri
1	İstanbul	69,13	42	Artvin	14,30

2	Ankara	46,04	43	Amasya	14,24
3	İzmir	33,80	44	Uşak	14,02
4	Kocaeli	28,39	45	Sivas	13,90
5	Bursa	25,49	46	Hatay	13,86
6	Eskişehir	22,63	47	Nevşehir	13,69
7	Antalya	22,53	48	Giresun	13,49
8	Konya	21,25	49	Çankırı	13,47
9	Yalova	19,55	50	Afyonkarahisar	13,38
10	Sakarya	19,22	51	Çorum	13,31
11	Tekirdağ	19,10	52	Karaman	13,12
12	Trabzon	18,93	53	Kahramanmaraş	12,72
13	Denizli	18,91	54	Yozgat	12,68
14	Edirne	18,69	55	Niğde	12,52
15	Bolu	18,47	56	Sinop	12,43
16	Adana	18,04	57	Bartın	12,32
17	Kayseri	17,94	58	Kastamonu	12,26
18	Isparta	17,72	59	Kilis	12,15
19	Aydın	17,62	60	Osmaniye	12,04
20	Gaziantep	17,59	61	Tokat	11,76
21	Karabük	17,38	62	Ordu	11,73
22	Kırşehir	17,10	63	Gümüşhane	11,08
23	Samsun	17,07	64	Ardahan	10,89
24	Muğla	16,93	65	Bayburt	10,85
25	Çanakkale	16,88	66	Adıyaman	10,72
26	Mersin	16,50	67	Aksaray	10,61
27	Rize	16,42	68	Bingöl	10,45
28	Zonguldak	16,25	69	Diyarbakır	10,23
29	Manisa	16,07	70	Kars	10,10
30	Kütahya	15,75	71	Siirt	9,08
31	Kırklareli	15,74	72	Bitlis	8,72
32	Balıkesir	15,63	73	Mardin	8,13
33	Tunceli	15,42	74	Van	7,96
34	Kırıkkale	15,01	75	Batman	7,77
35	Bilecik	14,95	76	Şanlıurfa	7,74
36	Elazığ	14,88	77	Iğdır	6,97
37	Düzce	14,72	78	Muş	6,89
38	Erzurum	14,44	79	Şırnak	6,59
39	Erzincan	14,44	80	Hakkari	6,01
40	Burdur	14,39	81	Ağrı	5,35
41	Malatya	14,32			

Kaynak: 2018 İllerarası Rekabetçilik Endeksi verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 19'daki veriler incelendiğinde Ağrı İlinin 5,35 genel endeks değeri ile 81 il içerisinde son sırada yer aldığı görülmektedir. Bu kapsamda değerlendirildiğinde Ağrı'daki ticari aktivitelerin Türkiye ortalamasının çok çok altında olduğu görülmektedir. Bölgesel kalkınma sürecinde ildeki ekonomik yapının güçlendirilmesi için çeşitli kamu yatırımları ve devlet desteklerinin olması gerekmektedir.

Dış ticaret ve lojistik alanı her bölge için kalkınma sürecinin en önemli yapıtaşlarından biri olmaktadır. Dış ticaret ve özellikle de lojistik alanları altyapı hizmetlerini hızlandırmakta, bölgenin ekonomisine canlılık getirmektedir. Ayrıca bu aktivitelerin düzenli ve canlı yaşandığı bölgelerde yeni istihdam alanları ortaya çıkar, yeni girişimler için teşvik ortamı oluşur, bölge halkının refah seviyesi olumlu etkilendir. Hem dış ticaret ve lojistik açısından hem de genel ekonomik gelişmişlik düzeyi açısından Türkiye'nin en az gelişmiş bölgesi olan TRA2 bölgesinde bulunan Ağrı İli bu alanda da geri kalmış durumdadır. Ancak bu sektörlerdeki gelişimin kamu yatırımları ile sağlanması ilin ekonomik gelişmişlik düzeyine olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir (SERKA 2013).

Ağrı'da Doğubayazıt ilçesi sınırlarında bulunan Gürbulak sınır kapısı İran'a açılmakta ve ilin sınır ticaretinde çok etkisi bulunmaktadır. Gürbulak sınır kapısı TIR geçiş sayılarına göre değerlendirildiğinde Türkiye'deki en büyük üçüncü kara sınır kapısıdır. Ayrıca İran sınırında bulunan kara hudut kapılarından (Hakkari – Esendere, Van – Kapıköy, Ağrı – Gürbulak) işlem hacmi en yüksek olanı Gürbulak sınır kapısıdır (SERKA 2013).

Aşağıda tablo 20'de 2022 yılında Gürbulak sınır kapısında giriş ve çıkış yapan araçların türlerine göre sayıları verilmiştir.

Tablo 20. 2022 Yılı Gürbulak Sınır Kapısına Türlerine Göre Araç Giriş – Çıkış Sayıları

Araç Türleri	Tır-Çekici-Dorse-Römork	Tanker	Kamyon-Kamyonet	Otobüs	Otomobil	Diğer Araç	Toplam Araç
Giren Araç	97.129	75	1.346	3.198	21.082	349	123.179

Sayısı							
Çıkan Araç Sayısı	164.199	3.997	1.686	3.611	21.445	466	195.329
Toplam	261.328	3.997	3.032	6.809	42.527	815	318.508

Kaynak: Gümrük ve Ticaret Bakanlığı'nın 2022 yılı kara kapılarına ve araç türlerine göre araç giriş – çıkış sayıları raporundaki veriler derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 20 incelendiğinde 2022 yılı içerisinde Gürbulak sınır kapısında toplamda 318.508 aracın giriş çıkış yaptığı görülmektedir. İlin ticari gelişmişlik durumu açısından önemli bir düzey olduğu düşünülen hudut kapısı sayesinde ticari hayat canlılık kazanmaktadır.

4.4 Ağrı'da Kamu Yatırımları ve Bölgesel Kalkınmaya Etkisi

Ekonomik yapının zayıf olduğu bölgelerde geri kalmışlığın etkisi tüm alanlarda hissedilmektedir. Hem sosyoekonomik olarak hem de sosyokültürel olarak birçok noktada eksik yapılanmaların olduğu Ağrı İli de ülkenin en geri kalmış illerin biri konumundadır. Kentte ekonominin zayıf olmasının en büyük dezavantajlarından biri istihdam sorununun ortaya çıkmasıdır. İstihdam olanaklarının yetersiz olmasına bağlı olarak da yoğun işsizlik sorunu oluşmaktadır. Özellikle istihdam yetersizlikleri ve işsizlik sorunu ile baş etmek zorunda kalan bölge insanları daha gelişmiş bölgelere göç ederek yeni istihdam imkanları aramaktadır. Bu sorunların yaşandığı kentte yatırımcılar da daha geniş kitlelerin olduğu gelişmiş bölgelere yönelmekte Ağrı'da yatırım yapmaktan kaçınmaktadırlar. Çünkü geri kalan bölgenin ekonomik yapısı güçlü olmadığından yatırımcılar için cazibesi de bulunmamaktadır. Bu noktada bölgeye yeni istihdam olanakları sağlamak ve yeni yatırımcılar çekmek için diğer bölgelerde sunulan avantajlardan daha büyük avantajlar sağlamak gerekmektedir. Bu çerçevede bölgesel kalkınmayı sağlamak ve bölgelerarası gelişmişlik seviyeyi dengelemek adına kamu eliyle geri kalmış bölgelere yatırımların yapılması gerekmektedir. Kamu yatırımları sadece devlet bütçesi ile yapılan harcamalar olarak düşünülmemelidir. Özel sermaye yatırımcılarına sağlanacak bazı teşvikler, vergi indirimleri, kamuya ait alanların çok düşük fiyatlarla kiralanması, uygun faiz oranlarıyla girişimcilere sağlanacak krediler gibi alt kategoriler de kamusal yatırım olarak değerlendirilmektedir (Beşer 2019).

4.4.1. Ağrı'ya Yapılan Kamu Yatırımları

Geri kalmış bölgelerin en önemli sorunu olan ekonomik yapının zayıflığı özellikle eğitim, sağlık, altyapı, istihdam olanaklarının artmasına yönelik yatırımlar gibi kamu yatırımları ile güçlendirilmeye çalışılmaktadır. Özel sermaye yatırımlarının yetersiz kaldığı bu az gelişmiş bölgelerde kamu yatırımları bölgenin sosyoekonomik gelişimine öncülük ederek ekonomin güçlendirilmesinde önemli roller üstlenmektedir. Özellikle bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını giderme noktasında önemli yer tutan kamu yatırımları Ağrı İline artış göstermiş olmakla beraber yeterli seviyelere çıkamamıştır (Arpaç ve Beşer 2022).

Aşağıda tablo 21'de Ağrı'ya 1980 – 2022 yılları arasında yapılan kamu yatırımlarının bilgisine yer verilmiştir.

Tablo 21. 1980 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Ağrı İline Yapılan Kamu Yatırımları (TL)

Yıllar	Yatırım Miktarı	Yıllar	Yatırım Miktarı
1980	757	2002	43.091.000
1981	2.761	2003	24.287.000
1982	3.317	2004	17.998.000
1983	5.133	2005	43.573.000
1984	6.815	2006	51.110.000
1985	5.716	2007	61.711.000
1986	8.567	2008	44.113.00
1987	11.631	2009	86.999.000
1988	122.273	2010	121.808.000
1989	18.697	2011	280.023.000
1990	39.878	2012	268.942.000
1991	26.838	2013	276.913.000
1992	61.476	2014	247.779.000
1993	82.159	2015	215.325.000
1994	290.140	2016	267.702.000
1995	279.695	2017	204.985.000
1996	458.915	2018	84.006.000
1997	1.539.208	2019	100.675.000
1998	3.456.752	2020	123.337.746
1999	5.440.006	2021	244.515.269
2000	5.994.504	2022	368.424.605
2001	21.569.000		

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı'ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 21 incelendiğinde 1980’li yıllardan 1990’lı yıllara kadar neredeyse hiç yatırım yapılmadığı görülmektedir. Sadece 1988 yılında 122 bin TL’nin üzerinde yatırım yapılmıştır. 90’lı yıllardan sonra önceki dönemlere oranla çok daha fazla miktarlarda yapılan kamu yatırımları 1997 yılında bir milyonun üzerine çıkabilmiştir. Sonraki yıllarda çoğunlukla artış gösteren yatırımlar zaman zaman önceki yıla göre daha az yapılmış olsa da 2011 yılında 280 Milyon TL ve 2022 yılında da 368 Milyon TL ile en çok yatırım yapılan yıllar olarak göze çarpmaktadır.

Ağrı İlinde son dönemlerde değişen yerel politikalar ve bölgesel kalkınma projeleri ile birlikte kamu yatırımları da artış göstermiştir. 2011 yılından 2017 yılına kadar 200 milyon TL’nin altına düşmeyen yatırım miktarları 2018 de 84 milyon TL’ye kadar gerilemiştir. Ancak 2018 yılında başlanıp etaplar halinde ve sosyal tesisleri ile birlikte 2022 yılında tamamlanan tekstil kent projesine Ağrı İl Özel İdaresi verilerine göre 67.856.666,00 TL harcanmıştır. Bu tür yatırımlarla özellikle kentte yeni istihdam alanları yaratılmak istenmiştir. Tekstil kent projesi ile hem bölge insanına yeni istihdam olanakları sağlanmış hem de büyükşehirlerde iş aramakta olan birçok vatandaşın memlekete dönmesine imkan sağlanmıştır. Ayrıca bu proje ile birlikte bölgede aktif çalışma hayatına katılan kadın çalışan sayısında da artışlar olmuştur. Bu kapsamda kentte yarattığı yeni istihdam olanakları ile ekonomik yapıda ciddi canlılık sağlayan tekstil kent projesi önemli etkiler yaratmıştır. 2020 yılında başlayıp 2021 yılının sonlarına kadar tüm dünyayı etkisi altına alan Covid 19 salgınında birçok iş yeri kapanmasına ve çalışanlarının işsiz kalmasına rağmen tekstil kentte üretimin ve istihdamın devam etmiş olması kentteki ekonomik yapının canlı tutulmasında etkide bulunmuştur. Ağrı İlinde yeni istihdam olanakları ne kadar artarsa, bölgede çalışan kişi sayısı o oranda artar ve ilin kişi başına düşen gelirin de o düzeyde artacağı düşünülmektedir (Arpaç ve Beşer 2022).

Çalışmanın bu bölümünde 2003 ve 2022 yılları arasında Ağrı’ya yapılan kamu yatırımlarının sektörlere göre dağılımları tablolar halinde gösterilip yorumlanacaktır. Tablo 22’de 2003 – 2022 yılları arasında Ağrı’da Eğitim sektörüne yapılan kamu yatırımları cari fiyatlarla verilmiştir.

Tablo 22. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Eğitim Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL)

Sektör	Yıllar	Tutar	Yıllar	Tutar
Eğitim	2003	526.000	2013	51.560.000
	2004	804.000	2014	60.069.000
	2005	8.812.000	2015	77.931.000
	2006	10.338.000	2016	100.655.000
	2007	12.838.000	2017	53.292.000
	2008	13.590.000	2018	11.752.000
	2009	29.371.000	2019	23.265.000
	2010	36.466.000	2020	21.368.433
	2011	57.366.000	2021	31.257.000
	2012	51.351.000	2022	38.636.556

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 22 incelendiğinde eğitim sektöründe yapılan kamusal harcamaların harcamalarının 2011 yılına kadar sürekli arttığı görülmektedir. 2012 ve 2013 yıllarında 2011 yılına göre çok az düşüş göstermiş olsa da 2014’te yeniden arttığı ve 2016 yılında 100 milyon TL’nin üzerine çıkarak bu alanda en çok yatırımın yapıldığı yıl olduğu olmuştur. 2017 yılından itibaren eğitim sektörüne yapılan kamu yatırımlarının önceki dönemlere göre epey düştüğü 2022 yılında ancak 38 Milyon TL seviyelerine çıktığı görülmektedir. Tablo 22’de verilen rakamların ilgili yıllarda Ağrı İline yapılan kamu yatırımlarından ibaret olduğunu belirtmekte fayda vardır. Eğitim alanında yapılan kamu harcamaları ise çok daha büyük boyutlara varmaktadır. Örneğin 2018 yılında Ağrı’da Eğitim sektöründe yapılan yatırım harcaması 11.752.000,00 TL iken Ağrı İl Milli Eğitim Müdürlüğü 201- 2023 Stratejik Planı verilerine göre aynı yıl eğitim alanında 144 Milyon TL’nin üzerinde bir harcamanın gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Elbette bu rakamlara eğitim alanındaki tüm harcamalar

dâhil edilmiştir. Aşağıda tablo 23’te 2018 yılında Ağrı İl Milli Eğitim Müdürlüğü’ne merkezi yönetim bütçesinden ayrılan pay ve 2019 yılında ayrılması planlanan payların oransal bilgilerine yer verilmiştir.

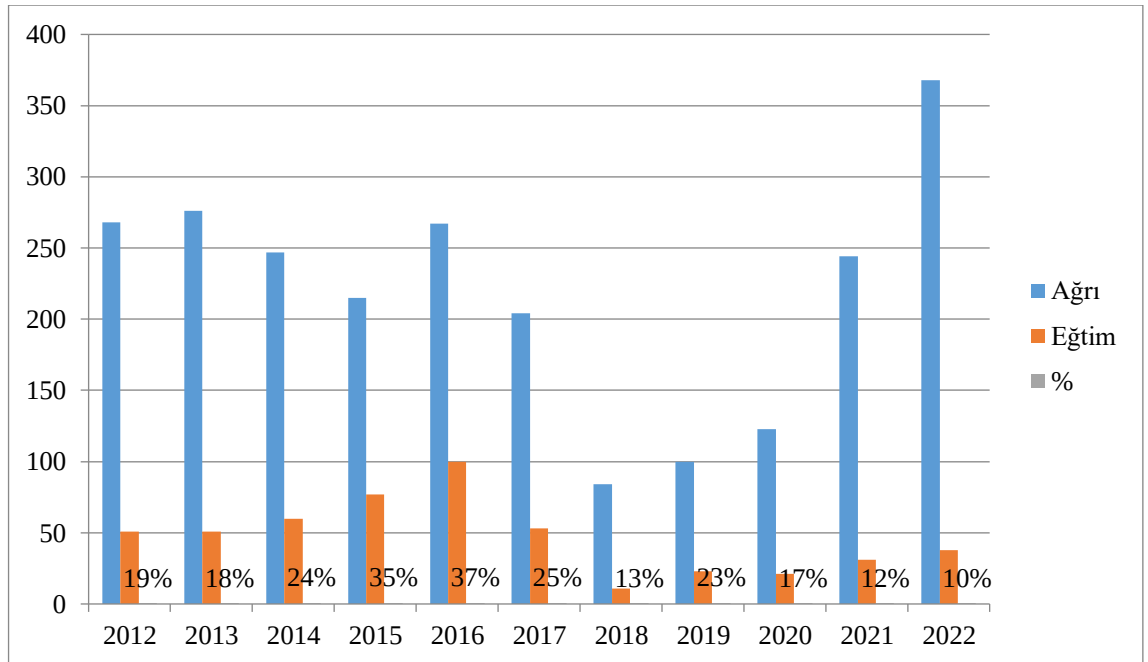
Tablo 23. Ağrı’da 2018 Yılı Eğitim Harcamaları İçin Merkezi Yönetim Bütçesinden Ayrılan Pay ve 2019 Yılı Bütçe Tahmini

2018 Yılı Bütçe Kanunu Ödeneği	144.231.807,88
2019 Yılı Bütçe Teklifi Ödeneği	162.537.713,34
Yıllık Değişim Oranı	%12
2019 Yılı Bütçe Payları	%16,59

Kaynak: Ağrı İl Milli Eğitim Müdürlüğü 201- 2023 Stratejik Planı verileri derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 23’teki veriler incelendiğinde yukarıda da değinildiği gibi yıl içerisinde eğitim sektöründe harcanan miktar ile bu alanda yapılan kamu yatırımlarının rakamları arasında çok ciddi farkların olduğu görülmektedir.

Grafik 8. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Eğitim Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Yukarıda grafik 8’de Ağrı İline 2012 – 2022 yılları arasında eğitim sektörüne yapılan kamu yatırımlarının aynı dönemde il geneline yapılan kamu yatırımları içerisindeki payları yüzdesel olarak verilmiştir.

Grafik 8”deki veriler incelendiğinde Ağrı’ya yapılan toplam kamu yatırımları içerisinde eğitim sektörü yatırımları zaman zaman düşük kalsa da genellikle yüzde 15’in üzerinde seyretmiştir. Özellikle 2015 ve 2016 yıllarında il genel yatırımları içerisinde yüzde 35’lerin üzerinde pay bulan eğitim yatırımları görülmektedir. Bölge ekonomisinin ülke ekonomik yapısına göre düşük kaldığı Ağrı’da eğitim olanaklarının çok yetersiz kalması kentin sosyokültürel yapısına da zarar vermektedir. Bu anlamda kentin eğitim şartlarının iyileştirilmesi, eğitimde eşitliğin sağlanması, diğer bölgelerde eğitim gören öğrencilerle adaletli bir rekabet ortamının sağlanması için Ağrı’ya daha çok eğitim yatırımı yapılması gerekmektedir.

Bir bölgenin en önemli sosyoekonomik ve sosyokültürel göstergeleri eğitim ve sağlık alanlarındaki gelişmelerdir. Eğitim alanında olduğu gibi sağlık alanında da yeterli imkanların bulunmadığı bölgelerin ekonomik yapısı bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak zarar görmektedir. Bu durum da ekonomik yapının gelişmesine engel olmakta, kalkınmanın gerçekleşmesini yavaşlatmakta ve özelde bölgesel ama genelde ulusal ekonomiye zarar vermektedir. Bu kapsamda Ağrı İlindeki sağlık alanına yapılan kamu yatırımları değerlendirilecektir. Tablo 24’te 2003 ve 2022 yılları arasında Ağrı’da sağlık alanında yapılan kamu yatırımları cari fiyatlarla gösterilmiştir.

Tablo 24. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Sağlık Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL)

Sektör	Yıllar	Tutar	Yıllar	Tutar
	2003	2.604.000	2013	15.150.000
	2004	4.600.000	2014	13.002.000
	2005	5.600.000	2015	8.794.000
	2006	11.002.000	2016	12.875.000

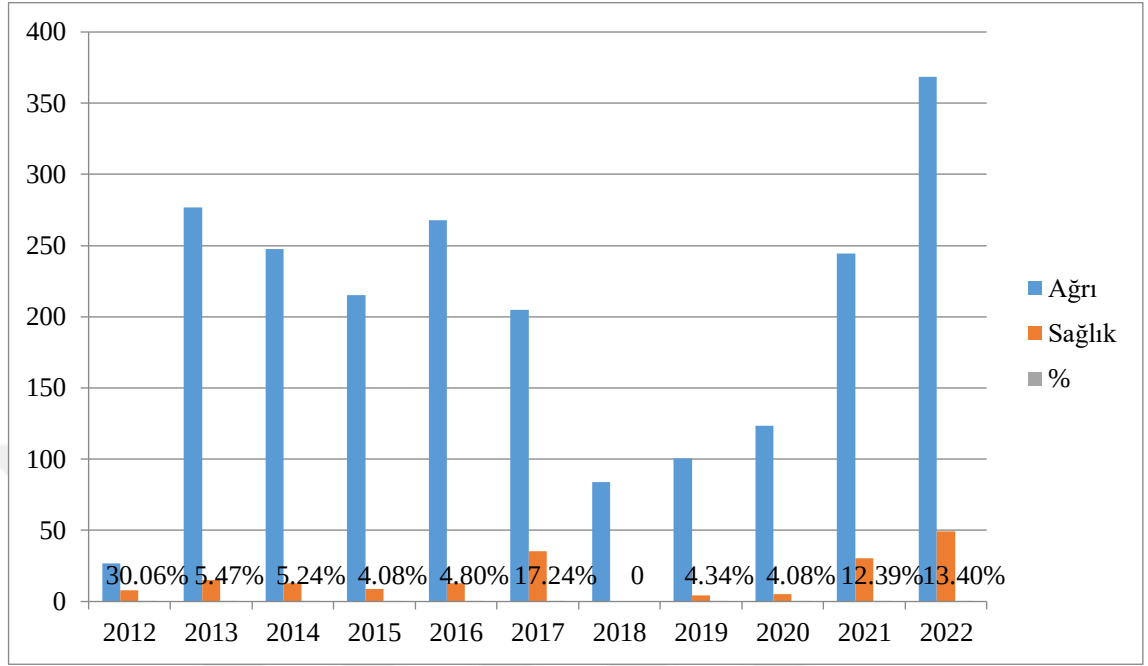
Sağlık	2007	17.235.000	2017	35.347.000
	2008	2.410.000	2018	0
	2009	6.000.000	2019	4.379.000
	2010	8.332.000	2020	5.049.312
	2011	4.070.000	2021	30.308.413
	2012	8.100.000	2022	49.401.750

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 24 incelendiğinde 2003’ten 2007’ye kadar Ağrı’ya yapılan sağlık yatırımları kademeli olarak artmıştır. Sonraki dönemlerde düzensiz bir seyrinde ilerleyen sağlık yatırımları 2022 yılında 49 Milyon TL’nin üzerine çıkarak bu alanda en çok yatırımın yapıldığı yıl olmuştur. 2021 ve 2022 yıllarında Ağrı İl Sağlık Müdürlüğü yeni hizmet binasının yapımı ve Ağrı Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi binasının yapımı ilde sağlık alanında yapılan yatırımları ciddi oranda arttırmıştır. Sağlık alanında Ağrı’da özellikle kamu hastanelerinde uzman doktor yetersizliği ilin sağlık sorunlarının büyük olmasına neden olmaktadır. Bu yüzden kamu alanlarına fiziksel yatırımların yanında sosyolojik ve psikolojik yatırımların da yapılması gerekmektedir. Söz konusu yatırımlar kapsamında bölgede görev yapan personellerin bölgede kalmaları için özendirici teşviklerin de yapılması gerekmektedir. Çünkü kamu görevlilerinin birçoğu yaşam standartlarının düşük olduğu bölgelerde yaşamlarını sürdürmek istememektedir. Ayrıca Ağrı’da kış mevsimlerinin çok sert ve uzun geçmesi de yine bölgenin tercih edilmemesi nedenlerinden biri olmaktadır. Kentin yaşam koşulları zaten ekonomik yapıdaki zayıflıklardan dolayı düşük seviyelerde kalmaktayken kış şartlarının ağır olması da ayrıca olumsuz etkilemektedir. Kentteki yaşam koşullarının düzeltilmesi, bölgenin daha cazibeli olması için gerekli çalışmaların yapılması ve bölgede görev yapan kamu görevlilerine bazı pozitif ayrımcılıkların tanınması gerekmektedir.

Aşağıda grafik 9’da Ağrı İline 2012 – 2022 yılları arasında sağlık sektörüne yapılan kamu yatırımlarının aynı dönemde il geneline yapılan kamu yatırımları içerisindeki payları yüzdesel olarak verilmiştir.

Grafik 9. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Sağlık Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 9’daki verilere bakıldığında sağlık alanında yapılan kamu yatırımlarının il geneline yapılan kamu yatırımları içerisinde çok pay almadığı görülmektedir. Sağlık sektöründe yapılan kamu yatırımlarının Ağrı geneline yapılan kamu yatırımları içerisindeki payı nadiren yüzde 10’un üzerine çıkmış olsa da çoğunlukla yüzde 4-5 seviyelerinde kalmaktadır. Kente yapılan eğitim yatırımlarının sağlık yatırımlarına oranla daha fazla olduğu görülmektedir.

Ağrı’da ekonomik yapıdaki en önemli sorunlardan biri de ulaşım ve haberleşmedeki eksikliklerdir. Son zamanlarda bu alanda ciddi yatırımlar yapılmış olsa da yeterli olmamaktadır. Aşağıda tablo 25’te Ağrı İlinde 2003 ve 2022 yılları arasında ulaşım ve haberleşme sektöründe yapılan kamu yatırımlarına ait bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 25. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Ulaşım ve Haberleşme Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL)

Sektör	Yıllar	Tutar	Yıllar	Tutar
--------	--------	-------	--------	-------

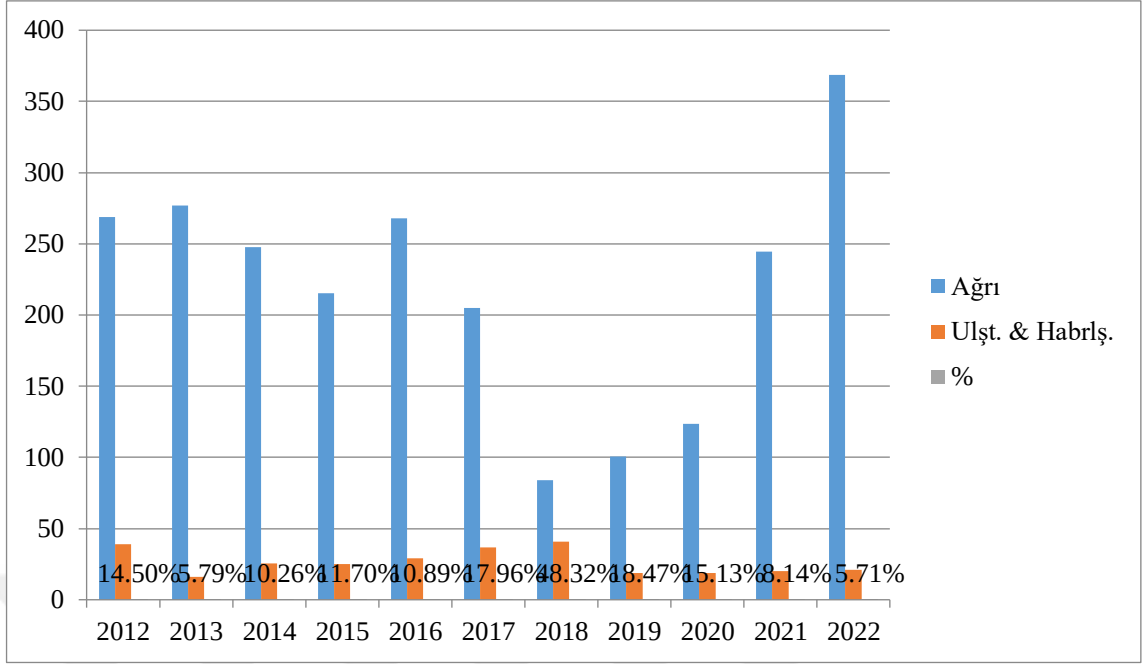
Ulaştırma ve Haberleşme	2003	16.635.000	2013	16.066.000
	2004	4.500.000	2014	25.436.000
	2005	9.907.000	2015	25.202.000
	2006	8.790.000	2016	29.166.000
	2007	2.575.000	2017	36.832.000
	2008	2.437.000	2018	40.602.000
	2009	9.485.000	2019	18.609.000
	2010	29.789.000	2020	18.670.312
	2011	29.148.000	2021	19.910.413
	2012	39.225.000	2022	21.077.750

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 25’teki verileri incelendiğinde ulaştırma ve haberleşme sektörüne yapılan kamu yatırımlarının incelenen yıllarda sağlık ve eğitim yatırımlarına göre daha düzenli olduğu görülmektedir. Özellikle karayolları çalışmaları bu alandaki yatırım miktarını arttıran faktörlerden biri olmaktadır. 2022 yılında yapımı neredeyse tamamlanan Ağrı – Tutak - Patnos karayolu Doğu Anadolu Bölgesini Güney Doğu Anadolu Bölgesine bağlayan en önemli yollardan biri konumundadır (<https://www.uab.gov.tr/haberler>). Bu yolun yapımında kullanılan kaynaklar ulaştırma alanına yapılan kamu yatırımlarını arttırmıştır.

Aşağıda grafik 10’da Ağrı İline 2012 – 2022 yılları arasında ulaştırma ve haberleşme sektörüne yapılan kamu yatırımlarının aynı dönemde il geneline yapılan kamu yatırımları içerisindeki payları yüzdesel olarak verilmiştir.

Grafik 10. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Ulaştırma ve Haberleşme Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 10’daki veriler incelendiğinde ulaştırma ve haberleşme alanında yapılan kamu yatırımlarının kentin geneline yapılan tüm yatırımlar içerisinde önemli paylara sahip olduğu görülmektedir. Özellikle 2018 yılında Ağrı İline yapılan toplam 84 Milyon TL yatırımın yaklaşık yüzde 48’i 40,6 Milyon TL ile ulaştırma ve haberleşme yatırımlarından oluşmaktadır.

Ağrı’da en önemli ekonomik faaliyetlerin başında tarım ve hayvancılık sektörü gelmektedir. Hem kırsal bölgelerde hem de şehir merkezinde yoğun olarak yapılan tarım ve hayvancılık faaliyetleri çoğunlukla bireysel işletmeler olarak karşımıza çıksa da kamunun da bu alanlarda yaptığı ciddi yatırımlar bulunmaktadır. Aşağıda tablo 26’da Ağrı İlinde 2003 ve 2022 yılları arasında tarım sektöründe yapılan kamu yatırımlarına ait bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 26. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Tarım Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL)

Sektör	Yıllar	Tutar	Yıllar	Tutar
	2003	1.500.000	2013	36.504.000

Tarım	2004	2.002.000	2014	33.960.000
	2005	4.501.000	2015	35.741.000
	2006	10.998.000	2016	52.523.000
	2007	13.081.000	2017	33.699.000
	2008	12.646.000	2018	20.000.000
	2009	16.027.000	2019	25.400.000
	2010	16.420.000	2020	16.124.000
	2011	31.879.000	2021	42.901.000
	2012	32.560.000	2022	47.107.000

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı'ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

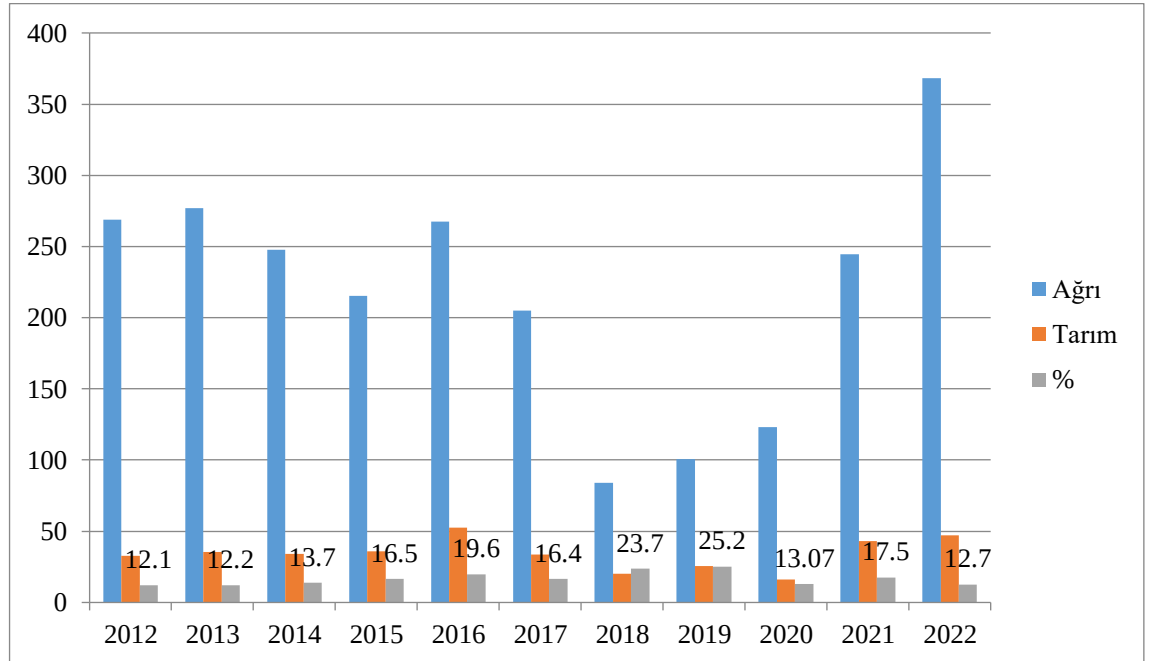
Tablo 26'daki veriler incelendiğinde tarım sektörü de en çok yatırım yapılan alanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. 2016 yılında 52 Milyon TL'nin üzerinde bir yatırım ile en çok yatırım yapılan yıl olmuştur. Son yıllarda özellikle çiftçilerin eğitilerek daha sağlıklı tarım ve hayvancılık yapılması yönünde adımlar atılmıştır. Ayrıca katma değeri yüksek tarım ürünlerinin yetiştirilmesi için verilen destek ve teşvikler de bu alandaki kamu yatırımlarının artmasını sağlamıştır. Yine hayvancılık alanında verilen hibe, teşvik ve krediler sayesinde hem bölgedeki hayvancılık faaliyetleri artırılmaya çalışılmakta hem de kamu harcamaları ile üretim kapasiteleri arttırılmaya çalışılmaktadır. Ancak ekonomik yapının büyük çoğunluğunun tarım ve hayvancılık sektöründeki canlılığa bağlı olduğu Ağrı İlinde tarım alanlarındaki kamu yatırımları yetersiz kalmaktadır.

Kentin birçok bölgesinde halen daha ekonomik getirisi düşük olan arpa, buğday gibi ürünlerin tarımı yapılmaktadır. Son yıllarda katma değeri yüksek, ekonomik getirisi yüksek sebze ve meyve üretimi teşvik edilse de yeterli düzeylerde çalışmalar ve projeler yapılamamaktadır. Sebze ve meyve üretiminin yanı sıra Ağrı'da bahçe ürünleri üretimine de son yıllarda önem verilmektedir. Ağrı Valiliği İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'nün Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyet Raporu verilerine göre Ağrı'da 2021 yılı içerisinde; 470 ton domates, 1.066 ton hıyar, 3.035

ton kavun, 1.098 ton karpuz, 470 ton fasulye, 237 ton kabak, 4.072 ton lahana, 123 ton soğan, 758 ton elma, 160 ton armut, 62 ton kayısı, 26 ton ceviz üretilmiştir. Bu veriler ışığında bahçe ürünleri üretiminin daha yüksek seviyelerde gerçekleşmesinin kentin ekonomisine olumlu katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Çünkü aynı rapordaki verilere göre 2021 yılında 870.626 dekarlık bir alanda ekilen buğday üretimi 125.252 ton iken 403 dekarlık alanda yetiştirilen domates 470 ton olmuştur. Elbette buğday üretiminde saman faktörü de bulunmaktadır ancak hem üretilen buğdayın hem de buğday tarlalarından elde edilen samanın toplam katma değeri ve ekonomik getirisi domates üretiminin getirisi kadar olmamaktadır. Bu çerçevede Ağrı’da daha fazla sebze, meyve ve bahçe ürünleri üretimi için gerekli kamu yatırımlarının artırılması, teşvik ve kredilerin verilmesi ve en önemlisi çiftçilerin bilinçlendirilmesi ve eğitilmesi gerekmektedir.

Aşağıda grafik 11’de Ağrı İline 2012 – 2022 yılları arasında tarım sektörüne yapılan kamu yatırımlarının aynı dönemde il geneline yapılan kamu yatırımları içerisindeki payları yüzdesel olarak verilmiştir.

Grafik 11. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Tarım Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır

Grafik 11'daki veriler incelendiğinde Ağrı'da incelenen yıllarda tarım alanında yapılan kamu yatırımlarının il geneline yapılan kamu yatırımları içerisindeki payının yüzde 10'un altına hiç düşmediği görülmektedir. Özellikle 2018 ve 2019 yıllarında yüze 23,7 ve 25,2'lik oranlarla tarım alanındaki yatırımların il genel yatırımlar içinde en çok paya sahip olduğu yıllar olarak göze çarpmaktadır. Ancak genel olarak şehre yapılan yatırımlar içerisinde tarım yatırımları iyi oranda pay almaktadır. Fakat yine de kamu yatırımlarının artırılması gerekmektedir. Kente yapılan kamu yatırımları genel anlamda yetersiz kaldığından dolayı tarım alanlarına yapılan yatırımların genel yatırımlar içerisindeki yüzdesel payının yüksek olması bu alanda yeterli yatırımların yapıldığı anlamına gelmemektedir.

Ağrı'da son dönemlerde önemli kamu yatırımlarının yapıldığı alanlardan biri de konut sektörüdür. Aşağıda tablo 27'de Ağrı İlinde 2003 ve 2022 yılları arasında konut sektöründe yapılan kamu yatırımlarına ait bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 27. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Konut Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL)

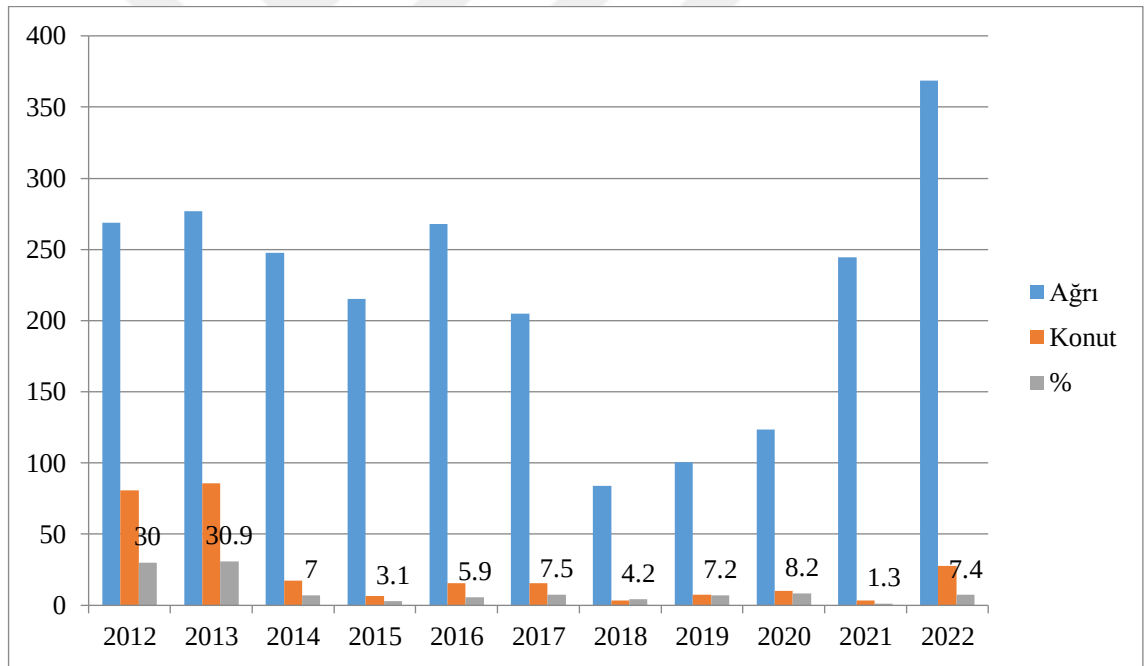
Sektör	Yıllar	Tutar	Yıllar	Tutar
Konut	2003	250.000	2013	85.643.000
	2004	1.420.000	2014	17.402.000
	2005	3.680.000	2015	6.752.000
	2006	5.125.000	2016	15.805.000
	2007	7.585.000	2017	15.485.000
	2008	6.952.000	2018	3.652.000
	2009	11.944.000	2019	7.315.000
	2010	10.286.000	2020	10.204.000
	2011	124.449.000	2021	3.350.000
	2012	80.894.000	2022	27.527.000

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı'ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 27'deki veriler incelendiğinde Ağrı'da konut alanında yapılan kamu yatırımlarının birkaç yıl haricinde düşük seviyelerde kaldığı görülmektedir. Bu alanda yapılan yatırımların özellikle 2011,2012 ve 2013 yıllarında çok fazla olmasının en büyük nedeni TOKİ tarafından yapılan projelerden kaynaklanmaktadır. Ağrı il genelinde Toplu Konut İdaresi Başkanlığı'ndan alınan verilere göre yapımı tamamlanmış 24 proje bulunmaktadır. Ayrıca henüz yapımı tamamlamayan 12 proje de kısmın tamamlanmış olup bitirilmesi planlanmaktadır (<https://www.toki.gov.tr/>).

Aşağıda grafik 12'de Ağrı İline 2012 – 2022 yılları arasında konut sektörüne yapılan kamu yatırımlarının aynı dönemde il geneline yapılan kamu yatırımları içerisindeki payları yüzdesel olarak verilmiştir.

Grafik 12. 2012 – 2022 Yılları Ağrı'da Konut Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı'ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 12'deki veriler incelendiğin yukarıda da belirtildiği gibi TOKİ tarafından yapılan projelerin gerçekleştiği 2012 ve 2013 yıllarında konut alanına yapılan yatırımların Ağrı geneline yapılan yatırımlar içerisindeki payı bir hayli yüksektir. Bu yıllarda bu oran yüzde 30'ların üzerindeyken diğer yıllarda çoğunlukla

yüzde 10'un altında kalmaktadır. Bu durumda Ağrı'ya TOKİ projeleri haricinde konut alanında yeterli yatırımların yapılmadığını söylemek mümkündür.

Ağrı'da enerji sektörü en az yatırım alan sektörlerden biri konumundadır. Aşağıda tablo 28'de Ağrı İlinde 2003 ve 2022 yılları arasında enerji sektöründe yapılan kamu yatırımlarına ait bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 28. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Enerji Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL)

Sektör	Yıllar	Tutar	Yıllar	Tutar
Enerji	2003	0	2013	0
	2004	0	2014	2.000
	2005	0	2015	2.000
	2006	0	2016	1.750.000
	2007	0	2017	2.004.000
	2008	0	2018	0
	2009	0	2019	4.774.000
	2010	0	2020	3.144.000
	2011	7.000	2021	6.912.000
	2012	930.000	2022	11.152.000

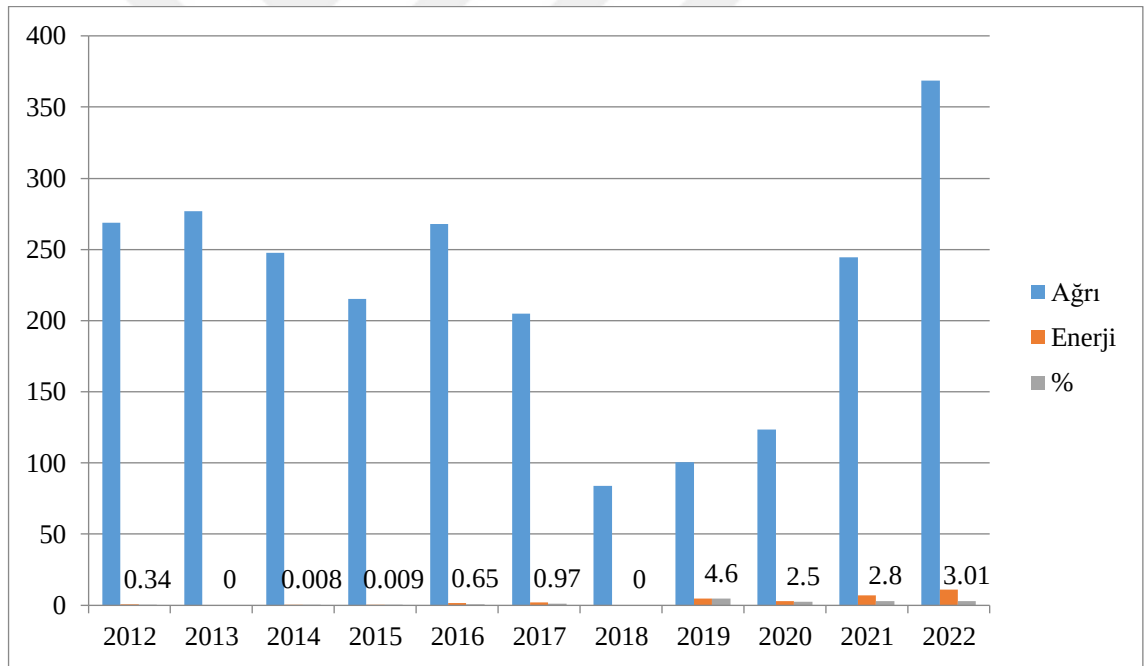
Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı'ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 28'deki veriler incelendiğinde 2011 yılına kadar Ağrı'da enerji alanında herhangi bir kamu yatırımının olmadığı görülmektedir. 2011 yılından itibaren çok cüzi miktarlarda yapılan enerji yatırımları ancak 2016 yılında 1 Milyon TL'nin üzerine çıkabilmiştir. Ağrı'da 2016 yılında ihalesi yapılan doğalgaz çalışmaları kentte enerji sektörüne yapılan en önemli yatırımlardan biri olmaktadır. Ayrıca Ağrı'da özel teşebbüsler tarafından faaliyet alanı bulan güneş enerjisi panelleri, rüzgâr türbinleri gibi enerji çalışmaları bulunmaktadır. Ancak bu

alışmalar devlet destekli olmayıp özel sermaye girişimleri olarak yürütüldüğünden hem çok az sayıda kalmakta hem de istenen kapasitelere ulaşamamaktadırlar. Oysaki Ağrı İli arazi yapısı bakımından geniş düzlüklere ve çok yüksek rakımlı bölgelere sahiptir. Bu kapsamda Ağrı’da elektrik üretimi için kurulabilecek güneş enerjisi panelleri veya rüzgâr enerji türbinlerinden çok yüksek düzeyde enerji verimi almak mümkün olmaktadır. Ancak bu alanlarda henüz kamu yatırımı sayılabilecek bir çalışma bulunmamaktadır.

Aşağıda grafik 13’te Ağrı İline 2012 – 2022 yılları arasında enerji sektörüne yapılan kamu yatırımlarının aynı dönemde il geneline yapılan kamu yatırımları içerisindeki payları yüzdesel olarak verilmiştir.

Grafik 13. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Enerji Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 13’teki veriler incelendiğinde enerji alanında yapılan yatırımların Ağrı’ya yapılan kamu yatırımları içerisindeki payının oldukça düşük olduğu görülmektedir. 2019 yılından itibaren doğalgaz çalışmalarıyla birlikte biraz artan enerji yatırımları yine de kentin genel yatırımları içerisinde yüzde 5’leri bulamamıştır.

Ağrı’da turizm alanında kamu yatırımları yok denecek kadar az seviyede kalmaktadır. Aşağıda tablo 29’da Ağrı İlinde 2003 ve 2022 yılları arasında turizm sektöründe yapılan kamu yatırımlarına ait bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 29. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Turizm Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL)

Sektör	Yıllar	Tutar	Yıllar	Tutar
Turizm	2003	0	2013	0
	2004	0	2014	0
	2005	0	2015	0
	2006	30.000	2016	0
	2007	65.000	2017	0
	2008	70.000	2018	0
	2009	80.000	2019	0
	2010	100.000	2020	0
	2011	100.000	2021	0
	2012	50.000	2022	0

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 28’deki veriler incelendiğinde Ağrı’da turizm sektöründe 2006 ve 2012 yılları arasında sürekli artarak cüzi yatırımlar yapıldığı görülmektedir. 2012 yılından sonra ise bu alanda herhangi bir yatırım yapılmamıştır. Kentin turizm potansiyeli olmasına rağmen yeterli çalışmaların yapılamamasından dolayı bu potansiyel değerlendirilememektedir. Ancak gerekli kamu yatırımlarının yapılması ile doğru proje ve tanıtımlarla turizm alanında canlılık sağlanabilir. Bu canlılık da elbette kentin ekonomik yapısını olumlu etkileyecektir.

Turizm alanındaki yatırımların çok az seviyelerde kalması ve hatta çoğu yılda hiç yatırım yapılmamış olmasından dolayı bu alandaki yatırımların Ağrı İline yapılan kamu yatırımları içerisindeki payı incelenmeyecektir.

Ağrı’da imalat sanayi son yıllarda güçlendirilmeye çalışılsa da bu alandaki yatırımlar da çok yetersiz kalmaktadır. Aşağıda tablo 30’da Ağrı İlinde 2003 ve 2022 yılları arasında imalat sektöründe yapılan kamu yatırımlarına ait bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 30. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla İmalat Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL)

Sektör	Yıllar	Tutar	Yıllar	Tutar
İmalat	2003	0	2013	1.000
	2004	0	2014	0
	2005	673.000	2015	0
	2006	0	2016	0
	2007	2.815.000	2017	0
	2008	70.000	2018	0
	2009	50.000	2019	62.000
	2010	2.001.000	2020	1.630.000
	2011	911.000	2021	500.000
	2012	0	2022	2.700.000

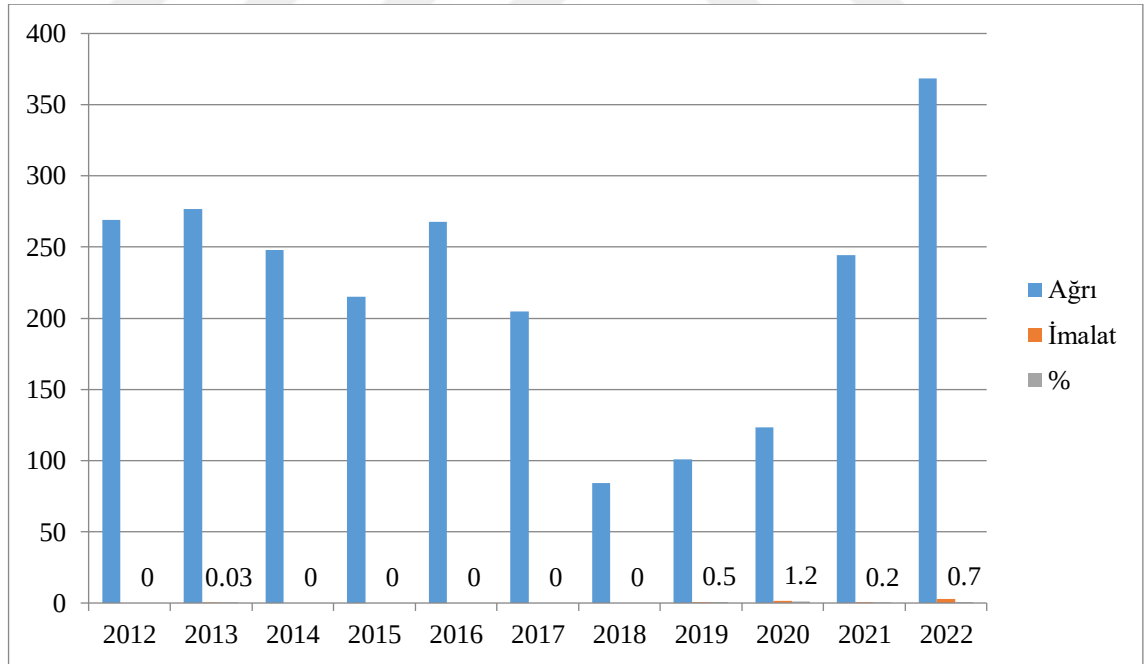
Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 30’daki veriler incelendiğinde imalat sektöründeki kamu yatırımlarının 2005 yılında başladığı ancak düzensiz bir seyrinde ilerlediği görülmektedir. Çoğu yılda bu alanda herhangi bir yatırım bulunmamakla birlikte 2022 yılında 2 Milyon 700 Bin TL ile bu alanda en çok yatırımın yapıldığı yıl olmuştur. Ağrı’da imalat sanayi alanında yatırım yapılabilen uygun bölgeler bulunmaktadır. Yeterli

kaynakların ve teşviklerin sağlanması durumunda özellikle ısı yalıtımında kullanılan malzemelerin imalatı, et ve süt ürünlerinin üretimi veya gıda ürünleri imalatı gibi alanlarda çok verimli yatırımlar yapılabilir. Şehrin hem ekonomik faaliyet alanlarına hem de mevsim şartlarına uygunluk açısından sayılan alanlarda yapılacak yatırımlardan üst düzey verimler alınacağı düşünülmektedir. Ayrıca hem bölgenin ekonomisi ciddi düzeyde olumlu etkilenir hem de yeni istihdam alanları yaratılmış olur. Zaten ekonomik yapı içerisindeki sektörlerin çoğu birbiri ile bağlantılı olarak tüm ekonomiyi etkilemektedir. Dolayısıyla imalat sektöründe veya başka herhangi bir alanda yapılacak yeni işletmeler veya yatırımlar istihdam olanaklarından ekonomik kalkınmaya kadar tüm süreçleri olumlu etkilemektedir.

Aşağıda grafik 14'te Ağrı İline 2012 – 2022 yılları arasında imalat sektörüne yapılan kamu yatırımlarının aynı dönemde il geneline yapılan kamu yatırımları içerisindeki payları yüzdesel olarak verilmiştir.

Grafik 14. 2012 – 2022 Yılları Ağrı'da İmalat Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı'ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 14'teki veriler incelendiğinde imalat sektörüne yapılan kamu yatırımlarının Ağrı geneline yapılan kamu yatırımları içerisindeki pay yok denecek az düzeyde olduğu görülmektedir.

Ağrı'da madencilik sektörü de en az yatırım alan alanlardan biri durumundadır. Aşağıda tablo 31'de Ağrı İlinde 2003 ve 2022 yılları arasında madencilik sektöründe yapılan kamu yatırımlarına ait bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 31. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Madencilik Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL)

Sektör	Yıllar	Tutar	Yıllar	Tutar
Madencilik	2003	0	2013	168.000
	2004	0	2014	9.523.000
	2005	17.000	2015	11.441.000
	2006	0	2016	0
	2007	470.000	2017	0
	2008	449.000	2018	0
	2009	476.000	2019	0
	2010	71.000	2020	0
	2011	4.656.000	2021	0
	2012	153.000	2022	0

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı'ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 31'deki veriler incelendiğinde Ağrı'da madencilik sektöründe birçok yılda hiç yatırım yapılmadığı görülmektedir. Ancak 2011 yılında dört buçuk milyon TL'nin üzerinde yatırım yapılarak bu alanda 2011'e kadar yapılmış en büyük yatırım olduğu görülmektedir. Yine 2014 ve 2015 yıllarında da 10 Milyon TL civarında olan yatırımlar önemli olmakla beraber sonraki yıllarda hiç yatırım yapılmamış olması

sürdürülebilir bir politika olarak değerlendirilmemekte ve kentin ekonomisine zarar vermektedir.

Madencilik alanındaki yatırımların çok az seviyelerde kalması ve hatta çoğu yılda hiç yatırım yapılmamış olmasından dolayı bu alandaki yatırımların Ağrı İline yapılan kamu yatırımları içerisindeki payı incelenmeyecektir.

Ağrı’da yukarıda incelenen sektörlerin haricinde kalan diğer tüm alanlarda yapılan kamu yatırımları da Strateji ve Bütçe Başkanlığı’nın verilerine göre diğer kamu hizmetleri adı altında incelenecektir. Aşağıda tablo 32’de Ağrı İlinde 2003 ve 2022 yılları arasında diğer kamu hizmetleri sektöründe yapılan kamu yatırımlarına ait bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 32. Ağrı İli 2003 – 2022 Yılları Cari Fiyatlarla Diğer Kamu Hizmetleri Sektörüne Yapılan Kamu Yatırımları (TL)

Sektör	Yıllar	Tutar	Yıllar	Tutar
Diğer Kamu Hizmetleri	2003	2.772.000	2013	71.821.000
	2004	4.672.000	2014	88.385.000
	2005	10.383.000	2015	49.462.000
	2006	4.827.000	2016	54.928.000
	2007	5.047.000	2017	28.326.000
	2008	5.489.000	2018	8.000.000
	2009	13.566.000	2019	16.871.000
	2010	18.343.000	2020	47.148.001
	2011	27.437.000	2021	109.375.001
	2012	55.679.000	2022	170.822.372

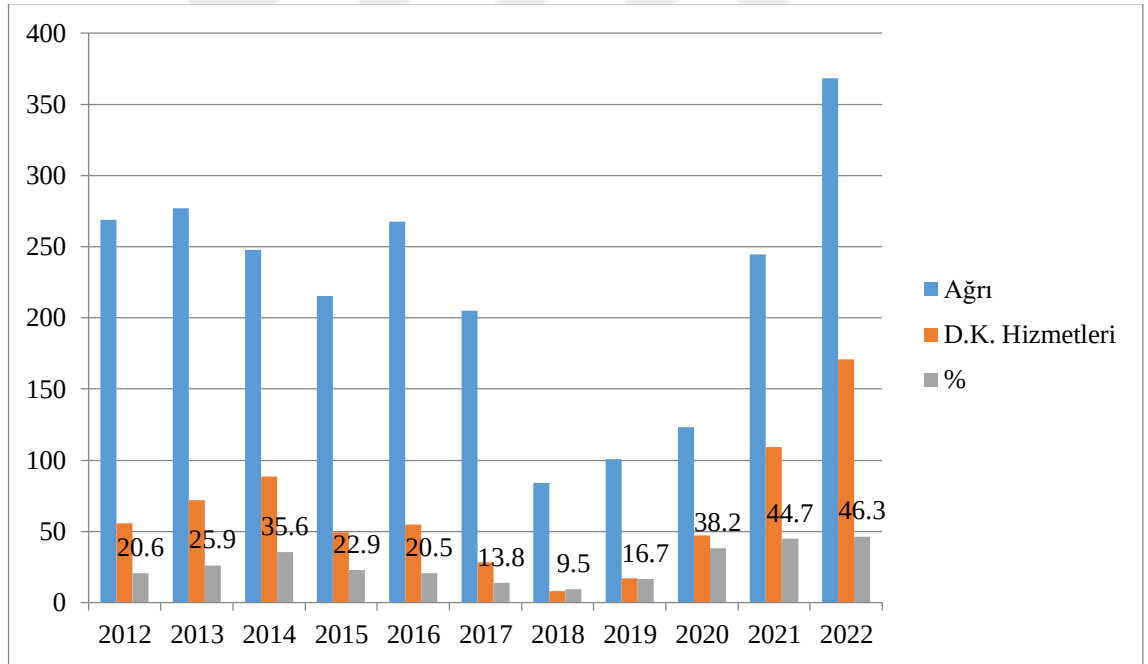
Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 32’deki veriler incelendiğinde en çok yatırım alan sektör diğer kamu hizmetleri olduğu görülmektedir. Tabi yukarıda incelenen 9 sektörün haricinde kalan

tüm yatırım harcamaları diğer kamu hizmetleri başlığı altında değerlendirildiğinden bu alanda yapılan yatırım miktarları da yüksek seviyelerde seyretmektedir. Eğitim, sağlık, tarım, konut, ulaştırma ve haberleşme, enerji, imalat, madencilik, turizm sektörleri dışında kalan diğer tüm yatırımlar bu kapsamda değerlendirilmiştir. Din hizmetleri harcamaları, SERKA tarafından yapılan yatırımlar, kamu kurum ve kuruluşları tarafından yapılan harcamalar, sosyal yardımlar, yerel yönetimler tarafından yapılan bazı altyapı harcamaları gibi alanlarda yapılan yatırımlar bu kapsamda değerlendirilmektedir.

Aşağıda grafik 15'te Ağrı İline 2012 – 2022 yılları arasında diğer kamu hizmetleri sektörüne yapılan kamu yatırımlarının aynı dönemde il geneline yapılan kamu yatırımları içerisindeki payları yüzdesel olarak verilmiştir.

Grafik 15. 2012 – 2022 Yılları Ağrı’da Diğer Kamu Hizmetleri Sektörü Kamu Yatırımlarının İl Genel Kamu Yatırımları İçindeki Payları (Milyon TL)

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı’ndan alınan veriler kullanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 15’teki veriler incelendiğinde Ağrı’ya incelenen yıllarda yapılan kamu yatırımları içerisinde en çok payı diğer kamu hizmetlerinin aldığı görülmektedir.

Genel bir değerlendirme yapıldığında Ağrı İline yapılan kamu yatırımlarının 2018 - 2020 yılları arasında biraz azaldığı sonrasında yeniden arttığı görülmektedir.

Son yıllarda kente yapılan kamu yatırımları artmış olsa da halen yetersiz kaldığı düşünülmektedir. Kentin hem ekonomik yapısının halen çok kırılan olması, hem de özellikle eğitim, sağlık gibi alanlarda çevre illere bağımlı olması yatırımların yetersiz kaldığını göstermektedir. Ayrıca bölgesel kalkınmaya etkisinin zayıf olduğu Ağrı İlinde ekonomik faaliyet çeşitliliğinin az olduğu, yapılmakta olan ekonomik faaliyetlerin de verimsiz ve düzensiz yapıldığı düşünülmektedir.

4.4.2. Ağrı’da Kamu Yatırımlarının Bölgesel Kalkınmaya Etkisi

Bölgesel kalkınma kavramı ülkelerin ulusal düzeyde ekonomik kalkınması ve ekonomik büyümesi için önemli olmaktadır. Bir ülkede bölgelerarası dengesizlikler ne oranda yüksek olursa ekonomik dengesizlik de o ölçüde yoğun yaşanır ve ekonomik büyüme de zarar görür. Çünkü ekonomik gelişmişlik durumu zayıf olan bölgelerden daha gelişmiş bölgelere başta göç olayları olmak üzere birçok sorun aktarılmaktadır. Bu yüzden de ülkeler yerel politikalar ve bölgesel planlamalar ile bu bölgelerarası eşitsizlikleri gidermeye çalışmaktadırlar.

Türkiye’de bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları yüksek düzeyde yaşanmaktadır. Bu durum birçok başka ülkede olduğu gibi Türkiye’de de var olan yapısal sorunların en önemlilerinden biri konumundadır. Türkiye’de ekonomik gelişmişlik açısından üç farklı düzeyden bahsetmek mümkündür. 2012 yılında yapılan çalışmalardaki sınıflandırmaya göre 26 ekonomik bölgeye ayrılan Türkiye’de sadece 7 bölgenin sanayisi gelişmiş, orta-gelir tuzağı riski taşımayan gelişmiş bölge olarak tanımlanmaktadır (Felipe et al). Geriye kalan 19 bölgeden 11’inin orta-gelir riski taşıdığı ve 8 bölgenin de yoksulluk riski taşıdığı görülmektedir (Çelik 2019).

Türkiye’nin en az gelişmiş bölgesi olan TRA2 Kuzey Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan Ağrı İli ekonomik gelişmişlik sıralamasına göre yoksulluk riski taşıyan bölgede bulunmaktadır. Ağrı’da birçok ekonomik parametreye göre yetersiz ekonomik faaliyet miktarı ve çeşitliliği bulunmaktadır. Kentin ekonomik yapısı yetersiz kaldığından bu durum bölgesel kalkınma sürecine de doğrudan veya dolaylı olarak zarar vermektedir. İstihdam olanaklarının yetersiz kalması, eğitim, sağlık, altyapı, enerji gibi birçok alanda yeterli hizmetlerin verilememesi, yapılan ekonomik faaliyetlerin düşük verim sağlaması, kişi başına düşen gelirin çok düşük olması, gelir

dağılımının adaletsiz olması gibi birçok neden Ağrı'da bölgesel kalkınmayı olumsuz etkilemektedir.

Son yıllarda gelişen yenedünya düzeni ile birlikte ve yapılan kamu yatırımları sayesinde kentin diğer bölgelerle arasındaki ekonomik gelişmişlik farklılıkları giderilmeye çalışılmaktadır. Ancak yatırımların yetersiz olması, kaynakların verimli kullanılmaması, yapılan planlama ve projelerin verimsiz olması gibi nedenlerle kent geri kalmış bölge olmaktan kurtarılamamıştır.

Ağrı'da bölgelerarası gelişmişlik farklılıkların giderilmesi, ilin geri kalmış bölge olmaktan kurtarılması, gelir dağılımında adaletin sağlanması için daha fazla kamu desteğinin sağlanması gerekmektedir. Gerekli fizibilite çalışmaları yapılarak bölgeye en uygun yatırım alanlarının belirlenmesi ve bu alanlara kentin coğrafik yapısı, mevsim koşulları, sosyolojik yapısı gibi faktörler de göz önünde bulundurularak bolce yatırım yapılması gerekmektedir. Yapılacak kamu yatırımlarının yanı sıra bölgede özel sermaye yatırımcılarını ve yerel girişimcileri de aktif faaliyet alanlarına dahil etmek gerekmektedir. Bunun için de bölgeye yatırım yapma potansiyeli bulunan girişimcileri tespit etmek, reklam ve tanıtım faaliyetleri ile özendirici faaliyetlerin yapılması; kredi desteği, uygun bedellerle hazineye ait arazilerin kiralanması, teşvik destekleri vermek gerekmektedir.

4.4.3. Ağrı'da Yatırım Yapılabilecek Alanlar

Ağrı İli geniş arazileri, aktif işgücü potansiyeli, sınır ili olma özelliği ve kentteki insanların istihdam talepleri açısından birçok alanda yeni yatırımlara açık bir bölge konumunda bulunmaktadır. Kente yapılabilecek yatırım alanları kısaca incelenecektir.

4.4.3.1. Jeotermal Seracılık

Ağrı'nın Diyadin ilçesinde yüksek debi ve 65 C° sıcaklığı bulunan jeotermal kaynaklar çok önemli potansiyeller doğurmaktadır. Ayrıca Ağrı merkez ilçede de son dönemlerde yapılan sondaj çalışmalarında 38 lt/sn debi ve 48 C° sıcaklıkta jeotermal kaynak bulunmuştur (Ağrı Valiliği, duyurular 2020). Ağrı merkez ilçedeki kaynakların bulunduğu bölgede 50 yataklı bir fizik tedavi hastanesi ve birkaç havuz

bulunmaktadır. Diyadin ilçesinde ise uzun yıllardan beri jeotermal kaynaklar hem kaplıca turizminde kullanılmakta hem de ilçenin konut ısıtmasında kullanılmaktadır.

Diyadin’de 2000’li yıllara doğru jeotermal seracılık alanında bazı çalışmalar yapılmış ancak sonraki yıllarda özellikle devletin gerekli destekleri yapmaması ile birlikte bu çalışmalar uygulama alanı bulamamıştır. Diyadin ilçesinde seracılık faaliyetlerinde bulunan bir çiftçi yaz boyunca sadece 1 dekarlık arazide kurduğu 3 serada yaklaşık olarak 10 ton sebze üretimi yapmakta ve ürettiği ürünlere Ağrı il genelinde çok rahatlıkla pazar bulmaktadır. Özellikle katma değeri ve ekonomik getirisi yüksek sebzelerin üretiminde jeotermal kaynakların kullanılması ile bölgede üretimin yıl boyunca devam ettirilmesi mümkündür. Bu sayede daha fazla ürün üretilebilir ve hem ilçenin hem de bölgenin ekonomik yapısına canlılık kazandırılabilir. Zaten Ağrı İli genel anlamda sebze ve meyve üretiminde çok yetersiz kaldığından genellikle batı illerinden getirilen ürünler ile kentin sebze ve meyve ihtiyacı giderilmektedir. Batıdan getirilen ürünler de hem lojistik masraflarından dolayı pahalı olmakta hem de tazeliğini kaybetmektedirler. O yüzden hem Diyadin’de hem de merkez ilçede jeotermal kaynaklarla üretilen ürünler çok rahatlıkla pazar alanı bulabilecek ve bölge halkının ilk tercihi olacaktır (SERKA 2013).

Diyadin’deki jeotermal kaynaklar çoğunlukla kaplıca turizminde kullanılmakla birlikte konut ısıtmasında da kullanılmaktadır. Seracılık faaliyetlerinde çok az düzeyde kullanılan kaynaklar bu alanda daha çok kullanılması durumunda hem ilçe için hem de ilin geneli için yeni ekonomik alanların açılacağı düşünülmektedir. Çünkü jeotermal seracılık sayesinde kentin ihtiyacı olan sebze ve meyveler üretilebilir. Bu durumda hem katma değeri ve ekonomik getirisi yüksek ürünler yetiştirilip kentin ekonomik yapısı güçlendirilmiş olacak hem de kentin diğer bölgelere olan bağımlılığı azaltılmış olacaktır (Şentürk ve Şencan Şahin 2019) .

4.4.3.2. Özel Apart ve Öğrenci Yurtları

Ağrı’da görev yapan kamu görevlileri, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi öğrencileri gibi şehir dışından gelen insanların giderek artması inşaat ve konut sektörü için önemli fırsatlar doğurmaktadır. Özellikle eşyalı apart daireler ve eşyalı yurtlar hem memurlar hem de öğrenciler tarafından tercih edilmektedirler. Ağrı

İbrahim Çeçen Üniversitesi 2021 Mali Yılı Performans Programı verilerine göre 12.946 öğrencisi bulunan üniversitenin yaklaşık 6 bine yakın öğrencisi Kredi Yurtlar Kurumu (KYK) bünyesinde bulunan yurtlarda kalmaktadır (<https://aday.agri.edu.tr>). Ağrı'da KYK verilerine göre 3'ü kız yurdu 2'si ise erkek yurdu olmak üzere toplam 5 adet KY K yurdu bulunmaktadır (<https://www.kykyurtlar.com/agri-kyk-yurtlari>). Bu kapsamda KYK yurtları dışında kalan öğrenciler ve yine şehir dışında gelen kamu görevlilerinin ikamet tercihleri özellikle eşyalı apart daireler olmaktadır. Son yıllarda Ağrı'da bu alanda çok ciddi gelişmeler olmakla birlikte henüz apart veya özel yurt sayıları yeterli olmamaktadır. Ağrı'da yapılan birçok apart devlet tarafından sunulan teşvik kredilerinden ve hibe programlarından yararlanmıştır. Ancak yine de yeterli yatırım gerçekleştirilememiştir. Bu yüzden bu alanda yapılacak yeni yatırımlar kolaylıkla ilgi görebilecek ve verimli olabilecektir.

4.4.3.3. Damızlık Sığır Yetiştiriciliği

Ağrı'da yürütülen en önemli ekonomik faaliyetlerin başında tarım ve hayvancılık faaliyetleri gelmektedir. Ancak bu alanda yeterli verim alınamamaktadır. Özellikle hayvancılık alanındaki verimin artırılması için ırk ıslahının gerçekleştirilmesi ve bölgenin şartlarına uyum sağlayabilecek ırkların yaygınlaştırılması gerekmektedir. Aynı zamanda mera hayvancılığı yerine katma değeri yüksek ırkların yaygınlaştırılması ve bu ırklar ile hayvancılık faaliyetlerinin yürütülmesi gerekmektedir (SERKA 2013).

Hayvancılık alanında verim elde etmek için damızlık sığır yetiştiriciliğin önemi artmaktadır. Bu alanda yapılacak iyileştirmeler kapsamında kamu tarafından sağlanan destekler de önemli olmaktadır. Ağrı İlinde 2021 yılında damızlık koyun ve keçi destekleri 23.115.320,00 TL, damızlık manda destekleri ise 89.750,00 TL olarak gerçekleşmiştir. Bu destekler ile birlikte kentteki damızlık hayvan yetiştiricilikte aşama kaydedilmesi hedeflenmektedir (Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyet Raporu).

Yurt içindeki hayvan ihtiyacını karşılayabilmek adına son dönemlerde hem bölgenin hem de ülkenin koşullarına uyum sağlayabilecek hayvan ithalatı yapılmaktadır. Bu ithalat aynı zamanda bölgedeki hayvanların ırk ıslahı için de önem taşımaktadır. Ağrı hayvan varlığı açısından zengin bir bölge olma özelliği ile yatırımcılara modern hayvancılık işletmeleri kurmaları için iyi bir pazar

oluşturmaktadır. Kamu tarafından sunulan hayvancılık destek programları ile pekâlâ damızlık sığır yetiştirilmesi için gerekli işletmeler kurulabilir ve bu alanda verimli faaliyetler gerçekleştirilebilir. Bu yüzden kentin iklim koşullarına uyum sağlayabilecek kültür veya melez hayvan ırklarının alınması gerekmekte ve hatta bu konuda teşvikler verilmesi gerekmektedir. Islah çalışmaları için bölge yatırımcıları en yakın olarak Orta Anadolu'daki tesisleri kullanmak zorunda kalmaktadırlar. Bölgede damızlık sığır yetiştiriciliği yapanlar yurt dışından veya bölge dışından hayvan teminini sağladıkları için maliyetler yüksek olmakta ve istenilen verim alınamamaktadır. Bu yüzden Ağrı'da yüksek kapasiteli damızlık sığır yetiştirme tesisleri kurulursa bu tesislerin hem ildeki hem de komşu illerdeki talepleri karşılayacağı ve büyük bir pazara hitap edeceği düşünülmektedir (SERKA 2013).

4.4.3.4. Et Besiciliği

Türkiye'de büyükbaş hayvan üretiminde geniş çayır ve meraları bulunan TRA2 bölgesi en önde gelen bölgelerden biri konumundadır. Ağrı İli de büyükbaş hayvan üretiminde iyi seviyelerdedir. Ancak Ağrı'da üretimi yapılan büyükbaş hayvanların çoğu yurtiçinde başka illere veya yurt dışına satılmaktadır. İlde hayvan kesimi olarak sadece et kombinası bulunmaktadır. Bun karşın Ağrı'da 2021 yılı itibarıyla Ağrı İl tarım ve Orman Müdürlüğü, Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyetler Raporu'na göre 413.012 büyükbaş hayvan bulunmaktadır. Bu hayvanların büyük çoğunluğu yukarıda da değinildiği üzere canlı olarak satılmaktadır. Bu kapsamda Ağrı'da et kesim tesislerinin kurulması hem hayvan sayısının yeterli olması hem de Pazar şartları bakımından önemli bir fırsat olarak görülmektedir.

Hem Ağrı'da hem de ülkedeki yemek kültürünün büyük oranda et odaklı olması, et ürünlerinin veya protein temelli ürünlerin tüketiminin önemli olması, toplumsal olarak daha sağlıklı beslenme yollarının aranması gibi ölçütler et kesim ve dağıtım tesisleri için önemli olmaktadır. Bu kapsamda kentte yatırım alanı olarak et ürünlerini işleyecek geniş ölçekli tesislerin kurulması verimli sonuçlar alınmasını sağlayacaktır. Tarım ve Orman Bakanlığı, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK), Ağrı İl Tarım ve Orman Müdürlüğü gibi kamu kurumları hayvancılık alanında Ağrı'da gerekli teşvikleri sağlamakta ve girişimciler için fırsatlar sunmaktadır. Bu kurumsal destekleri de alarak bu alanda yapılacak

yatırımların kentin ekonomik yapısı üzerinde önemli etkiler sağlayacağı düşünülmektedir (SERKA 2013).

4.4.3.5. Süt İnekçiliği

Ağrı'da aslında birçok çiftçi süt ineği beslemekte ancak üretilen sütler ya hane halkınca tüketilmekte ya da bireysel faaliyetlerle satılmaktadır. Bu yüzden kentte bulunan süt işletmeleri yeterli hammadde bulamadıkları için ya kapasitelerinin altında çalışmak zorunda kalmakta ya da kapatılmaktadırlar. Ayrıca Ağrı'da süt toplama ağı da yeterli düzeylerde değildir. Bu kapsamda kentte kurulacak süt toplama merkezi bu alanda çiftçilerin de bilinçlendirilmesi ile birlikte yüksek verim alınmasını sağlayabilir. Süt üretimi kolay ve kısa vadede gerçekleştirilebilecek bir yatırım türüdür. Süt tüketiminin Avrupa standartlarının altında olduğu hem Ağrı'da hem de ülke genelinde son yıllarda artış görülmektedir. Bu yüzden hem günlük tüketilmesi gereken bir ürün olmasından hem de kısa vadede nakde çevrilebilmesinden ötürü süt ve süt ürünlerinin üretimini yapacak tesisler bölgede ekonomik canlılığa etki edecektir (SERKA 2013).

4.4.3.6. Arıcılık

Arıcılık faaliyetleri kapsamında Ağrı İli zengin bitki varlığı ve geniş mera-çayırıları ile önemli bir üretim noktası olmaktadır. Kentte başka illerden gelip özellikle bahar aylarında arıcılık faaliyetlerini yürüten arıcılar da bulunmaktadır. Ağrı İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2021 Yılı Tarımsal Faaliyet Raporu verilerine göre 2021 yılında arıcılık ile ilgili 274 işletme bulunmaktadır. Aynı rapora göre kovan başına ortalama 9,5 kg verim alınmıştır. Bu kapsamda Ağrı'da arıcılık ve bal üretimi konusunda daha gelişmiş tesislerin kurulması verimli sonuçlar doğuracaktır.

4.4.3.7. Yem Bitkileri Üretimi

Ağrı'da hem büyükbaş hayvan sayısı hem de küçükbaş hayvan sayısının yüksek olması yem bitkilerine ve yem endüstrisine olan ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır. Kentte kış aylarının çok uzun sürmesi hayvanların kapalı alanlarda beslenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu durum da hem kaba yem ihtiyacını hem de fabrikalarda kesif yem haline getirilen endüstriyel yem ihtiyacını doğurmaktadır. Ağrı'da 2 tane yem fabrikası bulunmaktadır. Özel sermaye yatırımcıları tarafından

işletilen bu fabrikalarda büyükbaş, küçükbaş ve kanatlı hayvan yemi üretilmektedir. Üretilen yemlerin büyük çoğunluğu il içerisinde tüketilmektedir. Ancak bu fabrikaların ürettiği yem il içerisindeki yem ihtiyacını karşılayamamaktadır. Bu yüzden il dışından yem tedariki sağlanmaktadır. Bu durum da maliyetleri arttırmakta ve üretimi zorlaştırmaktadır. Bu kapsamda ildeki yem üretim fabrikalarının sayısının artırılması gerekmektedir. İklim koşullarının olumsuz etkisi olsa bile yem üretimi ve bu alanda yapılacak yeni yatırımların verimli olacağı düşünülmektedir (SERKA 2013).

2022 yılında Ağrı Valiliği İl Özel İdaresi ile Ağrı Tarım ve Orman Müdürlüğü tarafından yürütülen yem bitkileri projesi kapsamında çiftçilere %50 katkı paylı Tritikale ve Macar Fiğ tohum desteğinin verilmesi planlanmaktadır. Projeden yararlanacak çiftçilerin belirli kriterleri sağlamaları gerekmektedir. Bu proje ile birlikte yem bitkilerinin ekiliş alanlarının yaygınlaştırılması hedeflenmektedir. Bunun gibi projelerle yapılacak kamu yatırımlarının yem bitkileri üretimini arttıracığı düşünülmektedir (www.agri.tarimorman.gov.tr).

4.4.3.8. Tarım Makineleri Üretimi

Ağrı'da en yoğun yapılan ekonomik faaliyetlerin başında tarım gelmektedir ve bölge arazilerin büyük bir bölümü tarla olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca Ağrı'nın arazi yapısı da yüksek düzlüklerden oluştuğu için tarlaların büyük bir kısmı makine kullanımına uygun durumdadır. Tarım makinelerinin alımında yüzde 50'lere varan kamu desteklemeleri de vatandaşları bu makineleri almaya yöneltmektedir. Bu yüzden ilde tarım makinelerine talep yüksektir. Kente başka illerden bayiler aracılığıyla birçok tarım makinesi satılmaktadır. Bu yüzden il içerisinde tarım makinelerinin üretimi için kurulacak fabrikaların çok rahat ve geniş pazarlar bulabileceği düşünülmektedir (SERKA 2013).

Tarım makinelerinin yaygınlaştırılıp bu alandaki gelişmelerin sağlanması ile birlikte tarımda istihdam edilen kişi sayısı son yıllarda azalmaktadır. Bu durum olumsuz olarak yorumlansa da tarımda makineleşme ile birlikte tarım ürünlerindeki verimliliğin artması ve toplam ekonomik girdilerin artması olumlu bir sonuç doğurmaktadır (SERKA 2013).

4.4.3.9. Küp Şeker  retimi

Ağrı'da Şeker pancarı üretimi son yıllarda düŐse de genel olarak çok fazla yapılmaktadır. Ağrı Şeker fabrikası bu noktada ihtiyaç duyulan hammaddeyi il içerisinde üretilen Şeker pancarından karşılamaktadır. Ağrı'da toplamda 2 adet Şeker fabrikası bulunmakta ve bu fabrikalar üretilen ürünlerin neredeyse tamamını il içerisinde satmaktadırlar. Ancak üretilen ürünler kentin Şeker ihtiyacını karşılayamamaktadır. Kente Erzurum ve Van illerinden de Şeker getirilmektedir. Bu yüzden hem hammaddeye olan yakınlık hem de bölgenin talebinin olması açısından kurulacak yeni Şeker fabrikalarının kente önemli ekonomik kazançlar sağlayacağı düşünülmektedir (SERKA 2013).

4.4.3.10. Deri  şleme ve  retim Tesis

Ağrı'da hayvancılık faaliyetlerinin yoğun olarak yapılması deri  şleme alanında çok önemli fırsatlar sunmakta ancak bu alanda bir tesisleşme durumu oluşmamaktadır. Ağrı Et Kombinası elinde bulunan tüm derileri il dışına satmaktadır. Çünkü il içerisinde bu derileri  şleyebilecek bir tesis bulunmamaktadır. Ancak hem kombinanın kesimlerden elde ettiği deriler hem de Ağrı'da kurulacak başka et kesim tesislerinden elde edilecek derilerle çok önemli bir Pazar yaratmanın mümkün olacağı düşünülmektedir. Serhat Kalkınma Ajansı'nın bu alanda bir fizibilite çalışması bulunmaktadır. 2022 yılında yayınlanan Ağrı İli Deri  şleme ve Deri  r nlerine D n Ő t rme Tesis  On Fizibilite Raporu ilde kurulabilecek deri  şletme fabrikası için gerekli tüm teknik ve bilimsel verileri derlenerek bu alanda yatırım yapmak isteyenlere rehber görevi üstlenmektedir (SERKA 2013).

4.4.3.11. Atölye Tipi El Halıcılığı

El halıcılığı Ağrı'nın en geleneksel ve kültürel öğeler barındıran faaliyetlerinden biridir. Hem günlük kullanımda hem de turistik amaçlarla satılabilen el halıları üretimi çok az seviyelerde kalmakta bu alandaki yapılaşma yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Ağrı'da gerek Halk Eğitim Merkezi tarafından gerekse de  ş ve  Ő  Bulma Kurumu ( Ő   ) tarafından gerçekleştirilen kurslarla hayatta tutulmaya çalışılan bu meslek çok talep görmemektedir. Ancak Ağrı'da turistlerin en çok uğrak yeri olan Doğubayazıt ilçesinde el halıları üretimi yapan bir

firma tarafından üretilen halılar 12 bin TL civarı bir fiyata satılmaktadırlar ve turistler tarafından ilgi görmektedirler. Bu alanda kurulacak atölye tipi bir fabrikanın önemli verimler alacağı düşünülmektedir (SERKA 2013).

4.4.3.12. Metal Ürünleri İmalatı

Ağrı metal ürünlerinin üretimi konusunda hammaddeye uzaklık sorunu yaşıyor olsa da ulaşım alanındaki kolaylıklar bu sorunu çözmekte, sadece hammaddenin maliyeti biraz artmaktadır. Hammaddedeki maliyet artışına rağmen Ağrı Patnos'ta metal ürünleri üretimi yapan bir işletmenin Rusya, İran gibi ülkelere ihracat yaptığı ve çok ciddi verimler elde ettiği görülmektedir. Bu kapsamda karlılık oranı yüksek metal ürünlerinin üretimini yapacak yeni tesislerin kurulması ilin ekonomik yapısına çok ciddi katkılar sunacaktır (SERKA 2013).

4.4.3.13. Antrepo

Antrepo, ülke dışından satın alınan malların sınır kapılarında depolanarak ihtiyaç halinde gerekli işlemlerin yapılarak ithalatın gerçekleşmesi demektir. Ticaret Bakanlığı'nın 2023 yılı verilerine göre Ağrı'da Gürbulak bölgesinde toplamda 15 adet antrepo bulunmaktadır. Ağrı'nın tarihi İpek Yolu güzergâhında bulunması komşu ülkelerle özellikle de İran ile sıkı bir ticari faaliyetinin oluşmasına olanak sağlamıştır. Bu ticari ilişkiler kapsamında firmaların yüklü mal alımlarında antrepolar çok önemli olmaktadır. Bu kapsamda ticari kapasitelerin gün geçtikçe gelişmesine bağlı olarak yeni antrepoların kurulması kentte yatırım yapılacak önemli noktalardan biri olarak düşünülmektedir (SERKA 2013).

4.4.3.14. Tuğla ve Kiremit Fabrikası

Maden Tetkik ve Arama (MTA) Genel Müdürlüğü'nün 2010 yılında Ağrı'da yaptığı çalışmalarda iyi kalitede tuğla ve kiremit hammaddeleri tespit etmiştir. Ağrı'nın merkez ilçesine bağlı Yoncalı Köyünde çok geniş alanlara yayılmış alüvyon kili tespit edilmiştir. Alüvyon kilinin tuğla imalinde kullanıldığı bilinmektedir. Bu rezervin yaklaşık olarak 15 bin metreküp olduğu tespit edilmiştir. Yine Ağrı'nın Hamur ilçesine bağlı Adımovası ve Yoğunhisar köyleri civarında da bu rezerv tespit edilmiştir. Kentte var olan bu zengin rezervlere rağmen sadece 1 adet tuğla fabrikası bulunmaktadır. Son yıllarda konut yapımının da çok arttığı Ağrı İlinde tuğla ve

kiremit ihtiyacının çok büyük bir kısmı başka illerden temin edilmektedir. Bu yüzden hammaddesi de bulunan tuğla ve kiremit fabrikalarının Ağrı'da kurulması pazar alanı bulmakta sorun yaşamayacaktır ve aynı zamanda da kentte yeni istihdam alanları yaratacaktır. Bu anlamda tuğla ve kiremit fabrikası Ağrı için uygun bir yatırım alanı olarak düşünülmektedir (SERKA 2013).

4.4.3.15. Biyogaz Üretimi ve Yenilenebilir Enerji Üretimi Tesisleri

Ağrı'da kurulacak biyogaz tesisleri için devlet garantili Pazar olanağı bulunmaktadır. Çünkü Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanunu ile bu alanda üretilcek enerjinin devlete satım garantisi bulunmaktadır. Ağrı'da hayvancılık faaliyetleri yoğun olarak yapılıyor olsa da bu alanda kümelenme oluşmadığı için biyogaz üretimi yapılamamaktadır. Ancak Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Ağrı Valiliği ve Ağrı Belediyesi'nin ortak işbirliği ile yürütülen Ahırlar Projesi ile birlikte ihtiyaç duyulan kümelenmenin sağlanacağı düşünülmektedir. Ayrıca bu alanda kurulacak bir tesis için köylerdeki çiftçilere gerekli teşvikler verilerek hayvanların bir alanda kümelenmesini sağlayarak gerekli hammaddenin temini sağlanabilir (SERKA 2013).

Biyogaz üretiminde hayvan gübresi kadar mısır silajı da önem arz etmektedir. Ağrı İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Ağrı İli 2021 yılı Tarımsal Faaliyet Raporuna göre 2021 yılında 10.928 dekarlık alanda ekilen silajlık mısırdan 38.687 ton verim elde edilmiştir. Bölgenin geniş düzlüklerden oluşması hem silajlık mısır yetiştirilmesine uygun hem de biyogaz üretim tesisi inşaatlarının maliyetlerinin düşük olmasında etkili olacaktır. Bu kapsamda biyogaz üretim tesislerinin kurulması bölge için uygun yatırım ortamı olarak düşünülmektedir (SERKA 2013).

Ağrı'da biyogaz üretimi dışında güneş enerjisinden ve rüzgâr enerjisinden faydalanılarak elektrik üretimi için de uygun yatırım ortamı bulunmaktadır. Ağrı'da kış mevsimi uzun sürse de güneşli gün sayısı güneş enerjisinden faydalanmak adına yeterli görülmekte ve bu alanda kurulacak tesislerden verim alınacağı düşünülmektedir. Yine rüzgâr enerjisinden faydalanmak adına da Ağrı'da rakımın yüksek olması sebebiyle rüzgârın yıl boyunca çok yüksek oranda estiği bölgeler bulunmaktadır. Bu kapsamda Ağrı'da kurulacak rüzgâr türbinlerinden de yüksek oranda verimlilik alınacağı düşünülmektedir.

4.4.3.16. Isı Yalıtım Malzemeleri İmalatı

Ağrı’da kış mevsiminin çok uzun ve sert geçmesi ülke genelinde olduğu gibi ısınmada kullanılan enerji kaynaklarının kullanımı çok aşırı olmaktadır. Son dönemlerde gelişen teknoloji ile birlikte yalıtım yapılan konutlarda ısının korunması daha çok olmakta ve bu durum da fosil yakıt kullanımını azaltmaktadır. Fosil yakıtların artan maliyetleri de ısı yalıtım malzemelerine talepleri arttırmaktadır. Ayrıca son yıllarda değişen yasal düzenlemelerle birlikte yeni yapılacak yapılarda ısı yalıtımı zorunlu tutulmuştur. Bu kapsamda hem sayılan nedenlerden dolayı hem de son yıllarda artan konut yapısından dolayı ısı yalıtım malzemeleri pazarlarda ciddi bir rekabet görmektedir. Bu yüzden bu alanda üretim yapacak tesislerin kurulması kolaylıkla pazar olanakları bulabilecek ve kentin ekonomik faaliyetlerine çeşitlilik kazandıracağı düşünülmektedir.

4.4.3.17. Alışveriş Merkezi (AVM) Yatırımı

Alışveriş Merkezleri (AVM) bulundukları bölgenin emlak piyasasına olumlu katkı sunmakta, yeni istihdam fırsatları doğurmakta, firmalar arası rekabetin artmasına olanak tanımakta, bölge insanın yaşam standartlarını yükseltmekte ve yaşamlarına renk katmakta, yeni üretim alanların gelişmesine ve markalaşmasına katkı sağlamakta ve sektörlerdeki perakende satış olanaklarını arttırmaktadır. Bu yüzden AVM’ler özellikle şehir merkezleri için çok önemli olmaktadır. Ağrı’da hem şehir merkezinde hem de ilçe merkezlerinde AVM bulunmamakta, ticari kümelenmeler çoğunlukla cadde mağazacılığı şeklinde oluşmaktadır. Doğubayazıt ilçesinde birkaç alışveriş pasajı bulunsa da bu alanlar AVM niteliği taşımamaktadır. Bu yüzden bölge insanlarına alışveriş anlamında yeterli hizmet sunulamamakta ve çoğunlukla insanlar marka ve kalite arayışlarını internet alışverişi üzerinden gerçekleştirmektedir (SERKA 2013).

Ayrıca AVM’ler sadece alışveriş ihtiyacı olarak değil kültürel faaliyetler kapsamında da uğrak noktası olarak kullanılan yerlerdendir. İnsanlar AVM içerisinde bulunan kafe ve restoranları daha çok tercih etmekte, AVM’lerde bulunan spor salonları oyun parkları da eğlence kültürü açısından önemli olmaktadır. Bu yüzden Ağrı’da kurulacak AVM’ye bölge halkının çok yoğun talebinin olacağı düşünülmektedir. 2023 yılında Ağrı merkez ilçede yapımı planlanan Ağrı Dev

Alışveriş ve Yaşam Merkezi Projesi için Ağrı Valiliği, Ağrı İl Özel İdaresi ve özel bir firma ortaklığıyla protokol imzaları atılmıştır. Planlanan AVM'nin yapımı tamamlandığında kentin hem yaşam standartlarını yükselteceği hem de ekonomik yapısına canlılık kazandıracağı düşünülmektedir.

4.4.4. Teşvikler

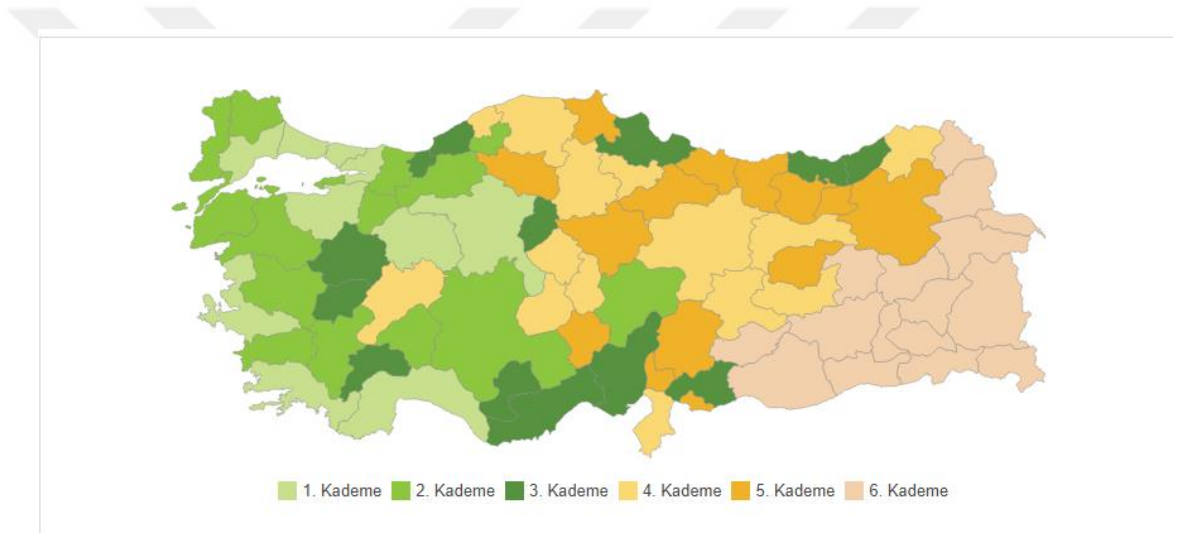
İktisadi olarak teşvik kavramı, çeşitli ekonomik girişimlerin diğer tüm ekonomik girişimlere göre daha hızlı ve daha çok yapılması için sağlanan kamusal destekler veya özendirmelelerdir. Teşvik sisteminin en önemli amacı bölgenin ekonomik seviyesini yükselterek refah seviyesine katkı sunmaktır. Teşvikler bir ülkede özellikle sanayi yapısının kurulması, geliştirilmesi, rekabet gücünün artırılması ve var olan potansiyellerin gerilemesini önlemesi açısından çok önemli olmaktadır. Devlete ait kaynakların ülkenin ekonomik yapısı için önemli nitelik taşıyan faaliyet alanlarında gerekli düzenlemeler ve önlemler alınarak kullanılması bu noktada önemli olmaktadır. Teşvik ile birlikte bölgelerarası gelişmişlik farklılıkların giderilmesi, yeni iş olanakların yaratılması, üretilen ürünlerde karlılık oranı yüksek katma değerli üretime geçilmesi gibi amaçlarla uygulamada kalkınma hedeflenmektedir (SERKA 2013).

Ülkemizde yatırımlarda uygulanacak teşviklerle ilgili yasal düzenlemeler de mevcuttur. 19 Haziran 2012 tarihindeki 28328 sayılı resmi gazetede yayınlanıp yürürlüğe giren ve 24 Şubat 2022 tarihinde güncellenen “Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar” bu alandaki en önemli yasal dayanaktır. Bölgesel düzeyde teşviklerin ne ölçüde hangi kriterlere göre belirleneceği de bu kararda belirlenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve teknoloji Bakanlığı'nın en son 2017 yılında yayınladığı Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırmasına (SEGE) göre yatırım destekleri açısından 81 il 6 farklı bölgeye ayrılmıştır. Bu sıralamaya göre Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerinden oluşan TRA2 bölgesi en çok yatırım desteklerinin yapıldığı 6. kademe içerisinde yer almıştır (SERKA 2013).

Aşağıda SEGE 2017 raporuna göre 6 farklı bölgeye ayrılmış illerin kademelerini gösteren harita verilmiştir. Harita 1 incelendiğinde hemen hemen Doğu

Anadolu bölgesi ile Güney Doğu Anadolu Bölgesinin tamamının 6. kademe içerisinde olduğu görülmektedir. Bu durum da hem Doğu Anadolu Bölgesinin hem de Güney Doğu Anadolu Bölgesinin bölgesel gelişmişlik farklılıkları açısından batıya nazaran daha geride kaldığını göstermektedir. Devlet bu bölgelerin geri kalmışlığını gidermek ve bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını en aza indirebilmek adına buralarda yapılacak yatırımlara daha çok teşvik ve özendirmeler vermektedir. Bu da bölgede girişimcilerin yeni girişimlerde bulunmasını kolaylaştırmakta ve bölgelerin ekonomik faaliyet çeşitliliğini arttırmaktadır.

Harita 1: 2017 SEGE verilerine göre İllerin Yatırım Desteklerine Göre Kademeleri

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, SEGE Çalışmaları.

Bu kapsamda TRA2 Düzey II bölgesi içerisinde yer alan Ağrı İlinin yararlanabileceği bölgesel teşvikler aşağıda sıralanmıştır.

4.4.4.1. Gelir Vergisi Stopaj Desteği

Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar'ın 14. Maddesine göre 6. Bölge illerinde gerçekleştirilecek yatırımlardan kaynaklı olarak yaratılan ek istihdam için, belirtilen istihdam sayılarını aşmamak koşuluyla yatırımın başladığı tarihten itibaren on yıl boyunca işçilerin asgari ücret kadarki ücretleri üzerinden hesaplanacak olan gelir vergisi muhtasar beyannameye göre verilecek vergiden mahsup edilecektir. Burada belirtilen istihdam sayıları yatırım yapılan alandaki ürün yüksek teknoloji düzeyindeyse en fazla 500 çalışan, yatırım yapılan alandaki ürün yüksek teknoloji

seviyesinde değilse en fazla 300 çalışan olarak belirlenmiştir. Bu kararın belirlediği şartları taşımadığı sonradan tespit edilen veya bu kararda belirlenen şartları taşıdığı halde sonradan bu şartları yerine getirmediği veya kaybettiği tespit edilen işletmelere uygulanan gelir vergisi stopaj desteği iptal edilmektedir. İşletmelerin o döneme kadar aldıkları indirimler vergi zıyaı cezası uygulanmadan yasal faizi ile birlikte geri alınmaktadır (Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar).

4.4.4.2. Gelir Vergisi İndirimi

Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar'ın 15. Maddesine göre bölgesel teşvikler çerçevesinde yapılacak olan yatırımlarda 5520 sayılı kanunun 32/A maddesi gereğince alınması gereken gelir veya kurumlar vergisi işletmenin yapmış olduğu sabit yatırım tutarının yüzde 50 seviyesine varana dek bu vergi için yüzde 90 indirim uygulanacaktır. Bu kapsamda aşağıda tablo 33'te Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar'a göre bölgelere uygulanacak gelir vergisi katkı oranı ve destek indirim oranı yüzdesel olarak verilmiştir.

Tablo 33. Bölgesel Teşvik Uygulamalarında Vergi İndirimi

Bölgeler	Yatırıma Katkı Oranı(%)	Gelir Vergisi veya Kurumlar Vergisi İndirim Oranı
1. Bölge	15	50
2. Bölge	20	55
3. Bölge	25	60
4. Bölge	30	70
5. Bölge	40	80
6. Bölge	50	90

Kaynak: Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar'daki veriler derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo 33'teki veriler incelendiğinde bu destek programında da yine en çok indirimin 6. Bölgedeki iller için sağlandığı görülmektedir. Yukarıda da değinildiği üzere 6. Bölge illeri ülkenin diğer bölgelerine göre daha geri kalmış bölge olduklarından dolayı bölgeye daha çok yatırım çekebilmek adına buralarda yapılacak yatırımlara diğer bütün bölgelerden fazla destek verilmektedir.

4.4.4.3. Yatırım Yeri Tahsisi

Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar'ının belirlediği şartlarda teşvik belgesi alan girişimcilere, Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın ilgili mevzuatlarda belirtilen usuller çerçevesinde devlete ait hazine arazilerinin tahsis edilmesi mümkün olmaktadır. Ayrıca imalat sanayisi sektöründe faaliyet gösterecek olan yatırımlar için de OSB'lerde karşılıksız arazi temini veya çok düşük ücretler karşılığında yer temini sağlanmaktadır (SERKA 2013).

4.4.4.4. Kredi Faiz Desteği

Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar'a göre yatırım yapan işletmelerin talep etmesi halinde bankalardan çekilecek kredilerin belli bir oranda faizini devlet karşılamaktadır. Bunun için çekilecek kredinin en az 1 yıl vadeli olması gerekmekte ve çekilen tutarın işletmenin teşvik belgesinde belirttiği sabit sermaye tutarının yüzde 70'ini geçmemesi gerekmektedir. Bu şartlarda çekilen yatırım kredilerinin TL cinsinde olanların yıllık 7 faiz puanı, Döviz cinsinde olanların ise yıllık 2 faiz puanı hazine tarafından ödenmektedir (SERKA 2013).

4.4.4.5. Katma Değer Vergisi (KDV) İstisnası

Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar'ın 10. Maddesine göre 3065 sayılı Katma Değer Vergisi (KDV) Kanunu kapsamında alınması gereken vergiler, teşvik belgesine sahip yatırımcılardan bu belgeye esas olarak alınacak makine, teçhizat, yazılım, gayri maddi hak satışları ve kiralamarlar KDV'den muaf tutulabilir. Ayrıca teşvik belgesinde belirtilen sabit yatırım tutarı 500 Milyon TL'yi geçen stratejik yatırımlar için yapılacak bina veya inşaat harcamaları da KDV iadesinden faydalandırılabilir (Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar).

4.4.4.6. Gümrük Vergisi Muafiyeti

Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar'da belirtilen şartlar çerçevesinde teşvik belgesine sahip yatırımcıların bu yatırımlarına esas olmak üzere uygun görülen şartlarda yurtdışından makine ve teçhizat almaları durumunda bu alımlarda gümrük vergisi de uygulanmamaktadır (SERKA 2013).

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. AĞRI İLİ SWOT ANALİZİ

SWOT Analizi üzerinde inceleme yapılan bir kuruluşun veya bir işletmenin teknik sürecini değerlendirirken güçlü yönlerini ve zayıf yönlerini tespit etmektedir. Aynı zamanda SWOT Analizi ile dış çevre faktörlerine bağlı olarak kuruluşları bekleyen tehditler ve fırsatlar belirlenebilmektedir (Çoban ve Karakaya 2010).

SWOT Analizi ile kuruluşların örgüt içi veya örgüt dışı analizleri yapılabilmekte, belirli bir sistematik değerlendirme ve çözümleme imkânı bulunmakta, mevcut kaynak ve potansiyellerin en verimli şekilde kullanılması sağlanmaktadır. Ayrıca bu analiz sayesinde yeni strateji ve yöntemler belirlenebilmektedir. Kuruluşlar veya işletmeler analiz sayesinde iç ve dış çevreden elde ettikleri verileri sistematik olarak düzenlemektedirler. Bu şekilde dış çevreden kaynaklanabilecek fırsat ve tehditler ile mevcutta bulunan iç etmenlerin sağladığı güçlü yönlerle zayıf yönler sistematik olarak değerlendirilmektedir (Solmaz Aslan 2022).

Aşağıda Tablo 34'te SWOT Analizine ismini veren SWOT kelimesindeki harflerin İngilizce ve Türkçe karşılıkları ile tanımları verilmiştir.

Tablo 34. SWOT Kelimesinin Açılımı ve Tanımı

S	Strenghts	Üstünlükler	İşletmenin veya kuruluşun üstün veya güçlü yönlerinin tespit edilmesi.
W	Weaknesses	Zayıflıklar	İşletmenin veya kuruluşun zayıf yönlerinin tespit edilmesi.
O	Opportunities	Fırsatlar	İşletmenin veya kuruluşun elde edebileceği fırsatların belirlenmesi.
T	Threats	Tehditler	İşletmeyi veya kuruluşu bekleyen tehditlerin ve tehlikelerin belirlenmesi.

Kaynak: Solmaz Aslan 2022.

Çalışmanın yöntemi, Ağrı İline yapılan kamu yatırımları ve bu yatırımların bölgesel kalkınmaya etkisi çerçevesinde Ağrı İlının güçlü ve zayıf yönleri ile Ağrı'yı

bekleyen tehditler ve fırsatların SWOT analizi yöntemi ile değerlendirilmesinden oluşmaktadır.

a - Güçlü Yanları

- Ağrı İlinin sahip olduğu genç nüfusun fazla olması, çayır ve mera alanlarının da fazla olması tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde kente yüksek potansiyel kazandırmaktadır.
- Ağrı'da şeker pancarı tarımının yapılması küp şeker üretiminde önemli olmaktadır.
- Ağrı'da arıcılık faaliyetlerinin kapasitesi yüksektir.
- Ağrı'da su kaynaklarının bolluğu ve organik tarıma uygun alanların varlığı önemlidir.
- Ağrı'nın İran ile sınırının bulunması ve teşviklerden en çok yararlanan illerden biri olması ticari alandaki en önemli avantajlarıdır.
- Ağrı'da inanç turizmi, dağcılık ve spor turizmi, ekolojik turizm gibi alanlarda güçlü potansiyelin varlığı.
- Eğitim alanında üniversitenin kurulması ve her geçen gün kapasitesinin artması, iş gücü sayısının yüksek olması, son dönemlerde eğitime önemin artması güçlü nitelikler olarak sayılabilir.
- Ağrı İli sınırda olmasından dolayı uluslararası ulaşım olanaklarına sahiptir.
- Ağrı'da doğal su kaynaklarının varlığı, zengin jeotermal kaynakların bulunması; biyogaz enerji üretimine, rüzgâr enerjisi üretimine, güneş enerjisi üretimine uygun potansiyelin bulunması ve hidroelektrik santrallerinin yapımına uygun alanların bulunması önemli avantajlardandır.

b - Zayıf Yanlar

- Ağrı'da tarım ve hayvancılıkta bilinçsiz üretimin olması, modern teknik ve teçhizat kullanımlarının az olması, sulama yetersizliğinin bulunması, toprakların miras yoluyla bölünmesi gibi etkenler bu alanlarda yeterli verimin alınmamasına neden olmaktadır.
- Tarımsal alanlardaki denetimlerin yetersiz olması, verilen teşviklerin tabana ulaştırılamaması, kooperatif sayılarının yetersizliği, büyükbaş ve küçükbaş

hayvanların ıslah çalışmalarının yetersiz olması, toprak analizlerinin yeterli yapılmaması.

- Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin kayıt dışı yapılması, tarımsal çeşitlilik konusunda yeterince tanıtım yapılmaması, tarım kredilerinin az olması, çoğu işletmenin aile işletmesi olmasından dolayı küçük kapasiteli olması ve teşviklerden yararlanamaması.
- Yeni yatırımlar için bölgenin yatırım cazibesinin olmaması, sanayi alanındaki faaliyetler için enerji yetersizliğinin olması, büyük pazarların oluşmaması, hayvancılık faaliyetlerinde organizeinin sağlanamaması, DAP faaliyetlerinin yeterince önemsenmemesi.
- Bölgede turizmin ekonomik bir sektör olarak görülmemesi, turizmde reklam ve tanıtım faaliyetlerinin yetersiz oluşu, turizm etkinlikleri için altyapı ve markalaşma sorunlarının olması, turizmin sezonluk düşünülmesi ve özellikle kış turizmine yeterince önemin verilmemesi.
- Sosyal ve kültürel faaliyet alanlarının yetersiz olması, rehberliğe dayalı herhangi bir hizmetin bulunmaması, turizm ile ilgili eğitim kurumlarının bulunmaması.
- İstihdamın yetersizliği, kamu personeli sayılarındaki yetersizlik, kalifiye iş gücü potansiyelinin az olması, hem nüfus hem de beyin göçünün yaşanması, güvenlik sorunlarına bağlı gelişen güvensizlik duygusu, aşiretçilik kuralları.
- Öğretmen sayılarının az olması ve nitelikli öğretmenlerin kentte tutulmaması, toplumsal eğitim seviyesinin düşük olması, eğitimde kalitenin düşük olması, eğitim kurumlarındaki donanım yetersizliği, uzman kadrolar tarafından değil de vekil müdürlüklerle yönetilen birçok okulun bulunması.
- Yaşam standartlarının düşük olması, ilçelerde üniversite yerleşkelerinin yetersiz olması, Yatılı İlköğretim Bölge Okullarının (YİBO) ve pansiyonlu okul sayılarının yetersiz olması.
- Devlet yatırımlarının yetersiz kalması, bölgeye gelen üst düzey yöneticilerin bölgeye karşı önyargılı olması.
- Sağlıkta altyapı ve kalifiye personel yetersizliği, kentte görev yapan doktorların biran önce başka bölgelere gitmek istemesi, özel hastane

sayılarının yok denecek kadar az olması, hastane yatak sayılarının yetersizliği, sağlık alanlarında hijyen yetersizliği.

- Genel sağlık sigortası olmayan ve yeşil karta bağımlı olan nüfusun çok olması.
- Doğalgaz altyapı çalışmalarına bağlı olarak yolların bozulması ve yerel yönetimlerce bu alanda gerekli çalışmaların yapılmaması veya yeterli düzeyde yapılmaması.
- Fiziki altyapı ve ulaşım yetersizlikleri, konut yapında düzensiz yapılaşmanın olması ve gerekli denetimlerin yapılmaması.
- Bölgede sermaye yetersizliğinin bulunmasına bağlı olarak yeterli yatırımların yapılmaması, spor ve aktivite alanlarının yetersiz olması.
- Maden arama faaliyetleri kapsamında değerlendirilebilecek rezervler bulunmasına rağmen madencilik faaliyetlerinin gelişmemesi, Murat Nehri ıslah çalışmalarının yapılmaması.
- Merkezi bütçe tarafından aktarılan ödeneklerin verimli kullanılmaması.

c – Fırsatlar

- Tarım alanlarının geniş olması ve hayvancılık faaliyetlerine uygun olması, organik tarıma uygun arazi yapısının bulunması, tarım ürünlerine dayalı sanayi sektörünün gelişime uygun olması, bölgenin iklim koşullarına uyum sağlayabilecek hayvan ırklarının ıslah çalışmalarına uygun olması, toprak reformu konusunda yasal düzenlemelerin yapılması.
- Ağrı'nın sınır ili olması, bölgede Avrupa Birliği (AB) ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası örgütlere bağlı fonların bulunması, kış turizmine uygun yapının bulunması.
- Turizm aktivitelerinde kullanılabilecek geniş dağ yaylalarının bulunması, Ülkedeki en yüksek rakıma sahip gölü olan Balık Gölü'nün varlığı, İshak Paşa Sarayı gibi kültürel değerlerin olması, yöresel ve kültürel yemeklerin olması.
- Özellikle el sanatları, tekstil gibi alanlarda kadın çalışanlarının sayısının artması ve kadın çalışanlara yönelik eğitimlerin verilmesi.

- Aktif işgücüne sahip genç nüfusa gerekli eğitimlerle nitelikli işgücü potansiyelinin kazandırılması.
- Kentin genelinde özellikle de kadınlarda okuryazarlık oranlarının arttırılması.
- Biyogaz, termal ve doğalgaz kaynaklarının bulunması.
- Su kaynaklarının gerekli altyapı çalışmaları ile tarıma alanlarında kullanılmasının sağlanması.

d – Tehditler

- Hem tarımda hem de hayvancılıkta ıslah çalışmalarının yeterince yapılmaması, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde girdi fiyatlarının dış etkenlere bağlı olarak yüksek olması, şeker pancarı üretiminde gerekli desteğin sağlanmaması.
- Bilinçsizce yapılan tarımsal faaliyetlerinin ve nadas uygulamalarının toprak yapısına zarar vermesi, erozyon ve sel gibi doğal olaylara karşı gerekli önlemlerin alınmaması.
- Terör olayları ve güvenlik sorunları yüzünden bölgede ticari faaliyetlerin olumsuz etkilenmesi.
- Nüfus artış hızının ülke ortalamasının çok üstünde olması ve yüksek seviyelerde olması.
- Kentte çiftçilik yapan çoğu çiftçinin eğitim düzeyinin düşük olması, bu anlamda gerekli eğitimlerin yetersiz verilmesi, tanıtım ve reklam faaliyetlerin yetersiz olması.
- Yolların ve altyapının yetersiz olması, plansız ve denetimsiz yapılaşmaların sayısının fazla olması.
- Ağırlı sermaye sahiplerinin bölge dışında yatırımlarda bulunması

ALTINCI BÖLÜM

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Gelişen ve değişen dünya yeni Dünya düzeninde ekonomik yapılanmalarda da reformlar ve güncellemeler yaşanmaktadır. Dünya ekonomik sisteminin içerisinde tutunabilmek, kalkınmayı sürdürülebilir hale getirip gelişmiş ülke statüsünü kazanmak için tüm ülkeler iktisadi araştırmalar yapmakta, bu alanda yeni plan, program ve projeleri hayata geçirmektedirler. Ayrıca ülkeler kalkınma sürecini gerçekleştirmek ve hem ekonomik kalkınmada hem de ekonomik gelişmede sürekliliği sağlamak adına birçok iktisadi faaliyet alanında yasal düzenlemeler yapmaktadırlar. Tüm ülke ekonomilerin en çok problem yaşadığı konuların başında bölgelerarası eşitsizlik ve bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları gelmektedir. Bir ülkenin her bölgesi aynı oranda gelişmeyebilmekte ve bu yüzden bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları ortaya çıkabilmektedir. Bölgelerin stratejik konumu, coğrafik yapıları, bölgede üretilen ürünlerin hammaddesine yakınlık durumu, bölgelerin iklim şartları, popülasyon değerleri, pazar olanakları gibi etmenler bölgelerin birbirlerinden farklı ekonomik faaliyetlerinin oluşmasını sağlamakta ve bölgelerarası dengesizlikler ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda sayılan olanakları sağlayabilen bölgelerde zamanla ekonomik faaliyetler çeşitlenerek bölgede özellikle sanayi gelişmektedir. Ayrıca bu gelişimi gösteren bölgelerde tarımdan ticarete kültürel faaliyetlerden enerji üretimine kadar birçok alanda kalkınma gerçekleşmektedir. Aksi durumda ise bu gelişimi sağlayamayan bölgeler de birçok ekonomik faaliyette geri kalmakta ve bölge diğer bölgelere göre geri kalmış bölge olmaktadır. Bu noktada ülkeler bölgelerarası gelişmişlik farklılıklarını gidermek adına kamu yatırımları ve teşvik programları uygulamaktadır.

Türkiye’de bölgesel gelişmişlik farklılıklarını giderme noktasında kamu yatırımları en önemli araçlardan biridir. Ülkemizde birçok alanda devlet desteği ile yapılan yatırımlar ve verilen teşvikler ile ekonomik yapının canlanması ve bölgesel gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda yapılan kamu yatırımları ile önce bölgesel kalkınma dolayısıyla da ulusal kalkınma dinamiklerinin geliştirilmesi hedeflenmektedir. Türkiye’de bölgesel kalkınma ajansları, yerel yönetim aktörleri ve merkezi yönetim bütçesinden ayrılan ödenekler ile çeşitli alanlarda ihtiyaç duyulan alanlarda kamu yatırımları yapılmaktadır.

Ülkemizde bölgelerarası gelişmişlik farklılıkları göz önüne alındığında Doğu Anadolu Bölgesi en geri kalmış bölge olurken Ağrı İli de bu bölgenin en geri kalmış illerinden birisi konumundadır. Ağrı'nın birçok olumsuz koşula sahip olması sosyoekonomik yapısının gelişmesine engel olmaktadır. İldeki işsizlik oranının yüksek olması, yeterli istihdam olanaklarının olmaması, coğrafi konumu ve iklim şartlarının olumsuz sonuçlar doğurması, göç verme oranının yüksek olması bu olumsuz koşullardandır. Ayrıca tarım ve hayvancılık alanlarında geleneksel yapının sürdürülmesi ve katma değeri düşük, ekonomik getirisi düşük üretimin yapılması Ağrı'daki ekonomik yapıyı olumsuz etkilemektedir. Yine eğitim, sağlık alanlarında yeterli yatırımların olmaması; enerji, madencilik, sanayi, imalat gibi alanlarda gerekli altyapı ve yatırımların oluşmaması kentin en önemli dezavantajları olmaktadır. İldeki bu dezavantajlar özel sermaye yatırımcılarının da bölgeye yatırım yapmasını engellemekte, bölgeyi yatırımcılar için cazibeli konuma getirilmesine engel olmaktadır.

Ağrı İlinde ekonomik yapıdaki geri kalmışlığın ve diğer bölgelerle arasındaki sosyoekonomik farklılığın giderilmesi için birçok alanda kamu harcamaları yapılmaktadır. Bölgedeki ekonomik tekdüzelik ve zayıf ekonomik yapı kamu harcamaları ile canlandırılmaya çalışılmaktadır. Ancak ilin sosyoekonomik gelişmişlik seviyesine bakıldığında Türkiye'nin en geri kalmış illerinden birisi konumunda bulunması kente yeterli düzeyde yatırım gelmediğini göstermektedir. Ağrı her ne kadar en geri kalmış illerden biri olsa da, yapılan yatırımlar yetersiz olsa da 2009 yılından itibaren 100 Milyon TL ve üzerinde kamu yatırımı yapılması önemli olmaktadır. Son yıllarda yapılan kamu yatırımları ile özellikle istihdam sorunları giderilmeye çalışılmakta, tarım ve hayvancılık alanlarında çiftçilerin bilinçlendirilmesi ve katma değeri yüksek üretim yapılması sağlanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca eğitim, sağlık, altyapı gibi alanlarda da yapılan yatırımlar ile kentin bu alanlardaki sorunları giderilmeye çalışılmaktadır. İlde sanayileşme yatırımlarının yanında turizm, spor, kültür gibi alanlarda yapılan yatırımlar da önemli olmaktadır. Çünkü bir bölgenin kalkınması için sadece ekonomik alanlarda değil kültürel alanlarda da kalkınma gereksinimleri yerine getirilmelidir.

Sonuç itibarıyla Ağrı'daki ekonomik yapının birçok alanda gelişmediği ve hatta Ağrı İlinin Türkiye'nin en geri kalmış illerinden biri olduğu görülmektedir. Bu

kapsamda geri kalmışlığın giderilmesi için yapılan kamu yatırımlarının yetersiz olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden Ağrı'ya daha çok kamu yatırımı yapılması, yapılan yatırımların etkili sonuçlar doğurabilmesi için gerekli altyapının hazırlanması gerekmektedir. Bu altyapı çalışmaları kapsamında yapılacak yatırımın ön hazırlık ve fizibilite çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Ayrıca değişen siyasi iradeler bağlı kalmaksızın proje ve faaliyetlerin sürdürülebilir olması gerekmektedir. Kentin sosyoekonomik dinamiklerine uygun proje ve faaliyetler kapsamında gerekli ön hazırlık çalışmaları ve tanıtım faaliyetleri ile yapılacak yatırımların artırılması kentin ekonomik yapısına canlılık kazandıracaktır. Ağrı'nın hem doğal iklim koşullarına hem de coğrafi yapısına uygun yapılabilecek yatırımların tespit edilmesi ve bu alanlara yeni yatırımcılar çekerek teşvik, kredi gibi mekanizmalarla şehrin yatırım cazibesinin artırılması hayati önem taşımaktadır. Ayrıca başta sanayi ve imalat olmak üzere eğitim, sağlık gibi toplumu yakından etkileyen alanlarda kamu harcamalarının artırılması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2021 Mali Yılı Performans Programı.
- Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yurt & Konaklama.
<https://aday.agri.edu.tr/yurt-konaklama>.
- Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili (2018). Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları. Yayın No:19. Ankara.
- Ağrı İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Web Sitesi
(www.agri.tarimorman.gov.tr).
- Ağrı Milli Eğitim Müdürlüğü, 2019 – 2023 Stratejik Planı, 2019.
- Ağrı Tarım ve Orman Müdürlüğü, Duyurular, 2022.
<https://agri.tarimorman.gov.tr>.
- Ağrı Valiliği, Duyurular, 2020. <http://www.agri.gov.tr>.
- Ağrı Valiliği, İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü. (2021).
- Aktuğ, S. 2010. Kavramsal Açıdan Ekonomik Büyüme, Ekonomik Kalkınma ve Bölüşüm İlişkileri. www.pdfhoney.com. (Erişim: 05.04.2023)
- Aksel, E. 2014. Bölgesel Kalkınmada Kamunun Rolü: Türkiye Üzerine Ampirik Analiz. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar.
- Aktakas, B. G. 2006. Bölgesel/Yerel Kalkınma, Bölgesel Gelişme İçin Bir Model. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Adana.
- Arar, A. A. 2002. Yerel Gündem 21. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi, 6.
- Arpaç, H. ve Beşer, N.Ö. 2022. Bölgesel Kalkınmada Kamu Yatırımlarının Önemi: Ağrı İli Örneği. Turistika Dergisi, 2(1), 1-14.
- Arslan, K. 2005. Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Araçları. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1(7), 275-294.

- Aydın, H.İ. 2012. Bölgelerarası Farklılıkların Giderilmesinde Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Rolü. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Sivas.
- Aytaç, D. 2004. Türkiye’de Konsolide Bütçe Harcamalarının Gelişimi: Avrupa Birliği Ülkeleri İle Bir Karşılaştırma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Bakırtaş, İ. 2015. Kamu Harcamalarının Temel Makroekonomik Göstergelerle İlişkisi ve Nedenselliği (1983 - 2000 Türkiye Örneği). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9.
- Bakırtaş, T. 2014. Ekonomik Kalkınma. Nobel Akademik Yayıncılık. Ankara.
- Benek, S. 2009. Ortaya Çıkışı, Gelişme Seyri ve Bölgeye Etkileri Bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP). Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 64(3), 45-71.
- Beşer, N. Ö. 2019. Yerel ve Bölgesel Kalkınmada Kamu Yatırımları: Ağrı İli Üzerine Bir İnceleme. 5. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu, 715-722.
- Bulut, M. 2003. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye’de Devletçiliğe Geçiş. Bilig Dergisi, 26, 77-101.
- Çatal, F. 2007. Bölgesel Kalkınmada Küçük ve Orta Boy İşletmelerin (KOBİ’lerin) Rolü. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(2), 333-352.
- Çelik, N. 2019. Bölgelerarası Gelişmişlik Farklılıklarının Çözümünde Teşvik Politikalarının Etkinliği: Türkiye İBBS-II Örneği. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19 (3), 39-58.
- Çınar, S. 2015. Doğal Kaynaklar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği. Marmara Üniversitesi İ. İ. B. Dergisi, 37 (2), 171-190.
- Çimen, A., Çınar, O. ve Kaya, F. 2006. Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısı

- Ve Yaşam Memnuniyeti Araştırması. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8 (2), 49-68.
- Çoban, B. ve Karakaya, Y. E. 2010. Geleceği Planlamada Stratejik Yönetim ve SWOT Analizi: Kavramsal Yaklaşımlar. Sosyal Bilimler Dergisi, 5(4), 342-352.
- Demirtaş, G. ve Aksel, E. 2018. Bölgesel kalkınmada kamunun rolü: Türkiye üzerine ampirik bir analiz. Sosyoekonomi Dergisi, 26(37), 171-184.
- Doğan, S. 2006. Keynesyen Teori'ye Bir Tepki: Arz Yanlı İktisat. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 6 (12), 252-272.
- DPT. (2008) 9. BYKP, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın No: DPT: 2766 - ÖİK:702.
- Eker Celepcioglu, M. 2011. Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir.
- Erzen, O.K. 2013. Türkiye'de Bölgesel ve Sektörel Düzeyde Kamu Yatırımlarının Kalkınmaya Etkisi. Yaşar Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), İzmir.
- Ereş, F. 2005. Eğitimin Sosyal Faydaları: Türkiye – AB Karşılaştırması. Milli Eğitim Bakanlığı. Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi, 33(167) (www.dhgm.meb.gov.tr son erişim: 07.05.2023)
- Eşiyok, A. 2012. Bölgesel Kalkınma, Yeni Bölgecilik ve Bölgesel Kalkınma Araçları. Memleket Siyaset Yönetim Dergisi, 7(17), 200-248.
- Felipe, J., Abdon, A., and Kumar, U. 2012. Tracking the Middle Income Trap: What Is It, Who Is in It, and Why?. Levy Economics Institute Working Paper No 715.
- Gündüz, A.Y, 2006. Bölgesel Kalkınma Politikası. Ekin Kitabevi Yayınları. Bursa.
- Han, E. ve Kaya, A. A. 1999. Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları. 3. Baskı. Eskişehir.

- Hiç Birol, Ö. 2013. Klasikler, Marx, Keynes Ve Sonrası: Laissez-Faire Liberalizminden Günümüz Piyasa Ekonomisine. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15 (2) , 95-110.
- Işık, A. 2014. Kamu Maliyesi. Ekin Kitabevi Yayınları. 3. Baskı.
- Işık, N. 2005. Kamu Harcamaları ve Büyüme Arasındaki İlişki. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 0(24) , 63-75.
- Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun, Kanun No: 5449, Kabul Tarihi: 25.01.2006.
- Kalkınma Ajansları Personel Yönetmeliği, Resmi Gazete Yayın Tarihi: 29.05.2019 Sayı:30788
- Kamu-Sivil Toplum Kuruluşları (STK) İş Birliği Projesi. (www.siviltoplum.gov.tr/bilgimerkezi/kalkinma-ajanslari Son Erişim:11.05.2023).
- Kanca, O. 2011. Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi 1980-2008 (Ampirik Bir Çalışma). Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 25 (1), 75-92.
- Karabulut, Ş. 2020. Wagner Ve Keynes Hipotezinin Geçerliliği: Türkiye Örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 11(Ek), 150-168.
- Karaş, G. 2022. Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Wagner ve Keynes Kapsamında Analizi: AB Ülkeleri Örneği. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 12(2), 777-796.
- Karakurt, B. ve Okutan, Ş. 2018. Gelir ve Fonksiyonel Kamu Harcamaları İlişkisi: Bölgesel Düzeyde. International Journal of Public Finance, 3(1), 107-134.
- Karataş, M. 2019. Gelir Dağılımının Teorik Yapısı. Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 8(21), 52-79.
- Kargı, N. 2009. Bölgesel Kalkınma Yaklaşımlarındaki Gelişmeler ve AB

perspektifi Altında Türkiye'nin Bölgesel Politika Analizi. Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 1(3), 19-40.

Kekeva, E. 2021. Türkiye'de Bölgesel Kalkınma ve Bölgesel kalkınmayı Etkileyen İktisadi ve Sosyal Faktörlerin Belirlenmesi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisan Tezi), Adana.

Kırankabeş, M. C. 2013. Yeni Bölgesel Kalkınma Politikasının Yerel Aktörleri Olarak Kalkınma Ajanslarının Etkinliğinin Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (35).

Kredi Yurtlar Kurumu (KYK) Web Sitesi. (<https://www.kykyurtlar.com/agri-kyk-yurtlari>)

Kulaksız, Y. 2008. Türkiye'de Bölgesel Gelişmişlik Farkları, İstihdam Ve Kurum Hizmetlerinin Çeşitlendirilmesi. T. C. Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü (Uzmanlık Tezi), Ankara.

Kurt, S. 2006. Sanayileşmenin Sosyokültürel Değişmeye Etkisi: Kayseri Örneği. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tez), Kırıkkale.

Lamartina, S. and Zaghini, A. 2007. Increasing Public Expenditures: Wagner's Law in OECD Countries", Avrupa Merkez Bankası, Kaiserstrasse 29, 60311 Frankfurt Main, Almanya. Banca d'Italia, Via Nazionale 91, 00184 Roma, İtalya.

Maç, N. 2006. Bölgesel Kalkınma Ajansları ve Türkiye. Konya Ticaret Odası Etüd Araştırma Servisi, Sayı: 2006 – 117 / 76.

Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Ağrı İli Maden ve Enerji Kaynakları, 2010.

Ömür, Ö. M. 2020. Türkiye'de Kamu Yatırım Harcamalarında Verimliliğin Bölgesel Bazda Toplam Vergi Hasılatı İle Karşılaştırmalı Analizi. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Bursa.

- Özdemir, K. 1999. Bölgesel Kalkınma Politikaları Ve Türkiye’de Bölgesel Dengesizliği Azaltmada Teşvik Uygulamalarının Önemi. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (15), 121 – 126.
- Özen, A. ve Köse, C. B. 2022. Türkiye’de Kamu Harcaması Bileşenlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi. Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi, 7 (1), 32-52.
- Özgür, M. E. 2017. Nüfus Dinamikleri, Çevre ve Sürdürülebilirlik. Coğrafi Bilimler Dergisi, 15(1), 1-26.
- Özışık, U. 2015. Kent-Bölge Kavramı Işığında Türkiye’de Büyükşehir Belediye Sisteminde Değişim ve Kalkınma Ajansları: Yerel Ölçekte Mekânın ve Yönetişimin Yeniden Tanımlanması. Akademik İncelemeler Dergisi, 10(1), 313-342.
- Öztürk, H. 2021. Arşivler ve Yapay Zekâ. Bilgi Yönetimi Dergisi, 4(2), 283-300.
- Pirili, M. U. 2011. Bölgesel Kalkınmada Kamu Yatırımlarının Rolü: Kurumsal Bir Değerlendirme. Ege Akademik Bakış Dergisi, 11(2), 309-324.
- Recepoglu, M. ve Değer, M. K. 2016. Türkiye’de Bölgesel Yatırım Teşviklerinin Bölgesel Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Düzey 2 Bölgeleri Üzerine Panel Veri Analizleri (2004-2011) . Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(4), 6-21.
- Sancar, C. 2012. Kamu Harcamaları Ekonomik Büyüme İlişkisine Wagner Yasası Ve Keynesyen Görüş Çerçevesinde Teorik Bir Yaklaşım: Türkiye Örneği (2000 - 2011) . İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2), 2-19.
- Savaş, V.F. 1986. Kalkınma Ekonomisi. Beta Basım Dağıtım.
- Schmutzler, A. 1999. The new economic geography. Journal of Economic Surveys, 13(4), 356-379.

- Serhat Kalkınma Ajansı. 2022. Ağrı İli Deri İşleme ve Deri Ürünlerine Dönüştürme Tesisi Ön Fizibilite Raporu.
- Serhat Kalkınma Ajansı. 2013. Ağrı'nın Sosyoekonomik Durumu Ve Uygun Yatırım Alanları. T.C. Serhat Kalkınma Ajansı Ağrı Yatırım Destek Ofisi.
- Serhat Kalkınma Ajansı. 2014. TRA2 Bölgesi (Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars) 2014 – 2023 Bölge Planı. Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü T.C. Serhat Kalkınma Ajansı.
- Sevinç, H. 2011. Bölgesel Kalkınma Sorunsalı: Türkiye’de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikaları. Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 6(2), 35-54.
- Sevinç, H. ve Azgün, S. 2012. Bölgesel Kalkınma ve İnanç Turizmi Bağlamında Akdamar Kilisesi Örneği. Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Politikalar Dergisi. (2), 17-21.
- Siverekli, E. D. 2007. Yeni Ekonomik Düzendeki Küreselleşme Yerelleşme Bağlamında Belediyelerde Yeni Mali Yönetim Anlayışı. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (29).
- Solmaz Aslan, R. 2022. Jeotermal Enerjinin Ağrı İli Ekonomisi İçin Önemi: Diyadin İlçesi SWOT Analizi. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ağrı.
- Soyak, A. 2005. Ertelenen 9. Kalkınma Planı ve Türkiye’de Planlamanın Geleceği Üzerine Bir Not. Bilim ve Ütopya Dergisi, (136).
- Şentürk, S. ve Şencan Şahin, A. 2019. Diyadin İlçesinde Bulunan Jeotermal Enerji Kaynağının Mühendislik ve Ekonomik Açından İncelenmesi. Teknik Bilimler Dergisi, 9(2), 68-74.
- Takım, A. 2010. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Planlarının İktisat Politikalarının Performansına Etkisi: Zonguldak- Bartın ve Karabük Örneği. Social Sciences, 5(3), 259-275.
- Tamer, A. 2008. Kalkınma Ajanslarının Türk Hukuk Sistemindeki Yeri. DPT

Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü(Uzmanlık Tezi). Ankara.

Tıraş, H. H. 2012. Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre: Teorik Bir İnceleme. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, 2(2), 57-73.

Todaro, M. P. and Smith, S. C. 2011. Economic Development (11th Edition). Pearson: Boston.

Tonta, Y. ve Küçük, M. E. 2005. Sanayi Toplumundan Bilgi Topluma Geçiş Sürecinde Temel Dinamikler. Türk Kütüphaneciliği Dergisi, 19 (4), 449-464.

Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ). (<https://www.toki.gov.tr/>.)

Tunca, Z. ve Tunalı, Ç. 2006. Ödemeler Dengesine Parasal Yaklaşım. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 56 (1), 1-12.

Turşucu M. 2011. Kamu Harcama Hukuku Çerçevesinde Kamu Alımları Ve Türkiye'deki Uygulamalar. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Isparta .

Türkiye Cumhuriyeti, Ağrı Valiliği, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü. 2023. Ağrı İli 2022 Yılı Çevre Durum Raporu.

Türkiye Cumhuriyeti, Ağrı Valiliği, İl Tarım ve Orman Müdürlüğü. 2021. Ağrı İli 2021 Yılı Tarımsal Faaliyet Raporu.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (www.sbb.gov.tr)

Türkiye Cumhuriyeti Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. 2023. Kara Kapılarına ve Araç Türlerine Göre Araç Giriş – Çıkış Sayıları Raporu.

Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ağrı Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü. 2020. Ağrı İli Sanayi Durum Raporu.

Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü. 2019. İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE-2017. Kalkınma Ajansları

Genel Müdürlüğü Yayını.

Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve teknoloji Bakanlığı, Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE), 2017.

Türkiye Cumhuriyeti Sanayi Ve Teknoloji Bakanlığı, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, Kalkınma Ajansları 2020 Yılı Genel Faaliyet Raporu

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. 2023. Bölge Müdürlüklerine Göre Antrepo Sayıları.

Türkiye Cumhuriyeti Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı.
(<https://www.uab.gov.tr/haberler>)

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (<https://www.tuik.gov.tr/> Son erişim: 30.10.2023)

URAK, Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu. 2018. İllerarsı Rekabetçilik Endeksi.

Uzay, N. 2002. Kamu Büyüklüğü ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği (1970-1999) . Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (19), 151-172.

Vatansever Deviren, N. ve Yıldız, O. 2014. Bölgesel Kalkınma Teorileri ve Yeni Bölgeselcilik Yaklaşımının Türkiye’deki Bölgesel Kalkınma Politikalarına Etkileri. Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, (44), 0-9.

Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar. 19 Haziran 2012 Tarihli ve 28328 Sayılı Resmi Gazete.

Yılmaz, B. 2011. Kalkınma Politikalarında Değişim: Bölgesel Kalkınma Ajansları. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Sakarya.

Yılmaz, Ö. ve Kaya, V. 2005. Kamu Harcama Çeşitleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 5(9), 257-271.